

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КОСТЮЧЕНКО НАДІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 330.837:502.131.1:502.175(043.5)

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ
МЕХАНІЗМІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Спеціальність: 08.00.06 – економіка природокористування та охорони
навколишнього середовища

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник
Шапочка Микола Костянтинович,
кандидат економічних наук, професор

Суми – 2010

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. РОЛЬ ТА МІСЦЕ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ У ФОРМУВАННІ КОНЦЕПЦІЇ ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО РОЗВИТКУ....	12
1.1. Роль інституційної складової в досягненні сталого розвитку соціо- еколого-економічних систем.....	12
1.2. Базова категорія інституціоналізму як основа формування інституційного середовища сталого розвитку.....	25
1.3. Інститути екологічно сталого розвитку. Необхідність інституційних змін на шляху країни до сталого розвитку.....	50
Висновки до розділу 1.....	66
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	70
2.1. Діалектика інституційного, господарського та економічного механізму.....	70
2.2. Концептуальні засади інституційних механізмів сталого розвитку.....	80
2.3. Науково-методичні підходи до оцінки ефективності інститутів екологічно сталого розвитку.....	109
Висновки до розділу 2.....	115
РОЗДІЛ 3. ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ РІШЕНЬ У СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ОСНОВІ ПРИНЦИПІВ ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	118
3.1. Підходи до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування.....	118
3.2. Економічне обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування на прикладі міста Суми.....	132
3.3. Інституційні засади узгодження регіональної екологічної та	

економічної політики з метою досягнення екологічно сталого розвитку.....	149
Висновки до розділу 3.....	165
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	171
ДОДАТКИ.....	197

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах очевидними стали суперечності соціально-економічного розвитку, пов'язані з вичерпністю природних ресурсів та забрудненням навколишнього середовища. Орієнтація економіки на задоволення матеріальних потреб суспільства та зростання антропогенного впливу на природу без урахування її можливостей компенсувати його негативні наслідки спричинили виникнення глобальних екологічних проблем. Погіршення якості довкілля та вичерпування природних ресурсів обумовили необхідність пошуку нової парадигми розвитку суспільства, відмінної від споживацького ставлення до природи. Такою парадигмою більшість країн світу, в тому числі й Україна, визнали концепцію сталого розвитку.

Україна ратифікувала основний документ Конференції у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) «Порядок денний на XXI століття» і зобов'язалася впроваджувати принципи сталого розвитку. Концепція сталого розвитку передбачає збалансоване вирішення соціо-економічних завдань, проблем збереження сприятливого стану довкілля і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення життєвих потреб нинішнього і майбутніх поколінь. Для зміни техногенного типу розвитку економіки на еколого орієнтований необхідно, насамперед, сформувати нові інституційні засади екологічно сталого розвитку. Базисом становлення засад сталого розвитку має стати інституційний механізм сталого розвитку.

Еколого-економічні відносини та інституційне середовище формуються і змінюються у складній взаємозалежності. Саме інститути відображають і закріплюють систему еколого-економічних відносин. У зміні інститутів та інституційного середовища реалізуються різні інтереси суб'єктів господарювання, які визначають їх місце в загальній системі еколого-економічних відносин. З іншого боку, самі еколого-економічні відносини розвиваються під впливом наявного інституційного середовища.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячені розвитку інституційної теорії: Т. Веблена, Дж. Коммонса, Д. Норта, Дж. Ходжсона, О.О. Аузана, О.О. Бренделевої, В.В. Вольчика, В.В. Дементьєва, Р.І. Капелюшнікова, Г.Б. Клейнера, Д.С. Львова, Р.М. Нурєєва, А.М. Олейника, О.Б. Тарушкіна, П.В. Тархова, А.А. Ткача, А.Є. Шастітко та ін. Дослідження системи еколого-економічних відносин знайшло відображення в роботах М.Ф. Реймерса, О.Ф. Балацького, О.О. Голуба, Б.М. Данилишина, Л.Г. Мельника, Є.В. Мішеніна, О.В. Садченко, О.Б. Струкової, О.М. Теліженка, С.К. Харічкова, Є.В. Хлобистова та ін.

В Україні інституційні засади екологічно сталого розвитку наразі ще не сформовані, тому його інституційне забезпечення є актуальним.

Інституційним перетворенням у природно-ресурсному секторі присвячені наукові нароби І.М. Вахович, З.В. Герасимчук, В.А. Голяна, Б.М. Данилишина, С.Е. Желасєвої, В.М. Трегобчука, М.А. Хвесика та ін.

Разом з тим недостатньо розробленими у науковому та практичному плані залишаються як проблеми оцінки існуючої інституційної системи України, так і науково-інституційні основи екологічно сталого розвитку. Вирішення цих питань обумовило актуальність теми дисертаційного дослідження, її наукове та практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з тематикою наукових досліджень Сумського державного університету: «Фундаментальні основи формування механізмів забезпечення стійкого розвитку соціально-економічних систем» (№ д/р 0106U001939), де автором визначено цілі та завдання сталого розвитку; «Формування еколого-економічного механізму мотивації ресурсозбереження в умовах переходу України до інформаційного суспільства» (№ д/р 0108U009079), де автором виокремлено основні складові інституційного механізму сталого розвитку та проаналізовано зміну напрямку дії інституційних механізмів залежно від стадії етичного розвитку

суспільства; «Фундаментальні основи забезпечення стійкого розвитку при переході до інформаційного суспільства» (№ д/р 0108U000670), де автором визначено особливості формування інституційних механізмів сталого розвитку залежно від рівня розвиненості та ефективності інститутів екологічно сталого розвитку.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є вдосконалення науково-методичних підходів до формування інституційних механізмів сталого розвитку в соціо-еколого-економічних системах на основі врахування еколого-економічних обмежень.

Реалізація мети обумовила необхідність вирішення таких основних завдань:

- дослідити сучасний стан інституційного середовища в Україні та його відповідність меті досягнення екологічно сталого розвитку;
- розкрити сутність та функції інститутів екологічно сталого розвитку;
- удосконалити класифікацію інститутів екологічно сталого розвитку залежно від рівня їх розвиненості й ефективності;
- дослідити зв'язки в системі «інститути екологічно сталого розвитку – інституційні механізми сталого розвитку» та обґрунтувати особливості формування інституційних механізмів сталого розвитку;
- удосконалити методичні підходи до оцінки ефективності інститутів екологічно сталого розвитку;
- обґрунтувати особливості застосування організаційно-економічних інструментів управління розвитком соціо-еколого-економічних систем залежно від рівня розвиненості й ефективності інститутів екологічно сталого розвитку;
- удосконалити науково-методичний підхід до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування на основі принципів екологічно сталого розвитку.

Об'єктом дослідження є інституційні механізми сталого розвитку в соціо-еколого-економічних системах.

Предметом дослідження є еколого-економічні відносини між суб'єктами господарювання в соціо-еколого-економічних системах, що виникають у процесі формування інституційних механізмів сталого розвитку.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є методи наукового пізнання, зокрема діалектичний метод, фундаментальні положення інституціональної економічної теорії, сучасні концепції економіки природокористування, наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених з проблем теорії сталого розвитку.

Для вирішення поставлених завдань у дисертаційній роботі були використані такі методи наукового дослідження: метод логічного узагальнення – під час аналізу наукових досліджень у галузі інституціональної економічної теорії та економіки природокористування; метод порівняння та графічний метод, статистичний аналіз – під час дослідження сучасного стану інституційного середовища в Україні; системний підхід – під час вивчення взаємозв'язків у інституційному механізмі сталого розвитку; аналітичний метод – під час обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування; метод аналізу і синтезу – під час формулювання дефініцій «інститути екологічно сталого розвитку», «інституційний механізм сталого розвитку» та «інституційне рішення у сфері природокористування».

Інформаційну базу дослідження склали законодавчі й нормативно-правові акти, офіційні матеріали Державного комітету статистики України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища, матеріали Головного управління статистики та Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Сумській області, результати досліджень міжнародних організацій, наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, публікації у періодичних виданнях, зібрані, оброблені й узагальнені особисто автором, аналітичні розрахунки автора.

Наукова новизна одержаних результатів. Науковою новизною визначаються такі результати дослідження:

вперше:

– досліджено і визначено прямі та зворотні зв'язки в системі «інститути екологічно сталого розвитку – інституційні механізми сталого розвитку», які проявляються у взаємній залежності та взаємній обумовленості ефективного функціонування інституційних механізмів сталого розвитку з урахуванням еколого-економічних обмежень;

удосконалено:

– методичні підходи до оцінки ефективності інститутів сталого розвитку, які на відміну від традиційних ураховують екологічні цілі шляхом зіставлення соціо-еколого-економічного результату дії інституту екологічно сталого розвитку та витрат на його впровадження і функціонування;

– науково-методичний підхід до застосування системи організаційно-економічних інструментів управління розвитком соціо-еколого-економічних систем, який на відміну від існуючих ураховує синергетичні ефекти інституційних механізмів сталого розвитку залежно від рівня розвиненості та ефективності інститутів екологічно сталого розвитку;

– науково-методичний підхід до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування на основі принципів сталого розвитку, який на відміну від існуючих базується на врахуванні завданих та відвернених економічних збитків, зумовлених прийняттям інституційного рішення;

дістали подальшого розвитку:

– класифікація інститутів екологічно сталого розвитку, яка на додаток до існуючих містить такі класифікаційні ознаки, як фактор розвиненості та фактор ефективності, і дозволяє забезпечити ефективне функціонування інституційних механізмів сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем;

– наукове обґрунтування поняття *інститутів екологічно сталого розвитку* як сукупності неформальних правил та норм громадської поведінки і формально закріплених у нормах права механізмів, що забезпечують їх дотримання і структурують взаємодії в суспільстві згідно з принципами екологічно сталого розвитку; *інституційного механізму сталого розвитку* як сукупності взаємозв'язків між формальними та неформальними інститутами, а також організаціями, які сприяють реалізації принципів екологічно сталого розвитку і забезпечують погодження і корегування інтересів різних суспільних груп на шляху його досягнення; *інституційного рішення у сфері природокористування* як рішення стосовно впровадження формальних і неформальних норм, правил, компетенцій, процедур, які визначають поведінку суб'єктів господарювання у сфері природокористування.

Практичне значення результатів дослідження. Викладені в роботі наукові результати дають можливість оцінити ефективність інститутів екологічно сталого розвитку та удосконалити процес прийняття інституційних рішень у сфері природокористування.

Розроблені автором методичні підходи й рекомендації використано під час формування доповідних записок Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України та Міністерству освіти і науки України (за результатами дослідження «Формування еколого-економічного механізму мотивації ресурсозбереження в умовах переходу України до інформаційного суспільства» (№ д/р 0108U009079)), у діяльності Сумської міської ради (довідка від 18.02.2010 р.), Головного управління економіки Сумської обласної державної адміністрації (довідка № 01-01/186 від 08.02.2010 р.); впроваджено в роботу СФ ВАТ "Український науковий центр технічної екології" (акт від 25.01.2010 р.). Результати дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі Сумського державного університету (акт від 16.02.2010 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною, завершеною роботою автора. З наукових праць, опублікованих у

співавторстві, у дисертаційній роботі використані тільки ті ідеї та положення, які є результатом власних досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення і практичні результати дисертаційного дослідження були оприлюднені та одержали позитивну оцінку на наукових та науково-практичних конференціях різного рівня, основними з яких є: Міжнародний семінар аспірантів, молодих вчених та дослідників «Екологічна економіка, політика та міжнародні екологічні відносини» (м. Прага, Чехія, 2006, 2009 рр.); Міжнародна конференція міжнародної асоціації інституційних досліджень «Проблеми сучасної економіки та інституційна теорія» (м. Донецьк, 2008 р.; м. Дніпропетровськ, 2009 р.); Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації» (м. Тернопіль, 2006–2008 рр.); Міжнародна науково-практична конференція «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність» (м. Мелітополь, 2006 р.); IX Міжнародна науково-практична конференція «Екологія. Людина. Суспільство» (м. Київ, 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія забезпечення сталого розвитку України» (м. Київ, 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Господарський механізм: сутність, структура, подальше вдосконалення на сучасному етапі» (м. Полтава, 2008 р.); VI Міжнародна наукова конференція студентів та молодих учених «Управління розвитком соціально-економічних систем: глобалізація, підприємництво, стале економічне зростання» (м. Донецьк, 2005 р.); Міжнародна наукова конференція студентів та молодих вчених «Економіка для екології» (м. Суми, 2006–2009 рр.); Всеукраїнська щорічна наукова конференція «Екологічний менеджмент у загальній системі управління» (м. Суми, 2006–2009 рр.); Всеукраїнська наукова конференція «Господарський механізм екологічно збалансованого розвитку» (м. Суми, 2007 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 21 друковані праці (16 із них належать особисто авторові), у тому числі 7 статей у наукових фахових виданнях, 2 розділи колективних монографій. Загальний обсяг публікацій становить 8,97 друк. арк., з яких особисто авторові належить 8,18 друк. арк.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел із 233 найменувань і 5 додатків. Повний обсяг дисертації становить 218 сторінок. Дисертація містить 16 таблиць на 11 сторінках, 19 рисунків на 12 сторінках, список використаних джерел на 26 сторінках, додатки на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ У ФОРМУВАННІ КОНЦЕПЦІЇ ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Роль інституційної складової в досягненні сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем

Вичерпність значної кількості природних ресурсів та погіршення якості навколишнього середовища обумовили необхідність пошуку нової парадигми розвитку суспільства, яка б враховувала обмеженість природно-ресурсного потенціалу та стан навколишнього середовища при ухваленні соціально-економічних рішень.

З огляду на це питання досягнення сталого розвитку є одним з ключових для України на сучасному етапі. Україна ратифікувала основний документ Конференції у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) «Порядок денний на ХХІ століття» і зобов'язалася впроваджувати принципи екологічно сталого розвитку. Це передбачає збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, проблем збереження сприятливого стану довкілля і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення життєвих потреб нинішнього і майбутніх поколінь.

Впровадження принципів сталого розвитку являє собою складний процес, який питання як стратегії, так і практики соціально-економічного розвитку країни із врахуванням асиміляційних можливостей навколишнього середовища, сучасного стану та тенденцій використання природних ресурсів. Забезпечення сталого розвитку нерозривно пов'язане з необхідністю узгодження його цілей і способів досягнення з проблемами соціальної сфери та відновлюваними можливостями природного середовища [4]. Тобто передбачає вирішення складних екологічних, економічних і соціальних проблем на основі інституційних перетворень. Умонтування нових ланок та модернізація старих в існуючій системі

природокористування та екологізація соціально-економічного розвитку потребує суттєвих змін інституційного середовища, що обумовлює формування інституційних механізмів сталого розвитку.

Дослідження питань формування інституційного механізму сталого розвитку доцільно розпочати з аналізу вихідних категорій, що стосуються об'єкту дослідження. Це зумовлено тим, що в науковій літературі, присвяченій проблемам інституціоналізму, дуже широко і по-різному трактується його основна категорія – «інститут». Часто додатково використовуються поняття «інституція» та «організація». Багато визначень і трактувань існує також і стосовно терміну «сталий розвиток». Його поняття і основи концепції, яку він відображає, було закладено у працях представників міжнародної громадської організації Римський клуб – Д. Медоуза [109], М. Месаровича, Е. Пестеля [130], Я. Тінбергена [172], Дж. Форрестера [180] та ін. Вагомий внесок у розвиток ідей сталого розвитку, формування його стратегії та політики в Україні, зробили вітчизняні вчені: С. Дорогунцов, М. Долішній, П. Борщевський, Б. Данилишин, І. Лукінов, О. Амоша, В. Геєць, Л. Мельник, С. Пірожков, В. Волошин, В. Кравців, О. Онищенко, Б. Панасик, В. Трегобчук, О. Білорус, В. Шевчук, В. Руденко, М. Чумаченко, М. Паламарчук, С. Харічков, В. Мунтіян та ін. Серед основних наукових напрямків, за якими працюють українські дослідники, необхідно відмітити наступні: розробка стратегії сталого розвитку країни та шляхів її реалізації; визначення місця та ролі екологічного фактору в системі чинників, які впливають на сталість розвитку держави та її національної безпеки; дослідження природно-ресурсного потенціалу як об'єкта екологічної безпеки в умовах сталого розвитку; дослідження проблем екологічної безпеки країни та її регіональних аспектів тощо.

Зокрема, проблеми екологічної безпеки висвітлюються в дослідженнях таких вчених як Б. Данилишин, Л. Шостак, С. Харічков, Н. Андреева, В. Луцько, Н. Агаркова, А Качинський та ін. Дослідження природно-

ресурсного потенціалу, а також екологічних аспектів розвитку продуктивних сил здійснюється О. Балацьким, І. Бистряковим, Б. Данилишиним, С. Дорогунцовим, Л. Мельником та ін. Проблеми формування економічного механізму запобігання екологічним ризикам розкриваються на сторінках праць таких вчених як С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, М. Хвесик, В. Новицький, З. Герасимчук, Л. Руденко, В. Міщенко, Є. Хлобистов, С. Харічков, В. Трегобчук, В. Кравців, Т. Галушкіна, Т. Туниця та багатьох інших [31].

Проблематика сталого розвитку бере свій початок з 1972 р., коли відбулася перша міжнародна конференція Організації Об'єднаних Націй (ООН) «Людина та навколишнє середовище» в м. Стокгольм (Швеція), присвячена екологічним проблемам. На цій конференції вперше було пов'язано екологічні проблеми з питаннями соціально-економічного розвитку та закладено основи концепції охорони довкілля на міжнародному рівні. Результати виконання рекомендацій Декларації та Плану дій, прийнятих на конференції в Стокгольмі, обговорювалися та аналізувалися на Асамблеї ООН в м. Найробі (Кенія).

Згідно резолюції Генеральної Асамблеї ООН у 1983 р. було засновано Всесвітню комісію ООН з питань навколишнього середовища та розвитку, яку очолила прем'єр-міністр Норвегії пані Г. Брунтланд. Пізніше ця комісія стала більш відома як комісія Брунтланд. У 1987 р. комісією Брунтланд було опубліковано доповідь «Наше спільне майбутнє», в якій було доведено необхідність нової парадигми розвитку суспільства - сталого розвитку - та запропоновано до вжитку поняття «сталий розвиток».

Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, що проходила у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія), погодилася з висновками комісії Брунтланд щодо необхідності запобігання екологічній катастрофі та можливого самознищення людства, а також необхідності досягнення сталого розвитку в планетарному масштабі за участі кожної країни в розв'язанні своїх задач як частини загальносвітових, і поклала їх в

основу документа конференції - «Порядок денний на XXI століття». В цьому документі викладено робочі плани та програми дій по досягненню сталого розвитку, включаючи цілі, обов'язки та оцінку фінансового забезпечення. Прийняття даної програми означало міжнародне визнання того факту, що захист навколишнього середовища та природних ресурсів може бути інтегрованим із соціально-економічними компонентами, разом з проблемами бідності та слабкої розвиненості деяких країн світу. Окрім «Порядку денного на XXI століття» результатом конференції в Ріо-де-Жанейро було підписання Декларації Ріо-де-Жанейро з питань навколишнього середовища і розвитку, яка стала в значній мірі інтеграцією принципів екологічної політики, а також Рамочної конвенції про зміну клімату, Конвенції про біорозмаїття, Заяви з приводу поводження з лісами. В останні два дні конференції відбувся Самміт Землі – зустріч на вищому рівні офіційних представників, який зібрав представників уряду 108 держав. Протягом зустрічі було досягнуто домовленість з приводу підсумкових документів конференції [162, 221]. Самміт в Ріо-де-Жанейро продемонстрував необхідність вирішення соціальних, екологічних та економічних проблем у взаємозв'язку та інтегрованості з врахуванням перспективи досягнення сталого розвитку.

Генеральною Асамблеєю ООН у 1992 р. з метою контролю за реалізацією рішень Конференції в Ріо-де-Жанейро було засновано Комісію ООН зі сталого розвитку.

У 1997 р. в м. Нью-Йорк (США) відбувся форум «Спеціальна сесія Генеральної Асамблеї з оцінки та аналізу підсумків виконання Порядку денного на XXI століття». Неофіційна назва цього заходу – «Самміт Землі + 5». На Самміті було зроблено висновок, що більшість задач, поставлених на конференції в Ріо-де-Жанейро не було виконано.

У 2000 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято документ «Цілі розвитку тисячоліття», який окреслював вісім пріоритетних груп цілей

розвитку, при цьому найбільша увага приділялася питанням подолання бідності.

У 2001 р. пройшов форум міністрів торгівлі в м. Доха (Катар), девіз якого був: «потрійний вигравш: добре для навколишнього середовища, добре для торгівлі, добре для розвитку».

У 2002 р. в м. Монтерей (Мексика) відбулася конференція з питань джерел фінансування сталого розвитку. Особлива увага приділялася фінансовій допомозі країнам, що розвиваються, на вирішення екологічних проблем та ліквідації бідності.

Всесвітній Самміт зі сталого розвитку (неофіційні назви: Самміт Землі – 2002, Самміт Землі + 10) проходив в м. Йоханесбург (ПАР) у 2002 р. Цей Самміт став другим за своїм значенням після Конференції в Ріо-де-Жанейро, проте його не можна визнати успішним. На Самміті було прийнято «План виконання рішень Всесвітнього Самміту в Йоханесбурзі», в якому було вказано конкретні заходи та часові інтервали їх реалізації: 2005-2015 рр. було об'явлено декадою переходу світу до сталого розвитку, до 2015 р. намічено вдвічі скоротити кількість людей, що не мають нормальних санітарних умов життя та чистої питної води, до 2010 р. зменшити скорочення біорозмаїття і т.д. Цей документ став логічним продовженням «Порядку денного на ХХІ століття» [12, 162].

Незважаючи на конструктивність та надзвичайну актуальність задач, що їх було окреслено в «Порядку денному на ХХІ століття» та «Плані виконання рішень Всесвітнього Самміту в Йоханесбурзі», в цілому цим документам притаманні суттєві недоліки, серед яких, російський вчений Х. Барлибаєв наголошує на відсутності субординації проблем за їх значенням та пріоритетністю в вирішенні задач переходу до сталого розвитку [12]. На думку бельгійського вченого К. Флаемінка, в «Плані» відсутня системність та зв'язок між розділами [162].

За більш ніж тридцятирічний період ідея сталого розвитку пройшла довгий, повний драматизму шлях від неясних контурів еколого-

спрямованого розвитку, що дав свої паростки на Стокгольмській конференції 1972 р. до ідеологічної доктрини людства на початку XXI століття. Відбулася зміна ключової системи цінностей соціально-економічного розвитку.

На сьогодні концепція сталого розвитку набула глобального характеру, а генеральною метою її забезпечення слід визнати умовно безкінечне існування людської цивілізації та її прогресивний розвиток. Проблема забезпечення сталого розвитку інтегрує в собі соціальну, екологічну та економічну сфери та являє собою соціо-еколого-економічну систему. Збалансованість екологічної підсистеми передбачає гомеостатичний процес життєдіяльності екосистем в умовах антропотехногенного навантаження на середовище з метою збереження якісного та кількісного біорозмаїття. Збалансованість економічної підсистеми передбачає економічне зростання та стабільність економічних систем. Збалансованість соціальної підсистеми передбачає матеріальну забезпеченість населення, стабільність стану його здоров'я, рівень розвитку освіти, культури, спорту, ін.

Що стосується самого поняття «сталий розвиток», то незважаючи на багатоманітність визначень та трактувань, найбільш прийнятним, відомим та вживаним залишається визначення, яке було наведене в доповіді Брунтланд: «Сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби сучасного покоління та не ставить під загрозу можливість наступних поколінь задовольняти їх власні потреби через вичерпання природних ресурсів і деградацію навколишнього середовища» [233, с.54-76; 129, с.415].

В програмі всесвітньої співпраці «Порядок денний на XXI вік» поняття “сталий розвиток” трактується як такий розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби; а також як гармонійне досягнення цілей високої якості навколишнього середовища і здорової економіки для всіх народів світу, задоволення потреб людей і збереження стійкості розвитку протягом тривалого періоду [145].

В проєкті Концепції сталого розвитку України сталий розвиток визначається як «... процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь» [146].

Ще одне характерне визначення: сталий розвиток – це поліпшення якості людського життя в межах існуючої спроможності екосистеми [222].

Однією з найуніверсальніших дефініцій вважається визначення, наведене Е. Гірусовим, який під поняттям сталий розвиток розуміє розвиток, що забезпечує постійне відтворення потенціалу на перспективу, а також розвиток, що мінімізує екстерналії, зовнішні ефекти між поколіннями [195].

На думку авторів монографії [49] класичним вважається погляд на сталий розвиток як такий, що забезпечує необхідний рівень стабільності та гармонійності людської діяльності і характеризується певним колом взаємопов'язаних чинників та аспектів. При цьому одним із важливих аспектів вважається інституціональний, який, за словами О. Алімова та В. Трегобчука, включає найбільш загальні засади механізмів і засобів державного регулювання переходу до сталого розвитку [49].

У [176] зазначено, що «сталий розвиток» - це інтегрування і баланс економічних, соціальних, екологічних, інституційних та інноваційно-технологічних компонентів з метою максимізації добробуту людини в сьогоденні без обмеження можливостей для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Основними принципами сталого розвитку є:

- задоволення основних потреб людини;
- досягнення рівності і соціальної справедливості;
- інтеграція природоохоронної діяльності і розвитку;

- забезпечення умов соціального самовизначення і культурного розмаїття;
- збереження екологічної цілісності;
- перехід до технологій нового покоління, що мають менший вплив на навколишнє середовище;
- стабілізація чисельності населення;
- зміна способу мислення та більш глибоке усвідомлення поняття «сталий розвиток»;
- перехід до економіки, заснованої на використанні природних «прибутків»;
- перехід до нових структур і методів управління організаціями, що можуть забезпечити ефективну охорону навколишнього середовища [104].

Таким чином, сприймаючи принципи сталого розвитку, суспільству, в своєму економічному розвитку, необхідно враховувати хоча б наступні важливі чинники:

- обмежені можливості навколишнього середовища приймати і поглинати, асимілювати різного роду відходи і забруднення, що створюються економічними системами;
- кінцевий характер невідновних природних ресурсів [196].

З огляду на зазначені вище визначення під поняттям «сталий розвиток» ми будемо розуміти такий соціально-економічний розвиток, який зумовлює навантаження на навколишнє середовище у межах асиміляційних можливостей природи, та забезпечує справедливість доступу до природних ресурсів як сучасного, так і наступних поколінь.

Під «асиміляційним потенціалом» природного середовища розуміється його спроможність знешкоджувати та переробляти шкідливі речовини без зміни його основних властивостей [34, с.149].

Впровадження принципів сталого розвитку неможливе без інституційних перетворень. Проблеми інституційних перетворень у

природно-ресурсному секторі, вже давно є предметом наукового пошуку в Україні. Про це свідчать праці Б. Данилишина, В. Трегобчука, О. Кашенко, М. Хвесика, В. Міщенко, С. Харічкова, З. Герасимчук, І. Вахович, В. Голяна, А. Олексюк, Т. Галушкіної, О. Шубалий та ін. Так, М. Хвесик та В. Голян досліджують теоретичні і практичні аспекти удосконалення інституціонального забезпечення землекористування [184]. Серед кола інтересів Б. Данилишина та В. Міщенко – реформування відносин власності на природні ресурси [39]. О. Шубалий розглядає інституціональні перетворення у лісовому секторі [194]. С. Харічков, О. Садченко займаються дослідженням інституціональних аспектів міжнародного економіко-екологічного права [156].

Серед вчених, які використовують неінституціональний підхід до вивчення екстерналій у процесі аналізу природоохоронних проблем, необхідно зазначити О. Голуба, О. Струкову [35, 34], А. Шастітко [188, 189, 192] та ін. [33, 135].

Спробу систематизації структурованих та комплексних підходів щодо впорядкування інституційного середовища сталого розвитку було зроблено в монографії «Трансформація інституціонального механізму природокористування в умовах глобалізації» за авторством українських вчених З. Герасимчук, І. Вахович, В. Голяна, А. Олексюк [31], а також у монографії «Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення» під редакцією О. Алімова, А. Даниленка, В. Трегобчука та ін. [49].

Деякі питання перетворення інститутів на шляху до сталого розвитку розглядалися у Доповіді Всесвітнього Банку про світовий розвиток у 2003 р. [46].

У монографії російських дослідників С. Желасвої, В. Сактоєва, К. Циренової «Інституціональні аспекти сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем різних типів» розглядається формування соціо-еколого-

економічних систем різних типів в межах регіональної економіки через призму її інституціональних перетворень [51].

На актуальності даної проблематики наголошують також О. Амоша та Б. Букринський, проте, вони зауважують, що вкрай недостатньо розробленими у науковому та практичному плані залишаються проблеми оцінки існуючої інституційної системи України, а також науково-інституційні основи сталого економічного розвитку з обов'язковим дотриманням вимог ресурсно-екологічної безпеки господарської діяльності. Вони наголошують, що розроблення теоретико-методологічних засад і прикладних аспектів інституційного забезпечення сталого економічного розвитку слід віднести до фундаментальних і пріоритетних завдань економічної науки [4].

Таким чином, одна із головних тез більшості досліджень полягає в тому, що глибока структурна перебудова взаємовідносин суспільства та природи неможлива без інституційних перетворень суспільного устрою. На цій тезі також наполягає С. Могилюк [112].

В. Якубенко переконаний в тому, що принципових і тривалих інституційних перетворень потребують економічні системи, що перебувають в трансформаційному стані. Українська економіка – одна з них, і це висуває проблеми її інституційної трансформації на перший план [199]. Необхідно зазначити, що будь-які трансформації в суспільстві відбуваються за наявності інституційних змін. В тому числі зміна економічного устрою сучасного суспільства можлива лише за умови зміни його інституційної структури. Інституційними називають такі зміни, які знаменують появу нових правил з відповідними механізмами забезпечення їх виконання [189]. В даному випадку спостерігається трансформація політики, яка заснована на техногенному типі мислення, усього устрою життя, метою якого було збільшення прибутку без урахування екологічного фактору. Результатом цього трансформаційного процесу має стати сталий еколого-орієнтований соціально-економічний розвиток країни в цілому.

Я. Хоменко наголошує на тому, що базовою умовою досягнення сталого економічного зростання визнається структурна трансформація, а основою ефективних структурних зрушень усередині системи стає інституційне середовище [186, с.164]. Його підтримує В. Решетило, і зазначає, що саме інституційна будова та інституційна динаміка є визначальними факторами сучасного економічного розвитку [152, с.162]. А. Прокоп'єва зауважує, що проведення виваженої інституційної політики є фактором динамічного соціально-економічного розвитку, умовою стабільності і ефективності життєдіяльності суспільства, досягнення успіху в глобальній конкурентній боротьбі, у спробах протистояти можливим зовнішнім та внутрішнім загрозам, екологічним негараздам [147].

В. Новицький розглядає інституційну природу ринкових стихій як основу оптимізації господарських систем [118].

С. Бобильов та А. Ходжаєв наголошують на важливості введення до відомої формули, яка в загальному вигляді являє собою сталий розвиток, складової інституційного фактору [19]. Таким чином, сталий розвиток у загальному вигляді можна представити як функцію, що змінюється з часом, та залежить від декількох основних параметрів:

$$F_t(L, K, P, I) \leq F_{t+1}(L, K, P, I), \quad (1.1)$$

де $F_t(L, K, P, I)$ – функція сталого розвитку;

L - трудові ресурси;

K – штучно створений капітал, засоби виробництва;

P – природні ресурси або екологічний фактор;

I – інституційний фактор;

t – час; $t = 0$ [195].

Так, в роботі [195] зазначається, що однією з необхідних складових сталого розвитку є інституційний фактор, який часто не враховується, хоча

його роль надзвичайно важлива для переходу до сталого типу економічного розвитку. Розглядаючи сталий розвиток в такому вигляді, необхідно пам'ятати про пріоритетність інституційного фактору та його вплив на інші складові сталого розвитку. В даному випадку інституційний фактор – це параметр інституційної складової сталого розвитку. В той же час три інші параметри (трудові ресурси, штучно створений капітал, природні ресурси) являють собою параметри трьох інших вимірів сталого розвитку – соціального, економічного та екологічного відповідно. Згідно «Порядку денного на XXI століття» інституційне середовище належить до чотирьох вимірів сталого розвитку, серед яких соціальна система (що передбачає соціальний прогрес), економічна система (що передбачає економічне зростання) та екологічна система (що передбачає рівноважне природокористування) [145]. При цьому інституційний фактор розглядається як засіб, що забезпечує збалансованість розвитку в цілому, шляхом урегулювання взаємодії кожної з підсистем, та є основою їх розвитку, визначаючи напрямок розвитку (рис. 1.1). Суспільство пронизане різними структурами, які утворюють каркас для його повсякденного функціонування та перспективного розвитку. Як наголошує Г. Клейнер, система інститутів – центральна складова цього каркасу [65, с.33].

Інститути «відображають майже всі характеристики процесу функціонування економічних систем на рівні практики. Інститути наповнюють новими якісними ознаками процес взаємодії, дають змогу конкретизувати свідому діяльність людей в організації цього процесу» [167, с.279]. Вони безпосередньо пов'язані зі свідомим пошуком людьми адекватних форм розв'язання головного протиріччя суспільного розвитку – протиріччя між відокремленими індивідами та суспільством як цілісним утворенням. Інститути створюють умови для практичної взаємодії між економічними суб'єктами як по горизонталі, так і по вертикалі (з економічним центром), формування каналів реалізації прямих та зворотних зв'язків між ними.

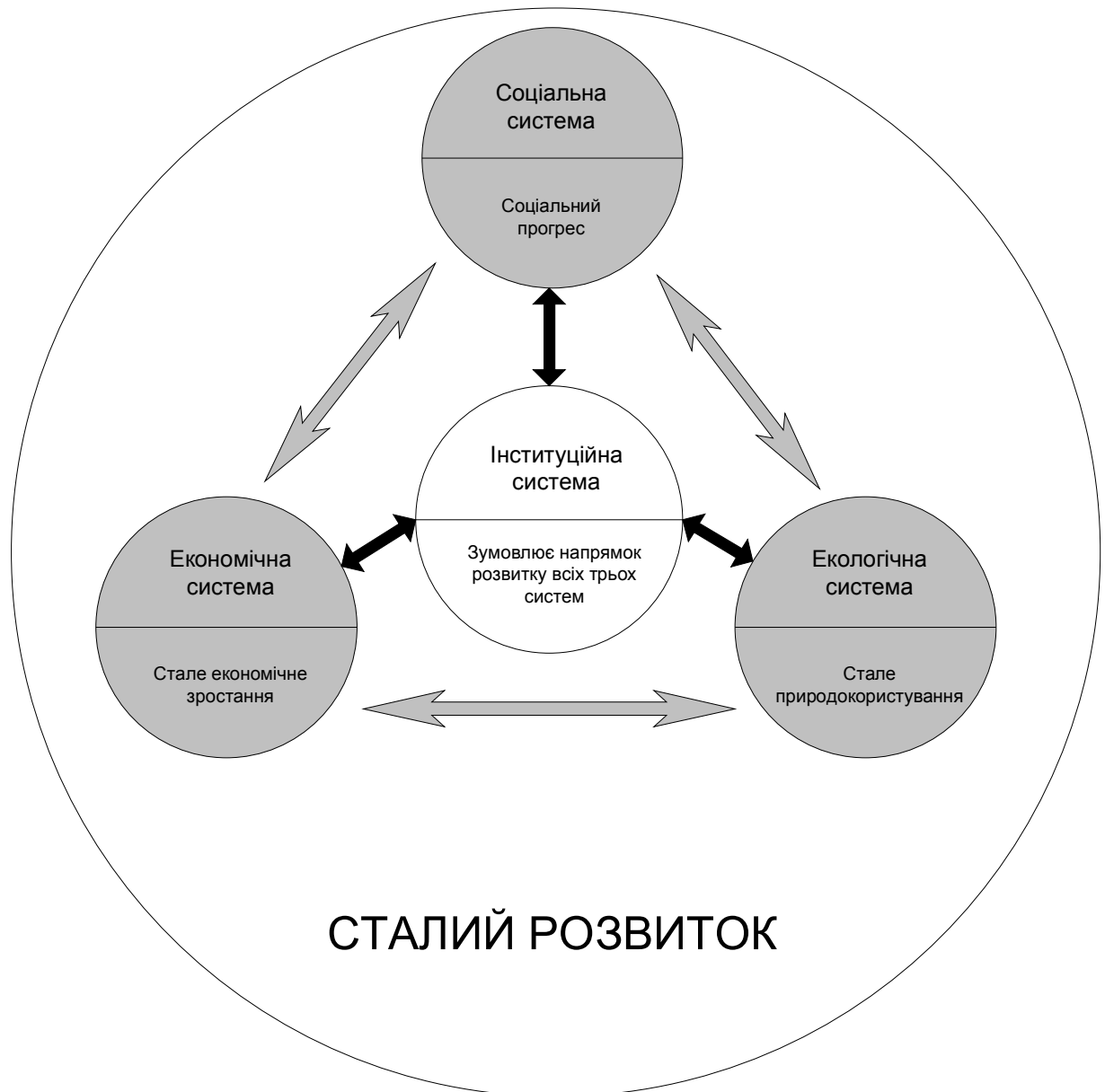

Рис. 1.1. Основні складові сталого розвитку

З економічними інститутами пов'язане існування різних способів та форм взаємодії економічних суб'єктів, методів узгодження дій та форм конкуренції, рівень стихії та свідомого контролю перебігу економічних процесів. Їх інтегративність, здатність охопити такі різні аспекти взаємодії, як взаємний обмін енергією, інформацією, матеріальними об'єктами, дає змогу розглядати економічні інститути як середовище «економічного метаболізму». Поза межами економічних інститутів неможливо розкрити природу формування та реалізації емерджентних властивостей економічної

системи. Масштабність та багатогранність характеристик економічних інститутів, їх призначення дають підстави стверджувати, що вони не просто «мають значення», а відіграють вирішальну роль в організації економічної системи [167].

Удосконалення інституційного середовища забезпечує зменшення невизначеності та ризиків у взаємовідносинах «держава-підприємництво-суспільство», адже за умови ефективного функціонування якісних інститутів спостерігатиметься більш раціональна та цілеспрямована поведінка суб'єктів [150, с.3; 113, с.229-230]. В остаточному підсумку, на думку Р. Пустовійта, «сприятливий інституційний клімат є запорукою ефективного функціонування економічних суб'єктів, сталого економічного зростання в країні та підвищення рівня агрегованого добробуту її громадян» [150, с.3].

Крім того, як вже було зазначено, забезпечення дієвої інституційної бази сталого розвитку є основою виконання вимог Порядку денного на XXI століття та інших документів з питань сталого розвитку.

Таким чином, для повного розуміння об'єкту дослідження та усвідомлення пріоритетності інституційної складової сталого розвитку необхідно розглянути методологічні засади центральної категорії даного дослідження - «інститут».

1.2. Базова категорія інституціоналізму як основа формування інституційного середовища сталого розвитку

Колізії ринкових трансформацій вимагають розроблення ефективного інструментарію, який би забезпечив консолідацію зусиль усіх суб'єктів ринкових відносин, більше того, необхідне умонтування в систему господарських відносин таких інституціональних ланок, що прискорять процеси соціально-економічного зростання, і разом з тим стануть основою сталого розвитку країни.

Останніми десятиріччями в економічній науці посилюється інтерес до інституціональної теорії взагалі і до її неоінституціонального напрямку особливо. Роботи відомих інституціоналістів перекладаються на російську та українську. Так, ще за радянських часів було перекладено російською мовою наукові нароби Дж. Гелбрейта, Г. Мюрдаля та Т. Веблена. В Україні видані праці О. Вільямсона [25], Р. Коуза [69], Д. Норта [120], Дж. Штігліца [164] та ін. [174].

Проте до кінця 1990-х рр., як зазначають автори [135], на пострадянському просторі не було жодної спроби систематизованого викладення інституційного підходу, що значно ускладнювало освоєння нової парадигми. Першими спробами були публікації російського економіста А. Шастітка [188, 189]. Серед російських видань останніх років необхідно відзначити роботи О. Аузана [56] та А. Олейника [58]. Неоінституційний підхід відображений у [95] за авторством Я. Кузьміна, К. Бендукідзу, М. Юдкевича.

На нашу думку, найбільш вдалим є літературний огляд з питань інституціоналізму на пострадянському просторі, виконаний Р. Нурєвим та В. Дементьєвим [135].

Якщо розглядати російську економічну науку, то неоінституційна теорія отримала подальший розвиток в наукових працях С. Авдашевої [2], О. Ананьїна [6], О. Аузана [56], Р. Капелюшнікова [61], С. Кірдіної [63], Г. Клейнера [65], Я. Кузьміна [94], Ю. Латова [99], В. Мау [107], Р. Нурєва [123], А. Олейника [125], В. Полтеровича [133], А. Шастітка [189] та ін.

Серед українських учених, об'єктом дослідження яких є питання інституційної економічної теорії, необхідно відзначити З. Архієреєва [7, 8], О. Прутську [149], В. Липова [102], В. Якубенко [199], О. Яременко [200]. В області інституційної теорії також активно працюють О. Беляєв [16], М. Білоусенко [15], В. Вольчик [26, 27], Т. Гайдай [28, 29], В. Дементьєв

[135], М. Йохна [60], Д. Львов [23], А. Нестеренко [116], Р. Пустовіт [150], А. Ткач [173, 174] та інші автори.

Розглядаючи різні напрями сучасних неінституційних досліджень, важливо відзначити, що в кінці 1990-х рр. основна увага зверталась на популяризацію ідей зарубіжних учених з деякою адаптацією до реалій пострадянського простору [135].

Щодо теорії так званого «традиційного» інституціоналізму, його сучасним прихильником можна по праву вважати творця теорії постеконічного суспільства як одного з різновидів теорій постіндустріального суспільства, російського економіста В. Іноземцева [117].

Проте необхідно відзначити, що багато економістів працюють одночасно в обох парадигмах – і «нового», і «старого» інституціоналізму. У ряді публікацій українських економістів [28, 18] зроблено спробу об'єднати неінституційну та традиційну інституційну теорію у вигляді інституційно-еволюційного підходу. Плідним досвідом поєднання обох підходів під час аналізу пострадянської економіки стала колективна монографія під редакцією Р. Нурєєва [197].

На сьогодні існує наукове непорозуміння в трактуванні поняття «інститут». Причиною цього значною мірою є складність самого інституціоналізму як течії економічної науки.

Тому на нашу думку, перш ніж аналізувати вихідну категорію інституціоналізму, та для розуміння сутності концепції інституціоналізму доцільно звернутися до історії інституціональної теорії, розглянути цей напрямок економічної науки в його еволюції.

Історія інституціоналізму широко розглянута на сторінках наукових праць А. Ткача [173, 174], О. Тарушкіна [171], Р. Нурєєва [122], О. Бренделевої [21], у монографії за редакцією Р. Нурєєва та В. Дементьєва [135], а також у роботах О. Ананьїна [6], В. Гугняка [38], Р. Капелюшнікова [61, 62], А. Фофонова [181] та ін.

Термін «інституціоналізм» (англ. institutionalism від лат. institutio – образ дії, звичай, напрям, вказівка) вперше використав американський економіст У. Гамільтон на зборах Американської економічної асоціації в 1918 р., і був прийнятий для позначення системи поглядів на суспільство і економіку, в основі якої лежить категорія інституту [171, с.8].

Принципова відмінність інституційної концепції від інших полягає в тому, що в ній економічні процеси пояснюються не тільки економічними, але і соціально-політичними, правовими, соціально-психологічними, етичними умовами життя, а також звичаями, традиціями і звичками, що існують як в житті окремої людини, так і суспільства в цілому [43, с.192].

Інституційний напрям в економічній науці виник як реакція на загострення внутрішніх суперечностей ринкової економіки, як протиставлення класичній та неокласичній економічній теорії ринкової економіки. Неокласична теорія перестала відповідати вимогам, що пред'являються до неї економістами, які намагалися осмислити події, що реально відбувалися в сучасній економічній практиці. Інтерес до інституційної теорії почав зростати у зв'язку зі спробами подолати обмеженість ряду передумов, характерних для неокласичної теорії (аксіоми повної раціональності, абсолютної інформованості, довершеної конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму тощо), і розглянути сучасні економічні (і не тільки економічні) процеси комплексно та всебічно [125]. Таким чином, інституційна теорія виникла та отримала розвиток як опозиційне вчення, альтернативне спочатку політичній економії, а потім неокласичному економіксу [135].

Витоки інституціоналізму сягають ідей історичного напрямку економічної теорії, так званої історичної школи в Німеччині (Ф. Ліст, Д. Кніс, В. Рошер, Г. Шмолер, К. Бюхер, М. Вебер) [122, 27].

Класичний інституціоналізм, як його ще називають *традиційний* або *«старий» інституціоналізм*, виник в США наприкінці XIX ст. Його засновником вважають американського економіста Т. Веблена (1857-1929), а

умовною датою зародження цієї наукової течії можна вважати 1898 р., коли Т. Веблен виступив з критикою німецької історичної школи. Найвидатнішими представниками цієї течії традиційного інституціоналізму є: Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін. [122, 173, 174].

Для інституціоналізму з самого початку його розвитку було характерне відстоювання ідеї соціального контролю і втручання суспільства, головним чином держави, в економічні процеси. Атаці представників традиційного інституціоналізму піддалися постулати економічної теорії, що є «жорстким ядром» неокласики:

- 1) рівновага на ринку існує завжди, вона єдина і співпадає з оптимумом за Парето;
- 2) індивіди здійснюють вибір раціонально (модель раціонального вибору);
- 3) переваги індивідів стабільні та носять екзогенний характер, тобто на них не впливають зовнішні чинники [125].

Об'єктом аналізу традиційного інституціоналізму є інститути, а не людські взаємодії в просторі з обмеженнями, які задаються інститутами. При цьому інститути характеризуються з позицій холізму, що означає пояснення поведінки і інтересів індивідів через характеристики інститутів, які зумовлюють їх взаємодії. Вважається, що інститути первинні, індивіди вторинні [125].

Також роботи представників традиційного інституціоналізму відрізняються значною міждисциплінарністю, будучи, по суті, продовженнями соціологічних, правових, статистичних досліджень в їх додатку до економічних проблем. Проте, не дивлячись на значний круг проблем, що охоплюється в роботах вказаних економістів, їм не вдалося утворити власну єдину дослідницьку програму [27].

Певний час інституціоналізм не мав помітного впливу в економічній науці та політиці. Частково це було пов'язано з невизначеністю основної

категорії цієї теорії – «інститут», - під яким одні дослідники розуміли головним чином звичаї, інші - профспілки, треті – державу, четверті – корпорації тощо. Частково – з тим, що представники старого інституціоналізму намагалися для вирішення економічних проблем використовувати методи інших суспільних наук: права, соціології, політології тощо. В результаті вони втрачали можливість говорити однією мовою економічної науки [135].

Ситуація докорінно змінилася з початком формування *неоінституційної теорії (неоінституціоналізму)* як реакції на розвиток традиційного інституціоналізму представниками неокласичного «економіксу». Неоінституціоналізм спирається на традиції австрійської школи стосовно аналізу соціальних інститутів. Попередниками неоінституціоналізму є економісти австрійської школи, зокрема К. Менгер та Ф. фон Хайек, які додали в економічну науку еволюційний метод, а також поставили питання про синтез багатьох наук, що вивчають суспільство. Неоінституціоналізм починається з піонерних робіт американського інституціоналіста Р. Коуза «Природа фірми» (1937 р.), «Проблема соціальних витрат» (1960 р.), якого правомірно вважають засновником цього напрямку економічної думки. Р. Коуз запропонував поняття трансакційних витрат – витрат на укладення угод (контрактів), а також звернувся до давнішої проблеми зовнішніх ефектів (екстерналій), довів значення трансакційних витрат для економіки [69]. Основними представниками неоінституціоналізму є: Р. Коуз, О. Вільямсон, Д. Норт, А. Алчіян, Г. Саймон, Л. Тевено, К. Менар, Дж. Бьюкенен, Г. Беккер, М. Олсон, Р. Познер, Г. Демсец, С. Пейович, Т. Еггертссон та ін. Атаці неоінституціоналістів в першу чергу піддалися положення неокласики, які складають її «захисну оболонку». По-перше, піддалася критиці передумова, що обмін відбувається без витрат. По-друге, визнаючи існування трансакційних витрат, виникає необхідність в перегляді тези про доступність інформації. Отримує визнання теза про неповноту і недосконалість

інформації. По-третє, піддалася перегляду теза про нейтральність розподілу та специфікації прав власності [27]. При цьому самі інститути розглядаються з позиції методологічного індивідуалізму, під яким розуміють пояснення інститутів через потребу індивідів в існуванні обмежень, що структурують їх взаємодії в різних сферах. З огляду на цей принцип, індивіди вважаються первинними, інститути вторинними [125].

Серед основних напрямів неоінституціоналізму можна виділити наступні в багато чому близькі за сутністю дослідження:

- *теорія прав власності*, яка лягла в основу *теорії контрактів* (основними представниками цього напрямку стали: Р. Коуз, А. Алчіян та Г. Демсец, Р. Познер, С. Пейович та Е. Фуруботн);

- *теорія трансакційних витрат* (представники: Р. Коуз, О. Вільямсон, Д. Норт), яка стала базою для *теорії економічної організації*, інакше кажучи *теорії фірми* (М. Аюкі, А. Алчіян та Г. Демсец, С. Чунг, М. Дженсен та У. Меклінг, О. Вільямсон, Ю. Фама);

- *теорія суспільного вибору* (представники: Дж. Бьюкенен, Г. Таллок, М. Олсон), яка отримала продовження в теорії бюрократії (К. Ерроу, В. Нісканен, С. Паркінсон), *економічній теорії злочинів та покарань* (Г. Беккер, М. Фрідмен, Дж. Стіглер, М. Ослон та ін.), *економічній теорії корупції* (Е. Крюгер, Дж. Стіглер та ін.) та *неоінституціональній концепції тіньової та неформальної економіки* (Е. де Сото, Е. Файг, К. Харт, Т. Шанін, Ф. Шнайдер);

- *концепція інституціональної еволюції* (представник Д. Норт) знайшла продовження в *новій економічній історії* (Б. Густаффсон, Д. Норт, Р. Томас та ін.) [21].

Між традиційним інституціоналізмом та неоінституціоналізмом багато загального – перш за все, це використання категорії «інститут» для дослідження процесів і явищ, що відбуваються в суспільстві; аналіз поведінки індивідів, заснованої на звичках; а також деякі аспекти еволюційного підходу до вивчення соціально-економічних явищ [21].

Слід виділити наступні основні корінні відмінності між поглядами прихильників традиційного та неоінституціоналізму (Табл. 1.1).

По-перше, прихильники традиційного інституціоналізму рухалися від права і політики до економіки, намагаючись підійти до аналізу проблем сучасної економічної теорії за допомогою методів інших суспільних наук. Неоінституціоналісти віддають пріоритет економіці, досліджують вплив суспільних процесів на економічні результати.

Таблиця 1.1

Порівняльна характеристика традиційного інституціоналізму та неоінституціоналізму [135]

№	Характеристика	Традиційний інституціоналізм	Неоінституціоналізм
1	2	3	4
1	Виникнення	З критики ортодоксальних передумов класичного лібералізму	Через вдосконалення ядра сучасної ортодоксальної теорії
2	Елемент аналізу	Інститути	Атомістичний, абстрактний індивідуалізм
3	Рух думки	Від соціології, права, політики тощо до економіки	Від економіки до соціології, політики, права тощо
4	Методологія	Інших гуманітарних наук (право, політологія, соціологія та ін.); органічний та еволюційний підходи	Економічна неокласика (методи мікроекономіки та теорії ігор); рівноважний та оптимізаційний підходи
5	Метод	Індуктивний	Дедуктивний
6	Фокус уваги	Колективні дії	Незалежний індивід
7	Передумова аналізу	Холізм	Методологічний індивідуалізм
8	Уявлення про індивіда, його переваги та цілі	Індивід змінюється, його переваги та цілі ендогенні	Індивід розглядається як даний, його переваги та цілі екзогенні

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
9	Уявлення про роль інститутів	Формують переваги, самих індивідів	Задають зовнішні обмеження для індивідів (умови вибору, обмеження та інформація)
10	Уявлення про технології	Технологія ендогенна	Технологія екзогенна
11	Час формування	Початок ХХ ст.	Кінець ХХ ст.
12	Засновники	Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл	Р. Коуз, Дж. Бьюкенен, Г. Беккер, Д. Норт

По-друге, традиційний інституціоналізм базувався, перш за все, на індуктивному методі – йшов від окремих випадків до узагальнень, внаслідок чого загальна інституційна теорія так і не склалася. Неоінституціоналізм використовує дедуктивний метод – від загальних принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ суспільного життя [125, 171].

По-третє, традиційний інституціоналізм переважно звертав увагу на дію колективів по захисту інтересів індивіду. Неоінституціоналізм ставить на перше місце незалежного індивіда, який сам, за власним бажанням та у відповідності до своїх інтересів вирішує, членом яких колективів йому вигідно бути [125, 171]. В той же час «стара» школа багато в чому замикається на проблемах, що пов'язані з поведінкою індивіда, процесі прийняття їм рішень; нова – в більшій мірі пов'язана з аналізом поведінкових моделей в суспільстві та формуванні на їх основі базової системи інститутів, яка визначає розвиток економічної системи [21, с.21].

По-четверте, явною відмінністю є базові категорії аналізу: традиційний інституціоналізм використовує категорію «інститут», неоінституціоналізм заснований на двох базових категоріях – «інститут» і «транзакційні витрати», що значно збагачує інструментарій останнього напряму [21].

Д. Норт визначає трансакційні витрати як витрати на вимірювання та виконання угод [120, с.40].

Єдиної класифікації інституційних теорій так і не склалося. На думку О. Бренделевої, на сучасному етапі традиційний та неоінституціоналізм - це два відособлені напрями економічної думки (рис. 1.2) [21]. Р. Нуреев вважає, що до сьогодні зберігається дуалізм обох напрямів [135]. До того ж, як було сказано вище, багато сучасних економістів пострадянського простору працюють одночасно в обох парадигмах - і «нового», і традиційного інституціоналізму.

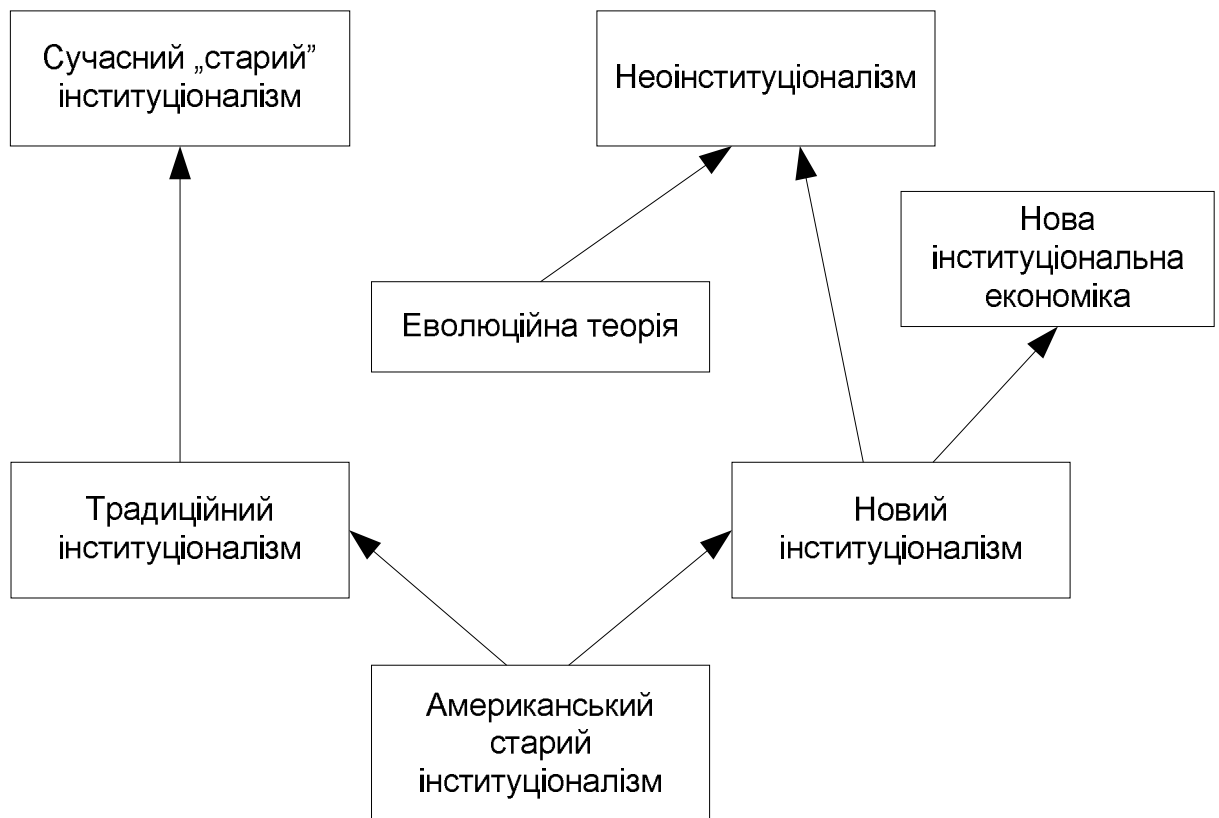

Рис. 1.2. Розподіл інституціоналізму на дві школи – традиційну та нову [21]

В зв'язку з цим безумовний інтерес являє собою класифікація інституційних теорій, яку представив Р. Нуреев. Ця класифікація є більш

детальною, аніж наведена А. Олейніком. Так, Р. Нурєєв в передмові до [125] відзначає, що обидва напрями інституціоналізму – як традиційна школа, так і нова – сформувалися або на основі неокласичної теорії, або під її помітним впливом. Запропонована класифікація намагається врахувати все різноманіття сучасних течій інституціоналізму та взаємозв'язку між деякими з них [125].

Розглядаючи зазначену класифікацію інституційних теорій Р. Нурєєва, спробуємо визначити місце питань екологічного вдосконалення економічних систем і сталого соціо-еколого-економічного розвитку. На наш погляд, за своїм змістом ці питання близькі до економіки глобальних проблем (у зв'язку з глобальним характером багатьох екологічних проблем), що витікає з інституційної економіки, яка бере свій початок від традиційного інституціоналізму (рис. 1.3). Проте питання формування інституційного механізму сталого розвитку, на наш погляд, лежать на стику наступних напрямів інституційної теорії: економіки глобальних проблем, економіки угод і інституційного середовища (правил гри), і як результат, теорії суспільного вибору, економіки права та теорії трансакційних витрат. В основі економіки угод, як наголошують В. Джуха та Е. Панфілова, лежить поняття норми, що є одним з основних понять в системі категорій інституціоналізму, і що його розглядають як результат вибору [43]. Угоди утворюють інституційне середовище та визначають «правила гри» в суспільстві через теорію суспільного вибору та «правила гри» в приватному секторі через теорію прав власності та економіку права. Теорія суспільного вибору – це теорія, що вивчає різні способи та методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах, у тому числі в інтересах досягнення країною сталого соціо-еколого-економічного розвитку. До того ж інститути, перш за все неформальні, зумовлюють напрям суспільного вибору в різних питаннях суспільного життя, що ще раз підкреслює взаємозв'язок з теорією суспільного вибору. Теорія трансакційних витрат розглядає витрати взаємодії економічних суб'єктів, у

тому числі витрати взаємодії економічних суб'єктів на шляху країни до сталого розвитку.

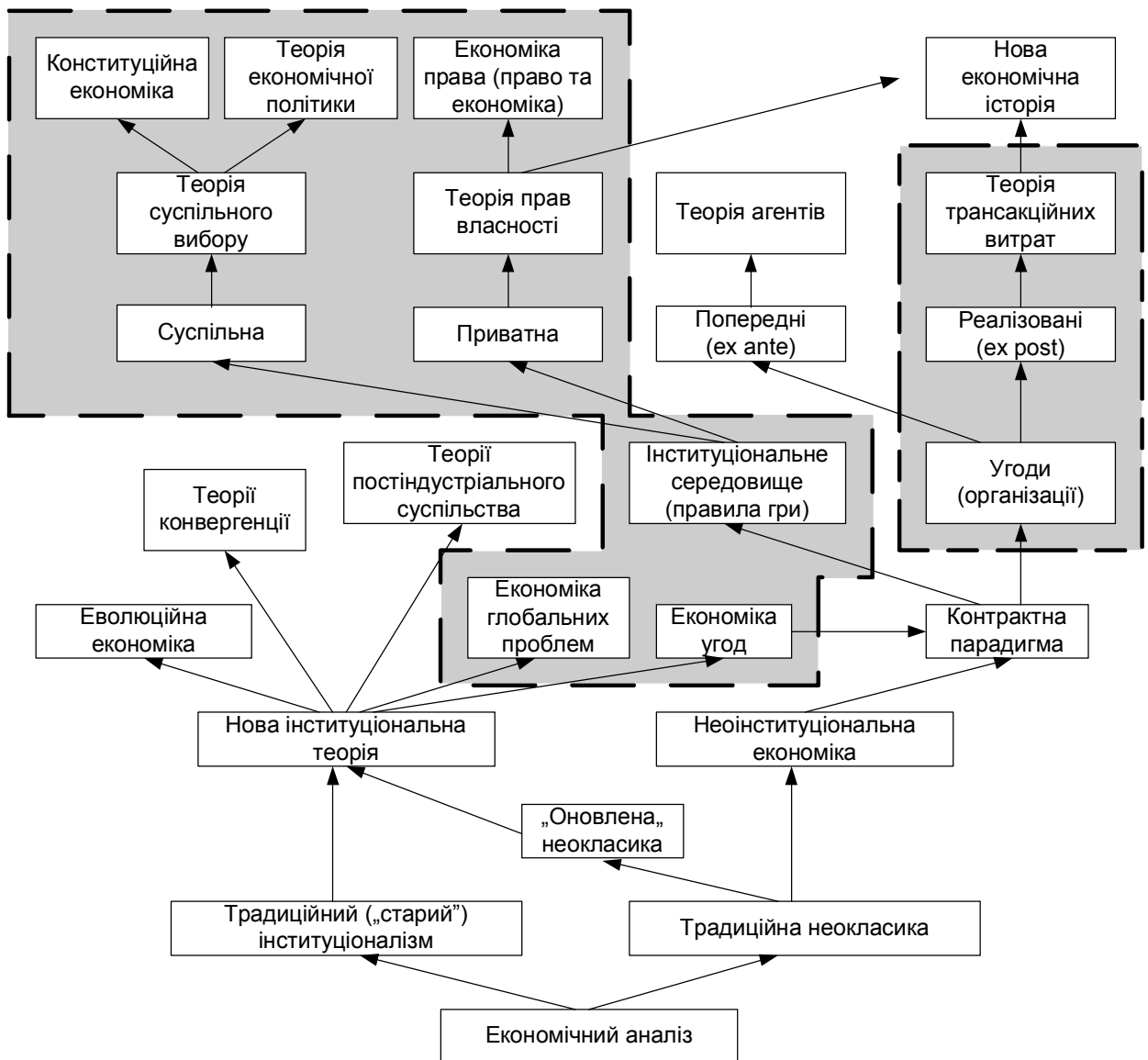

Рис. 1.3. Місце питань екологічно сталого розвитку в системі інституційних теорій [135, с.22],

де – виокремлено автором

Таким чином, звертаючись до історії інституційної теорії, ми побачили відмінності в її основних напрямках, що в значній мірі і зумовило відмінності в трактуванні основної категорії інституціональної науки – інституту. Узагальнення підходів, що містяться у працях ранніх та сучасних,

традиційних і нових інституціоналістів, як наголошує Т. Гайдай, дозволяє стверджувати про необхідність історичного та комплексного підходу до категоріальної інтерпретації інститутів [29].

Теоретична інтерпретація цієї категорії суттєво еволюціонувала з часів засновників традиційного інституціоналізму. Між тим, існуючим підходам до визначення цього надзвичайно важливого для інституціональної науки поняття, за визнанням самих представників інституціоналізму, і зараз бракує достатньої чіткості та однозначності. Значною мірою це обумовлено тим, що в працях, присвячених не проблемам інституційної методології, а окремим теоретичним проблемам функціонування і розвитку інституційної структури суспільства, автори не домагалися додаткового відточення категоріальної чіткості цього поняття.

Неоднозначність змістовного наповнення поняття «інститут» вносить плутанину та ускладнює конкретне використання категорії «інститут» в наукових дослідженнях, і тим самим ускладнює повне узгодження наявних точок зору. Тому спробуємо окреслити основні межі цього важливого для нашого дослідження поняття.

Інститут є фундаментом і ключовою концепцією інституціональної теорії. Нині існує багато визначень цього поняття.

Повертаючись до етимології, слово інститут виникло від лат. *institutum*, що означає «встановлення», «установу».

Поняття інститут було запозичене економістами з соціальних наук, зокрема з юриспруденції і соціології [171].

Під інститутом розуміють і закріплену (формально або неформально) окрему норму («інститут приватної власності»), і сукупність таких норм в певному секторі («інститут фондового ринку»), і організації/установи («фінансові інститути», «інститути державного управління») [49, с.16].

В роботі соціолога Н. Смелзера поняття інститут включає «... сукупність ролей і статусів, призначену для задоволення певної потреби» [159, с.79]. Цю думку підтримують О. Белокрилова і М. Скореев [13, 60].

Визначення інституту можна також знайти в роботах з політичної філософії і соціальної психології. Наприклад, категорія інституту є однією з центральних в роботі Д. Ролза «Теорія справедливості». Під інститутом він розуміє публічну систему правил, які визначають посаду і положення з відповідними правами та обов'язками, владою і недоторканністю, і тому подібне. Ці правила специфікують певні форми дій як дозволені, а інші як заборонені, і за ними же карають одні дії і захищають інші, коли відбувається насильство. Як приклади, або більш загальні соціальні практики, можна привести ігри, ритуали, суди і парламенти, ринки та системи власності [155].

У економічній теорії вперше поняття інституту було включене в аналіз американським економістом Т. Вебленом. Саме його правомірно вважають засновником традиційної теорії інституціоналізму. У своїй роботі [24, с.201-202] Т. Веблен дав наступне тлумачення: «Інститути – це, по суті, поширений спосіб мислення, який стосується окремих відносин між суспільством і особистістю, а також окремих функцій, які вони виконують; звичний спосіб мислення людей, який має тривати невизначено довго; і система життя суспільства, яка ... може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як превалююча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві».

Т. Веблен також під інститутами розумів сукупність стійких звичок та стереотипів мислення, які притаманні значній спільноті людей, а також особливі способи існування суспільства, які утворюють специфічну систему суспільних відносин.

Таким чином, під інститутами Т. Веблен розумів:

- звичні способи реагування на стимули;
- структуру виробничого або економічного механізму;
- прийняту в теперішній час систему суспільного життя.

Т. Веблен, як зазначають сучасні дослідники [171], заклав принципові теоретичні і методологічні основи інституціоналізму, зокрема вчення про

інститути; запропонував метод соціального і навіть соціально-психологічного аналізу мотивацій економічних суб'єктів.

Американський економіст, представник раннього інституціоналізму У. Гамільтон визначив інститут як «поширений спосіб мислення або дії, відображений в звичках груп і звичаїв народу» [210, с.309-318]. На його думку, інститути фіксують укорінені процедури, відображують спільну згоду, домовленість, що склалася. Під інститутами У. Гамільтон також розумів звичаї, корпорації, профспілки, державу тощо [135, с.10]. Для цього вченого найсуттєвішою рисою інституту є його здатність до «нав'язування певної моделі поведінки, що накладається на діяльність людини» [210, с.309-318; 60, с.126]. У статті до «Енциклопедії суспільних наук» (1932) У. Гамільтон визначив інститути наступним чином: інститути – «... це вербальний символ для кращого позначення низки суспільних звичаїв. Вони означають переважаючий і стійкий спосіб мислення чи дії, який став звичним для групи і перетворився для народу у звичай. У повсякденній мові – це інше слово для позначення «процедури», «загальної згоди» чи «домовленості», книжною мовою – народні звичаї...» [209, с.84; 29, с.58].

Великий внесок у розвиток інституціоналізму приніс Дж. Коммонс, який розвинув вчення Т. Веблена про еволюційний відбір інститутів. У трактуванні Дж. Коммонса інститут – це колективна дія з контролю, лібералізації і розширення індивідуальної дії [202]. Він вважав економічні інститути категоріями юридичного порядку.

Дж. Ходжсон, автор праці з методології та теорії традиційного інституціоналізму «Економічна теорія та інституції: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії» (1988) у її першому виданні дає визначення поняття інститут: як соціальної організації, яка через традицію, звичай чи правові обмеження формує довготривалі рутинізовані схеми поведінки. У [185, с.37] Дж. Ходжсон, критично оцінивши своє попереднє визначення поняття інститут, запропонував теперішнє бачення змісту даної категорії, визначаючи інститути «... в основному як довговічні системи

правил, що склалися та укорінилися, що надають структуру соціальним взаємодіям».

Як було зазначено вище, інституціоналізм не мав певний час помітного впливу в економічній науці. Активному поверненню у широкий науковий вжиток категорії інститут, а також більш чіткому структурованому її внутрішньому змісту економічна наука завдячує новому інституціоналізму.

В рамках сучасного інституціоналізму найбільш поширеним є трактування інститутів, що було дане, засновником нової економічної історії, лауреатом Нобелівської премії (1993), Д. Нортом: «Інститути - це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються, між людьми» [119, с.73]. У своїй відомій праці «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990) Д. Норт визначає інститути як «правила гри в суспільстві... будь-які види обмежень, придумані для спрямування людської взаємодії» [120, с.11-12]. «Інституції зменшують невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя...», - наголошує Д. Норт [120, с.11-12].

Уважне порівняння поглядів лідерів провідних течій сучасного інституціоналізму – Д. Норта та Дж. Ходжсона – свідчить про наявність ознак зближення їх позицій. Таке загальне концептуальне бачення інститутів співзвучно підходам більшості представників інституціональної теорії.

Одне з найбільш повних визначень поняття «інститут» було дане англійським вченим Е. Остромом, який наголошував, що інститути «можуть бути визначені як набори працюючих правил для визначення того, хто має приймати рішення в певних сферах, яких загальних правил слід дотримуватись, яким процедурам необхідно слідувати...» [220, с.51].

Так, Е. Фуруботн та Р. Ріхтер, автори узагальнюючої праці «Інституції та економічна теорія. Внесок нової інституціональної теорії» (1998), під інститутами також розуміють набір формальних та неформальних правил, а також спонукальних заходів до їх дотримання [205, с.61].

В. Каспер зазначає, що інститути це «... правила людської взаємодії, які по можливості обмежують опортуністичну та безладну індивідуальну поведінку...» [213, с.30].

Дж. Кемпбелл дає таке визначення базової категорії інституційної теорії: інститути є «... фундаментом суспільного життя. Вони складаються з формальних і неформальних правил, механізмів спостереження та примусу до їх дотримання, а також системи значень, які визначають контекст, в межах якого індивіди, корпорації, профспілки, національні держави та інші організації діють та взаємодіють одна з одною...» [201, с.1].

У сучасній літературі визначення категорії інститут спирається зазвичай на поняття норми або правила, що визначає ті або інші аспекти соціально-економічної діяльності суб'єктів або їх груп [65, с.13]. Так, погоджуючись з думкою Д. Норта А. Шастітко дає визначення інституту як сукупності а) правил, які обмежують поведінку економічних агентів і упорядковують взаємодію між ними, а також б) відповідних механізмів контролю (у Д. Норта - примушення) за дотриманням даних правил [189]. О. Аузан акцентує увагу на тому, що інститут - це «... сукупність, яка складається із правила або декількох правил та зовнішнього механізму примусу індивідів до виконання цього правила» [56, с. 23]. Іноді про механізми контролю у визначенні інституту не згадується; в цьому випадку розуміється, що такі механізми (що по суті справи також належать до інститутів) присутні в явній або неявній формі. Так, В. Кирич в деяких своїх роботах користується термінами «інститут», «норма», «правило поведінки» як синонімами, не вдаючись до уточнень. [133]. В. Гребенніков визначає інститут як комплекс ролевих відносин; інтегрований комплекс традицій і рутин [36]. Крім того він визначає інститут як норму рефлексії, що фактично діє, і нічого, окрім неї і наголошує на тому, що «інститути як первинні «сировинні ресурси» соціальної інтеграції необхідні для фабрикації «рукотворних» інструментів людського гуртожитку, таких, як організації, закони і т.п., і вони лише частково замінимі цими продуктами.» [23]. С. Кірдіна розуміє інститути як

«... стійкі, такі, що постійно відтворюються, соціальні, правові, економічні та інші відносини, які, власне, і структурують суспільне життя» [63; 60, с.127]. Г. Клейнер в своїй книзі «Еволюція інституціональних систем» використовує поняття інститут як «відносно стійкі по відношенню до зміни поведінки або інтересів окремих суб'єктів і їх груп, а також що продовжують діяти протягом значущого періоду часу формальні і неформальні норми або системи норм, регулюючі ухвалення рішень, діяльність і взаємодію соціально-економічних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб, організацій) та їх груп» [65, с.19]. І. Шовкун представляє інститути як «... довговічну систему правил, що склалися в суспільстві, вкоренилися у свідомості, та надають структуру соціальним взаємодіям» [49, с.90]. В. Вольчик звертає увагу на те, що інститути «... можна вважати подібними за своєю природою до фізичних технологій і, тому вони можуть бути названими соціальними технологіями» [25; 60, с.127]. Він також зауважує, що «...схеми та алгоритми або матриці поведінки індивідів є ні що інше, як інститути» [27].

Слід відзначити дещо різне трактування категорії інститут представниками старої інституціональної школи і неоінституціоналізму. Для перших інститути – це насамперед соціально-психологічні феномени стійких звичок мислення та стереотипів поведінки, притаманних великим спільностям людей, що обумовлюються інстинктами, звичками, традиціями та соціальними нормами. Прихильники неоінституціональної течії вважають інститути не стільки культурним чи психологічним явищем, скільки набором правових норм і неформальних правил, що утворюють рамки, в яких індивіду дозволяється проявляти свою активність. В даному випадку акцент робиться на тому, що інститути хоча і формують зовнішні стосовно індивіда стимули, але аж ніяк не впливають на його особистісні характеристики і преференції [116; 60, с.127].

Неабияку плутанину в понятійний апарат інституціоналізму вносить ототожнення деякими дослідниками інститутів і організацій, коли не тільки правила і норми, але і установи, які їх реалізують на практиці, об'єднуються

під єдиним поняттям «інститут». Зокрема, російські економісти В. Зотов, В. Пресняков і В. Розенталь розглядають інститути як функціонально-організаційні форми колективної економічної діяльності, через які реалізується системна функція економіки [55]. Так, В. Пресняков називає інститутами стійкі функціональні, організаційно-символічні одиниці суспільства, що визначають його нормативно-ціннісні характеристики [141]. У даному питанні Д. Норт чітко розмежовує поняття «інститут» та «організація» і виступає категорично проти їх ототожнення. На його думку, «інститут - це правила гри, а організації і установи - це гравці. Інститути грають роль своєрідних «дорожніх карт», що визначають можливості руху агентів» [120]. Як зауважують вчені [49] «інститут як норма, що впорядковує взаємодію суб'єктів на основі узгодження обмежень у їх діяльності, реалізує свій зміст через суб'єкти – організації, установи тощо» [49, с.16]. Ми згодні з вищезазначеними вченими і вважаємо, що не коректно поєднувати в одному понятті суб'єкти (організації) та об'єкти (інститути) відносин. В. Джуха та О. Панфилова пропонують розмежовувати «інституції» як неформальні правила, закріплені звичаєм; і «інститути» як формальні правила (порядки, які закріплені в законах і діяльності різного роду установ). До числа формальних правил автори [43] відносять, з одного боку, систему установ (ринки, фірми, профспілки, держава), а з іншого боку, систему правових норм (закони, укази, ухвали і т.д.), знову ж таки поєднуючи в одному понятті і суб'єкти, і об'єкти відносин [43, с.192].

В даній роботі ми не будемо відокремлювати поняття інституції від поняття інститут, вважаючи це особливістю перекладу з англійської. Хоча доречно зауважити, термін «інституція», на нашу думку, більш доречний як переклад загальноживаного на сьогодні терміну «інститут». До речі з цим зауваженням згоден І. Дзюба – перекладач роботи Д. Норта [120] з англійської, а також деякі сучасні дослідники-інституціоналісти, зокрема Т. Гайдай, Д. Соколовський та ін.

Таким чином, під інститутами будемо розуміти сукупність неформальних правил та норм громадської поведінки і формально закріплених в нормах права механізмів, що забезпечують їх дотримання і структурують взаємодії в суспільстві.

Основні інтерпретації поняття «інститут» наведено в табл. 1.2.

Як бачимо, існує дійсно багато різноманітних, досить відмінних трактувань центральної категорії інституціонального аналізу – інституту. Це перешкоджає порозумінню дослідників, знижує рівень обґрунтованості логічних доводів і наукову цінність теорій.

Таблиця 1.2

Підходи до трактування категорії «інститут»

№	Класифікацій-на ознака	Визначення поняття «інститут»	Автор вислову
1	2	3	4
1	Інститути як правила/норми поведінки	Довговічні системи правил, що склалися та укорінилися, що надають структуру соціальним взаємодіям	Дж. Ходжсон
		Набори працюючих правил для визначення того, хто має приймати рішення в певних сферах, яких загальних правил слід дотримуватись, яким процедурам необхідно слідувати	Е. Остром
		Правила людської взаємодії, які по можливості обмежують опортуністичну та безладну індивідуальну поведінку	В. Каспер
		Відносно стійкі по відношенню до зміни поведінки або інтересів окремих суб'єктів і їх груп, а також що продовжують діяти протягом значущого періоду часу формальні і неформальні норми або системи норм, регулюючі ухвалення рішень, діяльність і взаємодію соціально-економічних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб, організацій) і їх груп	Г. Клейнер
		Довговічна система правил, що склалися в суспільстві, вкоренилися у свідомості, та надають структуру соціальним взаємодіям	І. Шовкун
		Публічна система правил, які визначають посаду і положення з відповідними правами і обов'язками, владою і недоторканністю, і тому подібне	Д. Ролз

Продовження табл. 1.2

1	2	3	4
2	Інститути як правила поведінки та механізми, що забезпечують їх виконання	Правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються, між людьми	Д. Норт
		Набір формальних та неформальних правил, а також спонукальних заходів до їх дотримання	Е. Фуруботн, Р. Ріхтер
		Фундамент суспільного життя. Вони складаються з формальних і неформальних правил, механізмів спостереження та примусу до їх дотримання, а також системи значень, які визначають контекст, в межах якого індивіди, корпорації, профспілки, національні держави та інші організації діють та взаємодіють одна з одною	Дж. Кемпбелл
		Сукупність правил, які обмежують поведінку економічних агентів і упорядковують взаємодію між ними, а також відповідних механізмів контролю за дотриманням даних правил	А. Шастітко
3	Інститути як організації	Функціонально-організаційні форми колективної економічної діяльності, через які реалізується системна функція економіки	В. Зотов, В. Пресняков, В. Розенталь
		Стійкі функціональні, організаційно-символічні одиниці суспільства, що визначають його нормативно-ціннісні характеристики	В. Пресняков
4	Інститути як соціально-психологічний феномен стійких звичок та стереотипів поведінки	Сукупність ролей і статусів, призначена для задоволення певної потреби	Н. Смелзер, О.Белокрилова М. Скорєєв
		Поширений спосіб мислення, який стосується окремих відносин поміж суспільством і особистістю, а також окремих функцій, які вони виконують ... та система життя суспільства	Т. Веблен
		Поширений спосіб мислення або дії, що відображений в звичках груп і звичаїв народу	У. Гамільтон
5	Інститути як різного роду відносини	Стійкі, такі, що постійно відтворюються, соціальні, правові, економічні та інші відносини, які, власне, і структурують суспільне життя	С. Кірдіна
6	Інститути як соціальні технології	Інститути можна вважати подібними за своєю природою до фізичних технологій і, тому вони можуть бути названими соціальними технологіями	В. Вольчик

Проте зрозуміло одне: як зауважує Д. Норт, в усіх суспільствах – від найпримітивнішого до найрозвиненішого – люди накладають на себе обмеження для того, щоб створити рамки своїм відносинам з іншими людьми [120]. Таким чином, вони зменшують витрати (часу, грошових коштів та ін.) на людську взаємодію порівняно з випадком відсутності інститутів, коли різко зростає ризик неотримання запланованого.

Розглядаючи структуру інститутів, необхідно наголосити, що інститути поділяються на формальні та неформальні, або як їх ще називають – офіційні та неофіційні.

У сучасному світі вважається, що життям та економікою управляють офіційні закони. Проте офіційні інститути становлять лише невелику (проте дуже важливу) частину суми обмежень. Неформальні інститути вельми важливі для урегулювання відносин в суспільстві. Вони беруть свій початок від інформації, що передається суспільством як частина спадщини, яку називають культурою. Культура є фактично передачею знань, цінностей та інших чинників, що впливають на поведінку, від одного покоління до іншого шляхом навчання і наслідування [120]. Культурні традиції пов'язані з відтворенням стійких практик поведінки, які увійшли до звички, закріплені в місцевих звичаях. Таке відтворення безліччю ниток пов'язане із специфічними стилями життя, способами сприйняття інформації. Іншим цементуючим матеріалом для неформальних інститутів є цінності, або вищі стандарти поведінки. Як правило, вони не вимагають обговорення і дозволяють без зусиль розділяти дії, що робляться, на «допустимі» і «неприпустимі», «справедливі» і «несправедливі». Цінності можуть бути не прив'язані ні до яких окремих груп, а можуть характеризувати світогляд окремих великих груп, як, наприклад, релігійні цінності [94]. Найбільш стійкими серед усього розмаїття цінностей, на нашу думку, є загальні

цінності народу – національний менталітет. Таким чином, неформальні норми спираються на ширшу підставу у вигляді культурних традицій і цінностей, що затвердилися в даному суспільстві.

Неформальні інститути – це неофіційні обмеження (норми, звичаї, традиції, кодекси поведінки, різного роду умовності, тощо).

Довгий час в розвитку суспільства спостерігався однобічний перехід від неформальних обмежень (неписаних звичаїв) до офіційно закріплених в нормах права інститутів (писаних законів).

Формальні інститути являють собою формально закріплені норми, тобто офіційно закріплені конкретними повноважними органами правила, що фіксуються як правові акти або письмові розпорядження, що спираються на правові акти (конституція, статутне і загальне право, судові прецеденти, підзаконні акти, тощо), і охоплюють політичні (і судові) правила, економічні правила і контракти. Політичні правила загалом визначають ієрархічну структуру держави, її головні керівні структури. Економічні правила визначають права власності, тобто сукупність прав на використання власності та прибуток від неї, і спроможність відчужувати активи або ресурси [120, 56].

Проте у повсякденній взаємодії – у родині, суспільстві, економічній діяльності – люди продовжують керуватися кодексами (нормами) поведінки і звичаями. Поведінка значною мірою визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями. Тому врахування лише офіційних правил, за спостереженнями Д. Норта, надає неадекватне уявлення про взаємозв'язок між офіційними обмеженнями та функціонуванням економіки [120].

Неофіційні обмеження, як правило не мають конкретних «авторів». Їх зміст часто не фіксується в документальному вигляді, а якщо це і відбувається (наприклад, приймається кодекс честі підприємця), то даний

документ формально не обов'язковий до виконання [94]. Дотримання неформальних правил більшою мірою спирається не на силові структури держави, а на соціальний капітал. Тому неформальні інститути не змінюються негайно у відповідь на запровадження офіційних інститутів. Як зауважує А. Ткач, неформальні норми та правила при всіх змінах навколишнього середовища змінюються лише поступово, по мірі формування в організацій та індивідів альтернативних моделей поведінки, пов'язаних із новим сприйняттям ними вигод і витрат [174]. Внаслідок цього може спостерігатися напруження між зміненими формальними інститутами та тривкими неформальними нормами. З іншого боку, офіційні правила можуть доповнювати неофіційні та підвищувати їхню ефективність. В даному випадку слід говорити про комплементарність інститутів, що означає їх сумісність, взаємодоповнюваність [94]. Отже, в залежності від односпрямованості чи різного напрямку розвитку неформальних та формальних норм формальні інститути можуть бути дієвими в суспільстві, або ні. Ця теза важлива для розуміння особливості формування дієвих формальних інститутів на шляху нашої країни до сталого розвитку.

Беручи до уваги запропонований Г. Клейнером підхід до моделювання інституційної системи, інститути також поділяються на основні норми та норми «підтримки», що виступають у ролі невід'ємного доповнення до основної норми (у тому числі механізми примусу або інших форм збереження інституту).

Так, Г. Клейнер пропонує у формальному вигляді кожен інститут Ins , що входить в національну інституційну систему $Sins = \{Ins\}$, представляти як сукупність норм і їх потенційних і реальних носіїв:

$$Ins = \langle (N_0, D_0, R_0), (N_1, D_1, R_1), \dots, (N_k, D_k, R_k) \rangle, \quad (1.2)$$

де N_0 - основна норма, що характеризує даний інститут (у загальному випадку таких базисних норм, які складають ядро інституту, може бути декілька);

$N_1 \dots N_k$ - «норми підтримки», які виступають в ролі невід'ємного доповнення або підтримуючого (відтворюючого) механізму для основної норми (зокрема механізми примушення або інших форм збереження інституту);

D_i, R_i - відповідно потенційний і реальний носії i -тої норми, $i = 0, 1, \dots, k$ [65, с. 41-43].

Також Г. Клейнер відзначає, що інститути, які складають інституційну систему $Sins$, що діє в даному суспільстві, є в більшій або меншій мірі взаємопов'язаними, між інститутами існують різноманітні взаємини [65, с. 41-43].

Виходячи із наведеного вище нашого трактування поняття інститут, на відміну від Г. Клейнера, ми розглядатимемо інститути як окремі норми. Крім того, у даному випадку потенційні та реальні носії, на нашу думку, – це суб'єкти відносин. Тобто ми вважаємо, що в підході Г. Клейнера до моделювання інституційної системи відбувається ототожнення двох понять – «інститути» (об'єкти відносин або з точки зору Д. Норта – «правила гри») та «організації» (суб'єкти, за Д. Нортом - «гравці»). Таким чином, погоджуючись з зауваженнями Д. Норта, ми не будемо вносити до переліку різновидів інститутів носії норм.

«Норми підтримки» в свою чергу поділяються на наступні види:

- 1) додаткові норми, що є так званим захисним шаром інституту;

- 2) допоміжні інструктивні норми, які визначають механізми моніторингу, контролю та підтримки дотримання основних норм;
- 3) когнітивні норми, що регулюють процес сприйняття суті та дії норм різними суб'єктами;
- 4) ціннісні норми, які визначають загальний напрямок оцінок даного інституту, що формуються у свідомості людей [65, с.41].

Проте, як зазначає сам Г. Клейнер, поділ норм на основні на допоміжні доволі умовний, і питання про пріоритетність норм має вирішуватися згідно мети, що стоїть перед дослідником.

Таким чином, в процесі еволюції та зближення наявних концептуальних підходів до категоріального визначення інститутів в межах основних течій інституціональної теорії сформувалося узагальнене розуміння інститутів як системи формальних та неформальних норм і правил, що впорядковують і структурують соціально-економічну взаємодію економічних суб'єктів та соціальних груп [29].

1.3. Інститути екологічно сталого розвитку. Необхідність інституційних змін на шляху країни до сталого розвитку

Як було зазначено вище, інститути являють собою довговічну систему правил, що склалися в суспільстві, вкоренилися у свідомості. Базові політично-правові, суспільно-економічні інститути утворюють підґрунтя основних економічних відносин, надають структуру соціальним взаємодіям [49, с. 90]. Таким чином, основою, базисом соціально-економічної політики є інституційний устрій країни. На шляху до сталого соціо-еколого-економічного розвитку необхідна інституційна перебудова суспільного устрою. Для досягнення цієї мети нагальною стоїть проблема формування

так званих інститутів екологічно сталого розвитку. Зокрема А. Шастітко зазначає, що «предметно-методологічні особливості нової інституціональної економічної теорії виражаються в тому, що відповідно до неї інститути мають значення з погляду як ефективності розміщення ресурсів, економічного розвитку, так і розподілу обмежених ресурсів (багатства) між економічними агентами, що ухвалюють рішення» [192, с. 41]. Таким чином, формування відповідних інститутів має неабияке значення для досягнення цілей сталого розвитку.

Інститути, як вже було зазначено, - це «правила гри» в суспільстві. Вони є комплексом офіційних і неофіційних обмежень, визначають шлях, за яким суспільство розвиватиметься в часі. Офіційні правила можуть змінитися шляхом ухвалення політичних або юридичних рішень. Неофіційні обмеження є звичаями, традиціями і кодексами поведінки [119, 120]. Правила поведінки і санкції, встановлювані організаціями, багато в чому залежать від системи ухвалення рішень та від існуючих норм і традицій. З точки зору природоохоронної тематики, інститути – це «правила гри», які розмежовують доступ до ресурсів. Це формальні і неформальні обмеження споживання ресурсів індивідами і певними групами населення.

З економічної точки зору можливе розуміння інститутів як права доступу до ресурсів, права на отримання доходу, а також необхідність здійснювати платежі за користування ресурсами. В даному випадку ресурси виступають частиною розподілюваного доходу і правом на отримання прибутку .

Таким чином, з точки зору сталого розвитку інститути - це формальні і неформальні обмеження споживання природних ресурсів, спрямовані на їх збереження та раціональне використання з метою соціально-справедливого розвитку та охорони навколишнього середовища.

Синтезуючи викладені вище визначення поняття «інститут» та «сталий розвиток» спробуємо надати авторське визначення поняття «інститут сталого розвитку».

Слід зазначити, що вчені по-різному трактують це поняття. Так, В. Белоусов розглядає інститут сталого розвитку як систему відносин базових інститутів, що погоджує взаємодію економічних суб'єктів (і агентів) на основі використання загальноприйнятих норм і правил, прийнятних для сталого розвитку» [14].

Разом з тим, М. Бірюков та В. Сергеев під інститутами сталого розвитку розуміють «... сукупність інститутів сучасного суспільства (суспільства модерна), функціонування яких дозволяє реалізувати стратегію взаємодії з навколишнім середовищем, засновану не на пасивній адаптації до умов середовища, а на його активній і цілеспрямованій зміні» [17].

В нашій роботі, під *інститутами екологічно сталого розвитку* розуміємо сукупність неформальних правил та норм громадської поведінки і формально закріплених у нормах права механізмів, що забезпечують їх дотримання і структурують взаємодії в суспільстві згідно з принципами екологічно сталого розвитку.

Це формальні та неформальні правила і норми взаємодії в суспільстві, які ґрунтуються на принципах раціонального природокористування, а також механізми, що забезпечують їх виконання. Отже, інститути екологічно сталого розвитку мають регулювати еколого-економічні відносини, в які вступають суб'єкти господарювання.

Для ефективної координації суб'єктів господарювання необхідні інститути, що здатні:

- отримувати сигнали про потреби та проблеми суспільства, особливо з периферії (інформація, зворотний зв'язок, передбачення майбутніх проблем);
- узгоджувати конкуруючі інтереси різних суспільних груп (прозорість вираження інтересів);
- забезпечувати надійну участь та відповідальність в процесі реалізації прийнятих рішень (механізми забезпечення зобов'язань та правозастосування) [46].

З огляду на зазначене вище, та беручи до уваги дослідження [46], спробуємо структурувати основні види інститутів екологічно сталого розвитку. Ми згодні з висновками Всесвітнього банку про необхідність вичленення з ряду основних інститутів так званого соціального капіталу, що включає найбільш сталі традиційні інститути. На нашу думку, такі традиційні неформальні інститути можна класифікувати як протоінститути. Г. Клейнер характеризує їх як базисні інститути, «які утворюють «інституційний генофонд» економіки» [65, с. 11]. Вони фактично є соціальним капіталом. Соціальний капітал - це система соціальної пам'яті, тобто система, яка забезпечує накопичення, зберігання і відтворення соціальної інформації. З огляду на це до традиційно неформальних інститутів належать культурні та етичні устої, релігію, освіту, національний менталітет (зокрема, особливості життєвої поведінки, систему загальних цінностей).

Також необхідно відзначити, що в кінцевому випадку інститути реалізуються в зміні поведінки «акторів». Але вплив інститутів залежить від того, на скільки вони самі здатні змінюватися. Так, формальні інститути, на відміну від неформальних, можуть змінитися шляхом ухвалення політичних або юридичних рішень. Більшість неофіційних обмежень закріплюється глибоко в свідомості індивіда, і змінюється за умови значного плину часу та спонукання до змін. Серед неофіційних інститутів виділяють індивідуальні правила поведінки – поведінкові атрибути, що є змінними під впливом багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів. Проте, у загальному вигляді формальні інститути є більш легко та швидкозмінними у порівнянні з неформальними.

З метою виявлення ефективності функціонування інституційних механізмів сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем пропонуємо розширити перелік класифікаційних ознак інститутів екологічно сталого розвитку. За фактором розвиненості інститути екологічно сталого розвитку

можуть бути поділені на розвинені та нерозвинені залежно від того, на якій стадії життєвого циклу знаходиться інститут.

Так для інститутів, як і для інших економічних систем характерне поняття життєвого циклу [169]. Саме життєвий цикл дозволяє розглянути модель еволюції інститутів та інших об'єктів, пов'язуючи проблему інституційних змін та сталого розвитку. Вже на відрізку часу CE (рис. 1.5) вичерпується потенціал інституційних змін, що забезпечує приріст соціо-еколого-економічного результату, а кількість дисфункцій стає критичною. У цей період уряд може спланувати та здійснювати інституційні зміни. Політика інституційного реформування може бути здійснена на етапі CE – превентивно, або на етапі EG , коли процес зменшення якості інституту вже складно попередити.

У точці E може з'явитися новий інститут, котрий буде сприяти не лише попередженню зростаючої дисфункції, але й забезпечить подальше економічне зростання з урахуванням екологічних обмежень. Однак напрямок розвитку – висхідна чи низхідна траєкторія – залежатиме від того, наскільки ефективна сама реформа, тобто які інститути впроваджуються, з якими витратами вони впроваджуються, яких інвестицій потребують, а також чи буде втрачено їх якість в результаті трансплантації в наявне інституційне середовище. Між двома інститутами – старим і новим – виникає розрив O_1O_2 , який проявляється в конкуренції між ними і в різній здатності забезпечити соціо-еколого-економічний результат. Проблема полягає в тому, що для впровадження інституту на етапі EF необхідно вкласти додаткові ресурси задля того, щоб дисфункція старих інститутів не була перенесена на нові в момент їх впровадження. Таким чином, інституційна модифікація проходить більш успішно, коли більш ефективним є наявне інституційне середовище.

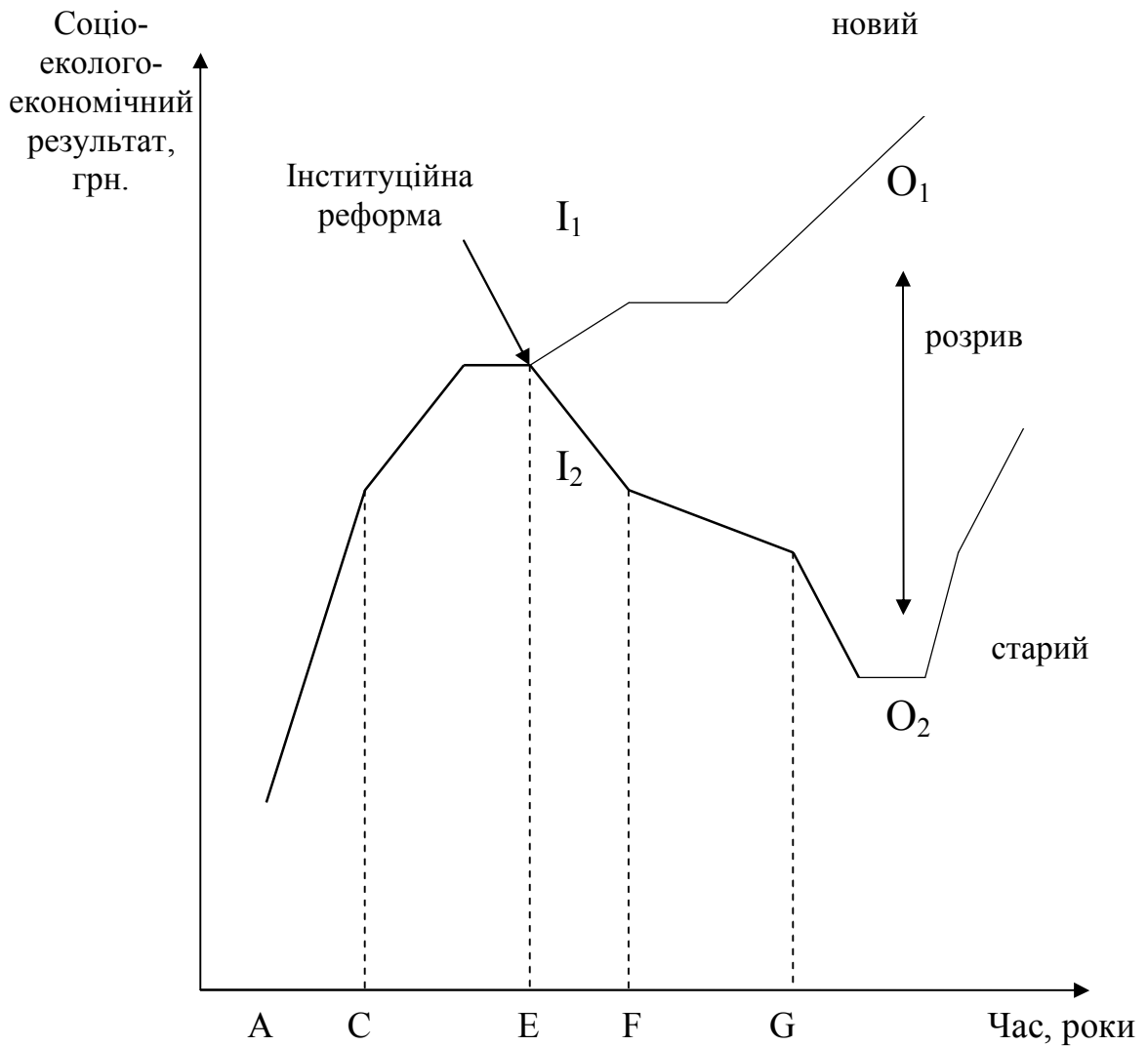

Рис. 1.5. Життєвий цикл інституту екологічно сталого розвитку (розроблено на основі [169])

Інститут екологічно сталого розвитку є нерозвиненим на етапі впровадження та становлення (відрізок AC) і вже є розвиненим на етапах зрілості (відрізок CE), формалізації (відрізок EF) та дезорганізації (відрізок FG). Зазвичай етап зрілості характеризується найбільшою ефективністю. У період формалізації, як зазначає [44], правила перестають бути засобами, що регулюють діяльність, і стають самоціллю. У період дезорганізації інститут втрачає свою гнучкість та життєздатність. Після цього інститут або ліквідується або реорганізується у новий. Хоча, як вже було зазначено, за

умови неефективності інституту реорганізація бажана ще на етапі його формалізації.

За фактором ефективності пропонується розрізняти ефективні інститути екологічно сталого розвитку та неефективні залежно від співвідношення соціо-еколого-економічного результату, що характеризується величиною відверненого збитку довіллю в результаті дії інституту екологічно сталого розвитку, та витрат на впровадження і функціонування цього інституту.

Поняття ефективності інституту екологічно сталого розвитку ми розглядаємо у взаємозалежності з поняттям розвиненості. Так, про ефективність або неефективність певного інституту можна судити не лише з огляду на співвідношення результату його функціонування та витрат на його впровадження та функціонування, але й з огляду на розвиненість або нерозвиненість даного інституту. На етапі становлення інституту витрати на його впровадження можуть перевищувати соціо-еколого-економічний результат його дії. У даному разі має місце скоріше нерозвиненість інституту, а не його неефективність; можливо на етапі зрілості даний інститут буде ефективним. Проте, якщо така ситуація має місце на етапі зрілості або на етапі формалізації та дезорганізації інституту, то це говорить про його неефективність.

Якщо розглядати інститути екологічно сталого розвитку за рівнями, то формальні інститути розглядаються на мезо-, макро- і міжнародному рівні в залежності від того, на якому рівні вони сформовані. Діють вони також і на мікрорівні. У табл. 1.3 подано перелік інститутів всередині країни, тому міжнародний рівень включено не було.

Щодо неформальних інститутів, то вони можуть створюватися і діяти на усіх рівнях – від мікрорівня (наприклад, правила і різного роду умовності поведіння в суспільстві) до міжнародного рівня. Серед неформальних інститутів макрорівня необхідно зазначити звичаї та традиції, у тому числі звичаї поведіння в суспільстві та природі.

Класифікація інститутів екологічно сталого розвитку
(складено автором на основі [46, 119, 120, 225])

Соціальний капітал (протоінститути)	ІНСТИТУТИ ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО РОЗВИТКУ	
	Неформальні	Формальні
Мораль, що окрім іншого включає етичне ставлення до природи та суспільства, корпоративну етику	Правила, у тому числі правила поведінки в суспільстві та в природі	Механізми регулювання та контролю за дотриманням принципів екологічно сталого розвитку
Освіта, у тому числі екологічна	Бережне ставлення до довкілля та умовності поведіння в суспільстві	Підзаконні акти, адаптовані до вимог екологічно сталого розвитку
Релігія	Довіра, перш за все до влади з приводу державного курсу на досягнення екологічно сталого розвитку	Закони, адаптовані до вимог екологічно сталого розвитку
Загальні цінності (національний менталітет)	Норми, у тому числі норми поведінки в суспільстві та в природі	Судові прецеденти, у тому числі з питань забруднення довкілля та неналежного поведіння з природними об'єктами
Культура народу, у тому числі культура відносин людина-суспільство-природа	Кодекси поведінки, у тому числі кодекси поведіння в суспільстві та природі	Концепція та Стратегія сталого розвитку країни
	Звичай та традиції, у тому числі звичай поведіння в суспільстві та природі	Конституція, що включає право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, та обов'язки щодо поведіння в суспільстві

Швидко змінні

Стійкі до змін

Традиційні, неформальні Сучасні, формальні

Класифікацію інститутів екологічно сталого розвитку на основі дослідження Всесвітнього банку зроблено таким чином, що інститути не

лише поділено на формальні (офіційно закріплені в нормах права) та неформальні, що являють собою неофіційні обмеження (норми, звичаї, традиції, кодекси поведінки, різного роду умовності тощо), але й за фактором змінності – на швидкозмінні та стійкі до змін (інерційні).

Так, найбільш легко змінними серед неформальних інститутів ми відзначили правила та різного роду умовності, а найбільш інерційними – звичаї та традиції. Стосовно традиційних неформальних інститутів (протоінститутів), поняття легкості зміни досить умовне, адже ці норми найглибше укоренилися у свідомості суспільства і є найбільш стійкими. Найбільш інерційним інститутом можна назвати інститут культури нації. Щодо формальних норм, то найбільш швидкозмінними є офіційно закріплені в нормах права механізми дотримання та регулювання встановлених обмежень, а найбільш інерційними - норми, закріплені в конституції як основному законі країни.

Таким чином, інститути екологічно сталого розвитку мають відповідати цілям сталого розвитку, координувати і контролювати дії суб'єктів на різних рівнях господарювання шляхом формування єдиної інституційної системи сталого розвитку як основи створення інституційного механізму його забезпечення.

Необхідно зазначити, що інструменти цілеспрямованого впливу на різні рівні інституційної системи також різні. Офіційні норми та правила можуть бути змінені або введені з використанням адміністративного ресурсу.

Для зміни неформальних схем поведінки потрібне як мінімум наполегливе адміністрування процесів виконання даного закону, примушення до його виконання, розповсюдження нових прецедентних зразків протягом певного проміжку часу.

Так, щоб вплинути на культурні прошарки суспільства, знадобляться чималі зусилля для легітимізації нових правил і забезпечення їх підтримки в ширшому соціальному середовищі. Тут найважливіша роль належить

засобам масової комунікації. Проте процес таких змін традиційних неформальних інститутів довгоплинний та суперечний [94].

Розглядаючи у загальному вигляді ієрархію інститутів екологічно сталого розвитку залежно від фактора змінності та сили впливу на інші інститути, доходимо висновку, що основою розвитку суспільства на шляху до збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку, так званими «наріжними каменями» мають стати традиційні неформальні інститути екологічно сталого розвитку, що мають найбільшу інерцію до змін. Такий соціальний капітал матиме вплив на формування саме неформальних інститутів.

Найменш стійкою структурою за фактором змінності виступають формальні інститути (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Ієрархія інститутів екологічно сталого розвитку залежно від фактора змінності (розроблено на основі [94])

Таким чином, основою сталого розвитку має стати екологічна освіта як традиційний неформальний інститут екологічно сталого розвитку.

Перш за все, необхідно провести аналіз наявного інституційного середовища в Україні і виявити його відповідність або невідповідність принципам екологічно сталого розвитку.

На сьогодні існує декілька методик розрахунку інституційних індикаторів та показників, що враховують інституційну складову.

Розпочати аналіз наявного інституційного середовища в Україні, на наш погляд, доцільно саме з досліджень, проведених міжнародними організаціями (такими, як: The Heritage Foundation, Transparency International, World Economic Forum та ін.).

Так, міжнародна організація Всесвітній економічний форум (World Economic Forum) провела ряд досліджень, присвячених розрахунку індексу глобальної конкурентоспроможності країн світу. За цим індексом Україна у 2008 р. зайняла 73 місце у світі з 131 країн світу. З 2008 р. до зазначеного індексу як складову було включено показник «інституційне середовище», що у свою чергу враховує права власності, суспільну довіру політикам, корпоративну етику, незалежність судової системи, марнотратство державних коштів та ін., і демонструє якість інститутів (Додаток А, рис. А.1) [226]. За показником «інституційне середовище» Україна посідає лише 115 місце в світі з 131 країни на 2007-2008 рр. із значенням показника в 3,1 пункти з 7 (де 1 – найнижчий рівень, 7 – найвищий рівень). Це найнижчий результат для України серед усіх інших складових індексу глобальної конкурентоспроможності. Для порівняння значення цього показника 4,8 пункти для США, 4,7 – для Естонії, 4,2 – для Угорщини, 4,1 – для Болгарії, 3,9 – для Хорватії, 3,7 – для Казахстану, 3,6 – для Польщі тощо. За даним показником Україна зрівнялася з Росією, що демонструє також нерозвиненість інституційного середовища в Росії. І хоча за даними аналогічного дослідження на 2008-2009 рр. значення показника для України збільшилося на 0,16 пункти порівняно з 2007-2008 рр., проблема нерозвиненості інституційного середовища залишається актуальною

(рис. 1.6). У той же час за даними [228] за період 2009-2010 рр. показник «інституційне середовище» знову зменшився до позначки 2007-2008 рр. і станеть 3,1 пункти із 7 можливих. Причому, чим вище значення показника, тим більш розвиненою є певна складова індексу глобальної конкурентоспроможності країни.

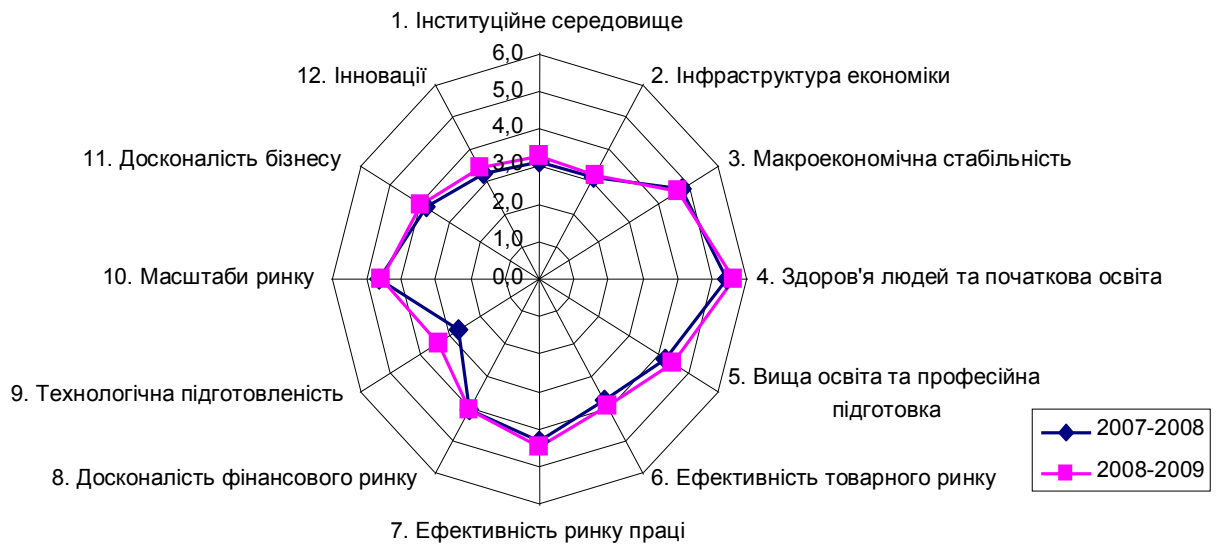

Рис. 1.6. Складові індексу глобальної конкурентоспроможності України (складено автором на основі [226, 227])

Крім того, якщо поглянути на результати зазначеного дослідження по регіонах України, закономірність зберігається. Характерною особливістю є те, що інституційне середовище не змінюється швидко, і тому значення цієї складової у різних регіонах країни протягом років, що підлягали аналізу, відрізняється не більше ніж на 0,4 пункти. У цьому ж дослідженні серед найбільш проблематичних факторів для здійснення бізнесу в Україні було відмічено саме інституційні фактори такі, як політичну нестабільність (16,3%) і корупцію (15,8%) (Додаток А, рис. А.2).

Беручи до уваги результати дослідження, проведеного Інтелектуальним центром фундації (The Heritage Foundation) за період 1995-2007 рр., було зроблено висновок, що серед основних складових індексу економічної свободи найбільшою інституційною проблемою для України є низька «свобода від корупції» [211]. Незважаючи на те, що спостерігається

тенденція до зростання індексу економічної свободи в країні (рис. 1.7), зазначений показник залишається досить низьким, тобто можна стверджувати про високий рівень корупції в країні.

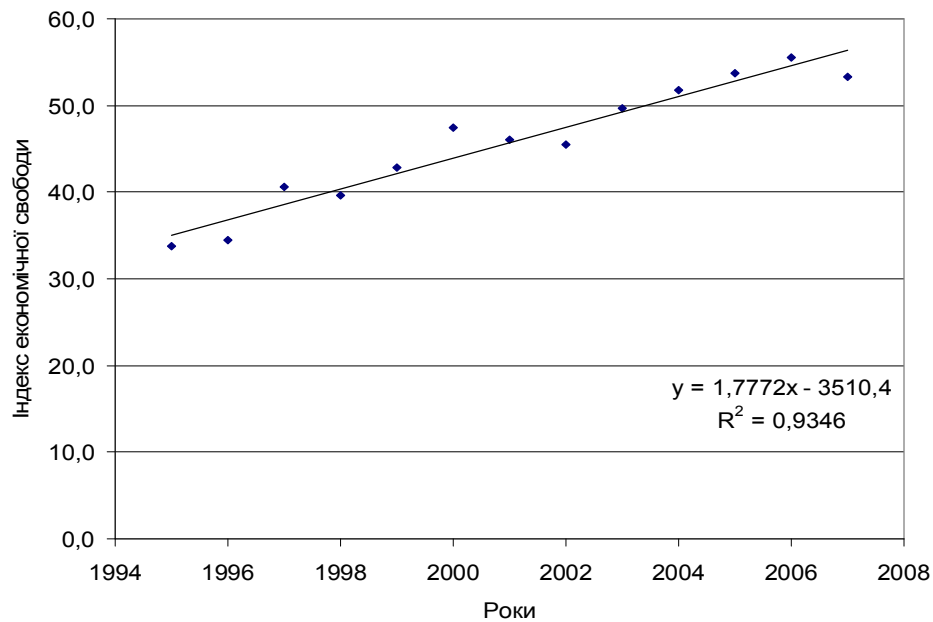

Рис. 1.7. Динаміка індексу економічної свободи в Україні (складено автором на основі [211])

Так, за індексом свободи від корупції Україна посідає місце поряд з Угандою, В'єтнамом та Зімбабве. Цей індекс для України складав 26% зі 100% у 2007 р. (де 100% - абсолютно вільна від корупції країна), 22% – у 2006 р., 23% – у 2005 р., 24% – у 2004 р., 21% – у 2003 р., 15% – у 2002 р., 26% – у 2001 р. і близько 30% починаючи з 1996 р. до 2000 р. Ці результати підтверджуються дослідженнями, проведеними Міжнародним секретаріатом прозорості (Transparency International Secretariat) [229]. Вони свідчать, що за індексом корупції Україна також посідає місце поряд з цими країнами з індексом 2,6 із 10 (де 10 – абсолютно вільна країна від корупції, а 0 – абсолютно корумпована країна).

За інтегральними індикаторами управління [206] серед яких розрізняють показники «право голосу та відповідальність», «політична стабільність і відсутність насильства/тероризму», «верховенство закону», «боротьба з корупцією», які можуть приймати значення від -2,5 до +2,5, Україна також займає не найкращі позиції. До того ж аналіз зазначених показників за період

1996-2007 рр. продемонстрував, що для України усі показники протягом даного періоду були від'ємними, в той час, як найбільші позитивні значення відповідають найкращим результатам управління. Загальна тенденція інтегрального індексу управління, що являє собою усереднену оцінку зазначених індикаторів, представлена на рис. 1.8.

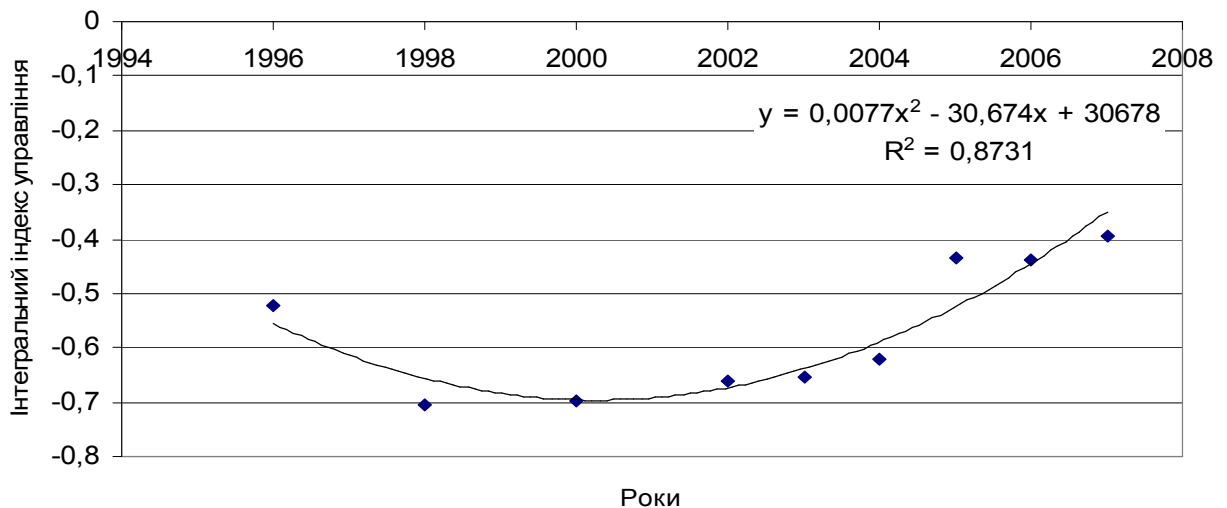

Рис. 1.8. Динаміка інтегрального індексу управління в Україні (складено автором на основі [206])

Для визначення здатності та ефективності нації захищати навколишнє середовище, цікавим представляється індекс екологічної стійкості (ESI), розрахований групою вчених з Йельського та Колумбійського університетів для Всесвітнього економічного форуму [204]. Екологічна стійкість розглядається як частина поняття «сталий розвиток» та визначається за п'ятьма основними компонентами, які у свою чергу включають 21 індикатор: «екологічні системи», «скорочення екологічного тиску», «скорочення людської уразливості», «соціальна й інституційна можливість», «глобальне управління».

Показник «соціальна й інституційна можливість» складається з чотирьох індикаторів: екологічна ефективність, екологічне управління, приватний сектор відповідальності, наука та технологія. Він відображає не всі аспекти інституційного середовища. Разом з тим, він відбиває соціальні та

інституційні можливості вирішення екологічних проблем, дозволяє зробити висновок про ефективність екологічного управління та екологічну ефективність взагалі, а також визначити наукові та технологічні можливості боротьби з екологічними проблемами.

Чим вищий індекс ESI для країни, тим краще вона зможе підтримувати сприятливі екологічні умови в майбутньому. За показником ESI Україна у 2005 р. зайняла 108 місце з 146 країн світу, що демонструє безліч уразливих місць та низьку здатність до екологічного управління. Країнами з найвищими показниками ESI стали: Фінляндія, Норвегія, Уругвай, Швеція та Ісландія. За даними [204] найбільш проблематичними аспектами в Україні є «глобальне управління» (139 місце) та «соціальна й інституційна можливість» (126 місце). Причому аналогічна ситуація спостерігається протягом 2000-2005 рр.

Проте з індексом ESI є ряд проблем, одна з яких полягає в тому, що навіть за наявними методиками складно робити виважені висновки, адже база розрахунку основних компонентів індексу щорічно змінювалася. Крім того, змінювалася сама методика розрахунку. А починаючи з 2006 року індекс ESI вже не розраховувався, а замість нього розраховувався індекс EPI [204], який фактично включав лише складові, пов'язані з впливом навколишнього середовища на здоров'я населення, а також захист екосистем і природних ресурсів. Тобто інституційна складова вже не ввійшла до складу цього індексу. Проте зазначені недоліки загалом не впливають на визначення місця України серед інших країн на певний період часу, і дають змогу порівняти ступінь ефективності наявних в Україні інститутів меті досягнення екологічно сталого розвитку.

За індексом сталого розвитку Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку Україна займала 47 місце з 48 країн світу у 2005 р., причому до складу даного індексу входив показник «соціальний й інституційний вимір» [158]. За цим індексом у 2006 р. Україна зайняла 51 місце з 96 країн світу, у 2008 р. – 61 місце з 96 країн світу. Проте вже після 2005 р. в розрахунках використовується «соціальний вимір», а не

«соціальний та інституційний вимір». Крім того, сама методика обчислення індексу сталого розвитку змінилася після 2005 р.

Окрім інтегрального індексу сталого розвитку існують різні системи індикаторів сталого розвитку, розроблені з урахуванням досвіду ОЕСР, Всесвітнього Банку, Європейського співтовариства та ін. Розрахунок пріоритетних базових еколого-економічних індикаторів, а також базових індикаторів сталого розвитку для України за структурою «проблема-індикатор», проведений автором (Додаток А, табл. А.1), дав змогу зробити наступні висновки: використанню закордонного досвіду й методології в побудові еколого-економічних індикаторів повинен передувати ретельний аналіз українських реалій і специфіки; перенесення традиційних для багатьох країн світу еколого-економічних індикаторів на макро- або секторальні рівні виявляється не завжди адекватним. Це обумовлено низкою причин, серед яких, зокрема, особливості перехідного періоду української економіки, а також природна унікальність країни, що має колосальні природні ресурси і т.д.

Наприклад, для України багато які «позитивні» результати за проведеним аналізом зовсім не говорять про досягнення країною сталого розвитку. Необхідно усвідомлювати, що важливе не просто зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин або зменшення матеріало- та енергоємності, а насамперед, перехід на більш екологічні, інноваційні, матеріало- та енергозберігаючі технології, і відповідно менш відходні й т.д. Багато отриманих показників не відображають реальної картини в країні, тому що результати спричинені, перш за все, падінням виробництва й економічною кризою.

Значення пріоритетних базових еколого-економічних індикаторів свідчать, що Україна перебуває в досить вигідному становищі з огляду принципів сталого розвитку. Так, стосовно споживання природних ресурсів, структури економіки й технологічного рівня в країні спостерігається тенденція до зниження енергоємності й матеріалоємності. Однак дані індикатори не ілюструють причини таких результатів. Насамперед, в країні

протягом періоду, що підлягав аналізу, спостерігалось падіння виробництва, що і обумовило зазначену позитивну тенденцію. Це припущення підтверджує індикатор, що характеризує аварії й катастрофи, екологічний збиток, відновлення основного капіталу й реальний технологічний рівень – коефіцієнт оновлення основних фондів, що демонструє значне його зменшення до рівня 1990 р.

Найважливішими показниками для включення в урядові програми України мають стати наступні два індикатори: індикатор енергоємності та коефіцієнт оновлення основних фондів (з урахуванням науково-технічного прогресу та ресурсозберігаючих технологій). Динаміка цих індикаторів має величезне економічне, екологічне й соціальне значення для країни. Їх доцільно зробити наскрізними як для національного, так і секторального рівнів, регіонів. Поліпшення цих показників може свідчити про поліпшення структури економіки, технологічне оновлення, зниження негативного впливу на навколишнє середовище.

Оцінюючи тенденції кількісної зміни пріоритетних індикаторів (Додаток А, табл. А.2), слід зазначити, що з позицій досягнення екологічно сталого розвитку економіки динаміка показників може істотно розрізнятися. Зменшуватися мають індикатори, що пов'язані з природоємністю: енергоємність, інтенсивність викидів і скидання забруднюючих речовин. Відбиттям позитивних еколого-економічних тенденцій стане збільшення коефіцієнта оновлення основних фондів, використання токсичних відходів, площі територій, що охороняються, і т.д.

Проведений аналіз свідчить, що інституційна система в Україні на сьогодні не відповідає принципам сталого розвитку.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз сучасного інституційного середовища України дозволяє зробити наступні висновки.

Інституційна складова є основою забезпечення сталого розвитку та зумовлює напрямок розвитку усіх інших його складових (соціальної, економічної та екологічної). До того ж забезпечення дієвої інституційної бази сталого розвитку є основою виконання вимог Порядку денного на XXI століття та інших документів з питань сталого розвитку.

Наявні інститути в Україні не спрямовані на досягнення цілей сталого розвитку, а існуюча інституційна система в Україні не відповідає принципам збалансованості. З огляду на це необхідно формувати нову дієву інституційну систему як основу створення інституційного механізму забезпечення сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем.

Аналіз еволюції інституціональних підходів дозволяє зробити висновок, що відбувається зближення наявних концептуальних підходів до категоріального визначення інститутів в межах основних течій інституціональної теорії і формується узагальнене розуміння інститутів, як системи норм і правил, що впорядковують і структурують соціально-економічну взаємодію економічних суб'єктів та соціальних груп. Функціональне призначення інститутів полягає у визначенні рамкових обмежень та координації поведінки усіх суб'єктів інституційного механізму сталого розвитку. Зазначена координація дій досягається завдяки інклюзії, що означає вираження інтересів та участь у прийнятті рішень широкою громадськістю.

Інститути сталого розвитку являють собою сукупність неформальних правил та норм громадської поведінки і формально закріплених в нормах права механізмів, що забезпечують їх дотримання і структурують взаємодії в суспільстві згідно з принципами сталого розвитку. Це формальні та неформальні правила і норми взаємодії суспільства і природи, засновані на принципах раціонального природокористування, а також механізми, що забезпечують їх виконання. Інститути сталого розвитку мають відповідати цілям та пріоритетам сталого розвитку, координувати і контролювати дії

суб'єктів на різних рівнях господарювання шляхом становлення єдиної інституційної системи сталого розвитку.

Виділено функції інститутів сталого розвитку. Окрім традиційних функцій (сприйняття сигналів, узгодження інтересів різних груп населення, реалізація узгоджених рішень) з огляду на те, що під інститутами ми також розуміємо механізми, які забезпечують їх дотримання, запропоновано виділити ще одну принципово важливу функцію інститутів сталого розвитку – функцію контролю. В даному випадку зазначеними механізмами виступають механізми примушення та контролю за дотриманням встановлених норм. Ця функція також пов'язана з функцією сприйняття сигналів про невиконання встановлених норм або їх недієвість та сприяє виконанню узгоджених рішень і встановленню зв'язку з функцією прийняття рішень.

Встановлено, що традиційні неформальні інститути є основою, базисом розвитку суспільства на шляху до екологічно сталого розвитку. Традиційні неформальні інститути є по суті соціальним капіталом, який впливає на формування неформальних інститутів сталого розвитку. З огляду на це, задля досягнення цілей сталого розвитку надзвичайно важливою є освіта з метою формування екологічної свідомості.

Основні результати дослідження опубліковано у працях [70, 71, 72, 73, 74, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 91, 219].

Матеріали першого розділу присвячені: комплексному дослідженню теоретико-концептуальних передумов екологічно сталого розвитку; аналізу та узагальненню досвіду вітчизняних і зарубіжних досліджень з проблематики інституційної теорії; визначенню сутності та функцій інститутів екологічно сталого розвитку; визначенню ролі інституційної

системи у забезпеченні сталого розвитку; виокремленню укрупнених класифікаційних ознак інститутів екологічно сталого розвитку; аналізу стану сучасного інституційного середовища України та його відповідності принципам сталого розвитку.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

2.1. Діалектика інституційного, господарського та економічного механізму

Як відомо, будь-який розвиток реалізується через сукупність механізмів.

У загальному вигляді, механізм – «це система, пристрій, спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності; або внутрішній пристрій машини, устаткування тощо – система певних ланок та елементів, що приводить їх у дію» [48, с.355].

Механізм описує структуру у дії, тобто він характеризує взаємозв'язки між елементами системи, їх внутрішню організацію [48].

Поняття «господарський механізм» трактується як сукупність організаційних структур і конкретних форм господарювання, методів управління та правових норм, за допомогою яких суспільство (держава) додержується об'єктивних вимог економічних законів з урахуванням конкретної ситуації в народному господарстві [16, с.232].

У найзагальнішому вигляді господарський механізм суспільства - це система організації суспільного господарства [127]. Проте в економічній літературі можна виокремити наступні основні підходи до визначення сутності господарського механізму:

1. Зведення сутності, чи змісту господарського механізму, до організаційно-економічних відносин.
2. Розгляд господарського механізму як системи форм, методів, важелів, інструментів впливу на економіку відповідно до правових норм суспільства (про що і наголошувалося вище).
3. Зведення сутності господарського механізму до системи організації суспільного виробництва з властивими йому функціями.

4. Ототожнення господарського механізму із системою управління економікою (управлінською підсистемою економіки).
5. Розгляд господарського механізму як більш складного явища, ніж система керування економікою.
6. Ототожнення господарського механізму з економічним механізмом, який розглядається як сукупність форм і методів господарювання та включення його в структуру підсистеми соціально-економічних відносин (відносин власності), і організаційно - економічних (відносин із приводу суспільного поділу праці, його організації і управління).

Проблема виокремлення інституційного механізму як самостійного явища із структури загальносистемного господарського механізму розвивалася в радянській науці на протязі трьох основних етапів [100]. На першому етапі (1960-1970 рр.) вчені відмічали наявність у господарському механізмі системи неекономічних складових, вводили в сферу економічного регулювання неекономічні елементи. Так, Я. Кронрод підкреслював, що об'єктивні та суб'єктивні фактори визначають діяльність, направлену на використання економічних законів [93]. Л. Абалкін наголошував на залежності економічних результатів від права, політики та соціальної психології, суспільної думки, рівня наукової обґрунтованості методів господарювання [1].

На другому етапі більшість дослідників при визначенні господарського механізму погоджувалися з тим, що, по-перше, господарський механізм являє собою сукупність форм та методів господарювання, організації та регулювання суспільного виробництва; по-друге, господарський механізм передбачає свідомий вплив на виробництво, «відображає складний процес... функціонування та розвитку економічного життя» [124].

Третій етап відрізнявся розумінням того, що на кожному рівні та в кожній сфері господарювання склалися особливі спеціальні механізми розв'язання протиріч між суб'єктами протилежних інтересів. І кожний з цих спеціальних механізмів може бути конкретизований методами, формами та

середовищем реалізації, в результаті чого самостійного значення набуває виділення інституційних, цінових, кредитних, бюджетних, нормативних та інших механізмів [57, 100]. Такі спеціальні механізми, організуються як самостійне ціле, локалізуються, виокремлюються, але у той же час залишаються єдиними з системою, з якої вирости. Ця єдність визначається загальними законами організації системи та однаковими способами та методами взаємодії її структурних елементів.

Схожі положення висували також французькі вчені в рамках теорії регулювання наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. Ці положення розкривають місце та роль інститутів в системі суспільного регулювання: «Інститути є елементом суспільних зв'язків та відіграють роль координації...» [57], також розкривають пряму залежність характеристик інститутів від існуючого способу регулювання, виявляють вплив інституційного порядку на зміну характеру економічних відносин. Так, наприклад, розвиток економіки обумовлений тим, що «старий інституційний порядок поступово відмирає, а новий, що намагається встановити нову соціальну та економічну логіку, зустрічає на своєму шляху великі труднощі». Становлення системи регулювання потребує специфічних механізмів регламентації, які б забезпечували послідовні дії задля досягнення встановленої мети.

Необхідно зазначити, що існує певна спорідненість між механізмом регулювання та інституційним механізмом. «Регулювати» — означає діяти згідно певного порядку або правила; встановлювати правильну, необхідну для роботи взаємодію частин механізму; робити певні дії для досягнення необхідного ступеня розвитку, стану чого-небудь. Таким чином, механізм регулювання розглядається як сукупність дій, направлених на встановлення порядку для досягнення заздалегідь окресленої мети. У той же час характеристика інституційного механізму більш близька до поняття «регламентація», під яким розуміється встановлення та контроль за дотриманням правил. Іншими словами, інституційний механізм – це

підсистема механізму регулювання, яка визначає порядок дії суб'єктів господарювання по досягненню мети шляхом встановлення меж та форми людської діяльності [100, с.55].

Ми погоджуємося з думкою [100], що інституційний механізм є частиною загальносистемного господарського механізму. Н. Лебедева розуміє інституційний механізм як «систему трансформації та впорядкування господарських ролей та взаємовідносин суб'єктів відповідно до традиційних та нових, легітимно встановлених або неформальних інститутів суспільства» [100, с.73]. Стан господарської системи визначається станом господарського механізму і, відповідно, станом інституційного механізму. Між господарським та інституційним механізмом спостерігаються прямі та зворотні зв'язки. Господарський механізм визначає цілі та характер розвитку інституційного механізму. Інституційний механізм, у свою чергу, впорядковує та підтримує взаємовідносини суб'єктів господарювання, включає в себе зміни в нормах та правилах взаємовідносин та змінює господарський механізм відповідно до них. Інституційний механізм взаємодіє з господарським механізмом як органічна частина останнього, визначаючи його склад, структуру, динаміку та напрямок розвитку.

Функціональна необхідність виділення інституційного механізму, без якого неможливе досягнення цілей загальносистемного господарського механізму, визначається наступними положеннями:

- потребою включення індивідів в рамки суспільних взаємодій, межі та наслідки яких в інтересах господарського суспільства заздалегідь визначені;
- потребою виділення динамічного механізму погодження в процесі соціально-економічних дій, що дозволяє досягти поставлених цілей з мінімальними витратами. Результати механізму погодження інтересів проявляються в нормах та правилах, притаманних інститутам, що дозволяють суб'єктам

господарювання прогнозувати стратегію і тактику своїх дій відповідно до встановлених інституційних вимог.

Сукупність інституційних вимог, що відповідають ознакам сумісності, доповнення, зворотного зв'язку, ефективності та контролю, забезпечує цілісність господарського процесу та його саморозвиток. Суб'єкти господарювання здатні модифікувати інститути шляхом реалізації інституційних вимог під впливом економічного середовища, що змінюється. Такі модифікації за принципом зворотного зв'язку здійснюють корегуючий вплив на дії суб'єктів в напрямку інтегрування в господарський механізм найбільш ефективних методів та способів досягнення поставлених цілей.

Інституційний механізм стає фактором стабілізації господарської системи. За умови виникнення невизначеності в суспільстві, якщо не розроблена модель нормативних відносин, яка б була адекватною суспільно визнаним цілям суб'єктів господарювання, вони можуть керуватися тією, котра відображає лише їх індивідуальні інтереси не зважаючи на інтереси суспільства.

Інституційний механізм забезпечує відтворення адекватних проявів зовнішнього середовища в господарському механізмі і, таким чином, виступає як засіб встановлення порядку, як стабілізуюча структура. Інституційний механізм як функціональна підсистема, блок господарського механізму, створює організаційно-нормативні умови стабільної роботи суб'єктів господарювання, законодавчо закріплює економічні відносини, і таким чином, сприяє ефективній реалізації цілей та задач господарського механізму. «Інституційний механізм – це структурний блок господарського механізму та самостійно організована структура, заснована на горизонтальній та вертикальній взаємодії конкретних суб'єктів господарювання, покликана забезпечити впорядкованість їх взаємодії в рамках економічної системи» [100, с.61]. Проте існують також ірраціональні інституційні форми – так звані «інституційні пастки» – що здатні привести до неефективного використання національних факторів та ресурсів з позицій

суспільного добробуту, присвоєння позитивних результатів господарської діяльності незначною кількістю учасників цього процесу [133].

Взаємодію господарського та інституційного механізмів можна представити як відображення господарського механізму в сфері інституційної взаємодії. Чим більш достовірним є таке відображення, тим точніше проектується господарські зв'язки в інституційний простір, в сфер норм та правил, тим більшої ефективності можна чекати від роботи обох механізмів.

Незважаючи на структурно-функціональний зв'язок, між господарським та інституційним механізмом існують певні відмінності. В господарському механізмі пріоритетними є принципи та методи, реалізація яких забезпечує цілеспрямоване відтворення відносин. Інституційний же механізм ґрунтується на пріоритеті цінностей, що приймаються та виконуються членами суспільства.

В економічній науці терміни "господарський механізм" ("механізм господарювання") та "економічний механізм" часто розглядають як синоніми. Ці поняття є взаємопов'язаними, проте не тотожними. Так, економічний механізм як і організаційно-економічний є складовою, структурною ланкою господарського механізму у вузькому значенні, і включає організаційні та економічні важелі, за допомогою яких можна впливати на виробництво, трудові колективи і т.д. Організаційний механізм передбачає систему планування, постачання, технологію управління, систему інформації та контролю, систему договорів і т.д. Економічний механізм у якості важелів впливу на господарську діяльність включає довгострокові економічні нормативи, ціни і тарифи, стимули, податки, кредити і т.д. Економічний механізм має забезпечувати ефективне господарювання без постійного впливу із-зовні.

Вивчення господарського механізму керування економікою, господарського механізму в системі регулювання суспільного виробництва орієнтовано на макрорівень. При трактуванні змісту господарського

механізму строго в межах свідомого віддзеркалення економічних законів і форм їх прояву слід говорити про економічний механізм. Організаційно-економічний (економічний) чи господарський механізм підприємства можна представити як сукупність способів, форм, методів, кількісних і якісних показників, за допомогою яких використовуються закони виробничих, економічних, соціальних і політичних відносин. У західній літературі під економічним механізмом розуміють необхідний взаємозв'язок, що природно виникає між різними економічними явищами [193].

Термінологічне взаєморозуміння може досягатися, наприклад, у такий спосіб: господарський механізм - це економічний механізм, убраний у правову форму.

Господарському механізму належить важлива роль у функціонуванні та розвитку будь-якої економіки. У загальній формі він є не що інше, як управляюча або регулююча підсистема економічної системи в цілому [131].

Господарський механізм є структурним елементом економічної системи, що складається із сукупності форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Він є способом функціонування економічної системи, і його зміна під впливом інституційного механізму здійснює вплив і на економічну систему суспільства в цілому.

Зміна економічної системи суспільства в результаті взаємодії інституційного та господарського механізмів обумовлена також тим, що в рамках господарського механізму діють інші підмеханізми – цінові, фінансові, інфраструктурні та ін., що впливають один на одний. Так, модифікація податкових правил обумовлює зміни в ціновому, бюджетному, інвестиційному механізмах, що відображається на регулярності, стійкості, ступені передбачуваності у взаємовідносинах суб'єктів інституційного механізму та на їх впливі на розвиток господарської системи в цілому. Звідси

з'являється необхідність комплексного розгляду господарського механізму та важливість виокремлення його спеціалізованих підмеханізмів, вдосконалення яких у напрямку їх відповідності один одному забезпечить органічну цілісність економічної системи суспільства.

Регулювання економічної сфери з боку інституційної системи відбувається шляхом регламентації, кодифікації дій суб'єктів господарювання. А критерієм якості регламентації є величина валових трансакційних витрат як оцінка узгодженості структури та динаміки господарських процесів.

Інтегральною метою інституційного механізму є регламентація господарської взаємодії та підвищення стійкості економічної системи шляхом упорядкування господарських відносин на основі певних норм та правил поведінки її суб'єктів. В залежності від обраної стратегії визначаються диференціальні цілі, що можуть бути направлені на: руйнування застарілих інститутів, що запобігають реалізації господарських взаємодій; збереження та закріплення існуючих інститутів; модифікація інститутів відповідно до нових умов господарювання; трансформація інститутів в напрямку, визначеному загальною економічною політикою держави; створення умов для виникнення нових інститутів. Диференціальні цілі, діючи одночасно, визначають вектор розвитку інституційного механізму та розкривають інтегральну мету. Ієрархія цілей, оцінка їх важливості проводиться у відповідності з найважливішими груповими інтересами та історичним досвідом кожної країни.

Таким чином, інституційний механізм створює вихідні умови для реалізації цілей механізму господарювання (у тому числі економічного механізму) та виступає структуроутворюючим фактором господарської та економічної системи.

Інституційний механізм як особлива підсистема господарського і відповідно економічного механізму, виконує наступні функції:

- визначення ролі основних суб'єктів у взаємовідносинах між ними в різних секторах економіки, видах та сегментах ринків;
- збереження гомеостазу господарської системи: встановлення та забезпечення порядку в господарських відносинах, який би сприяв соціокультурній інтеграції та диференціації, ефективному використанню ресурсів в конкретній економічній системі;
- підтримання стійкості діючого господарського (та економічного) механізму у всіх його проявах;
- апріорного узгодження та субординації інтересів суб'єктів господарювання під час вступу до інституційних структур;
- обмеження та корекція відхилень інтегрованих суб'єктів від раціональної лінії інституційної поведінки.

Включення інституційних норм в діяльність суб'єктів господарювання обумовлює необхідність формування інституційного механізму як особливого способу перетворення господарських відносин відповідно до вимог інститутів [100]. Інституційний механізм, перш за все, має забезпечити реалізацію базових інститутів. Інституційний механізм економіки виникає на основі переплетення багатьох господарських, культурних, ідеологічних, політичних та інших видів відносин, включає та реалізує взаємозв'язки, що забезпечують регулювання економічних взаємодій суб'єктів в рамках цих інститутів.

Інститути, надаючи економічним суб'єктам інформацію про правила господарської поведінки, створюють середовище для реалізації їх економічних можливостей, забезпечують впорядкованість та направленість їх взаємодій. Специфічна сутність інституційного механізму полягає в можливості трансформації таких взаємодій шляхом встановлення необхідних правил і норм та їх дотримання.

Дію інституційного механізму можна представити таким чином, що встановлення певного інституту в якості вихідного моменту (базового

інституту) зумовлює виконання обов'язкових норм, правил та алгоритмів поведінки як форм реалізації даного інституту.

У даному випадку інституційний механізм здійснює подвійний вплив на розвиток суспільства: по-перше, він створює основу для відтворення інститутів реакції; по-друге, впливає за допомогою встановлених інституційних обмежень на прогресивні, проте ще слабкі суспільні відносини та процеси. Регламентация господарських взаємодій, що забезпечує реалізацію групових інтересів та взаємних вигод учасників обміну з мінімальними індивідуальними витратами, вступає в протиріччя з інтересами суспільства. Розв'язок протиріч досягається не легітимізацією цих відносин, а створенням більш ефективного з позиції суспільства інституційного механізму обміну.

Отже, характеристики інституційного механізму визначаються характеристиками загальносистемного господарського механізму та економічного механізму, органічною частиною яких він є. Їх взаємозв'язок шляхом прямих та зворотних зв'язків визначає стан, структуру, динаміку та напрямок розвитку як інституційного, так і господарського та економічного механізмів. Взаємодія інституційного та господарського та економічного механізмів обумовлена дією правил відповідності та детермінації, порушення яких обумовлює виникнення «інституційних пасток».

Таким чином, інституційний механізм здійснює протирічний вплив на розвиток господарської та економічної системи: по-перше, створює основу для їх сталого відтворення; по-друге, виявляє інституційні протиріччя та пастки в реалізації їх функцій та структур; по-третє, забезпечує їх модифікацію та трансформацію шляхом специфічних методів, інструментів, засобів та форм.

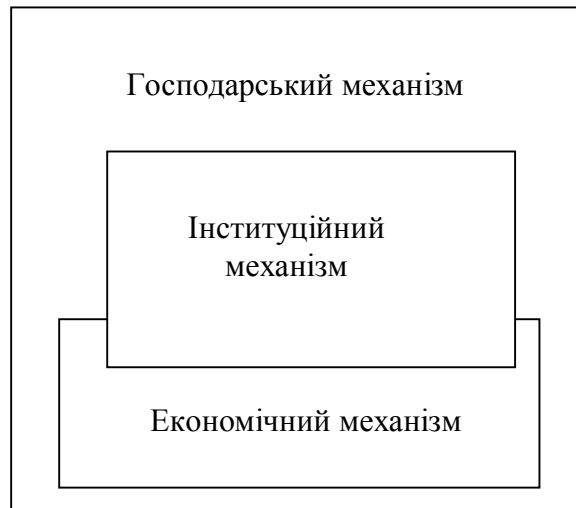

Рис. 2.1. Взаємозв'язок господарського, економічного та інституційного механізмів

Як вже було зазначено вище, інституційний механізм, з одного боку, є частиною господарського механізму, а з іншого – являє собою складну систему, що об'єднує різні часткові інституційні механізми, що відображають його просторову, часову, галузеву, рівневу, стадійну та фазову багатоаспектність. Так, типологія інституційних механізмів заснована на типології і класифікації самих інститутів.

2.2. Концептуальні засади інституційного механізму сталого розвитку

Як вже було зазначено, задля досягнення цілей сталого соціо-еколого-економічного розвитку країни необхідне формування інституційного механізму сталого розвитку. Це вимагає застосування цілого ряду правових, організаційних та фінансово-економічних заходів, які мають бути не поодиноким умонтуванням окремих норм та правил, а інтегрованою системою дій у вигляді форм, важелів, методів та способів, що являє собою інституційний механізм сталого розвитку. Тобто, інституційний механізм має принципове значення на шляху країни до сталого розвитку – він має

виступати цементуючим та формоутворюючим базисом для становлення засад сталого розвитку в країні [31].

Уся сукупність інститутів – як формальних правил, так і неформальних обмежень, – а також механізмів їх дотримання становить інституційну систему [49, с.90]. Т. Гайдай зауважує, що «інституційна структура економіки постає впорядкованим набором інституцій, які вnormують (визначають правила, стійкі зразки, моделі), координують економічну життєдіяльність суспільства. Вона складається з неформальних (настанов, традицій, звичаїв) та формальних (правових) норм і правил...» [29, с. 64].

Згідно [175] «інституційний механізм», «інституційний устрій» – це контрактне відношення або структура управління, що регулює відносини будь-яких господарських одиниць.

Під інституційним механізмом сталого розвитку розуміють також найбільш інтегровану систему регулювання природно-ресурсних відносин з метою забезпечення соціально-економічного зростання [31, с.33].

Повертаючись до розглянутого вище поняття механізму забезпечення сталого розвитку, можна зробити висновок, що згідно підходу Г. Клейнера до моделювання інституційної системи (до складу якої входять як основні норми, так і норми підтримки, а також потенційні і реальні носії норми та взаємозв'язки між ними), в узагальненому вигляді таку інституційну систему можна розглядати як інституційний механізм.

Ми ставили за мету розглянути структуру інституційного механізму сталого розвитку таким чином, щоб глибше вивчити його вплив на соціо-еколого-економічну систему і можливості його застосування для досягнення цілей сталого розвитку країни. З огляду на вищезазначене, надамо своє розуміння поняття «інституційний механізм сталого розвитку». Так, під *інституційним механізмом сталого розвитку* розуміємо сукупність взаємозв'язків між формальними та неформальними інститутами, а також організаціями, які сприяють реалізації принципів екологічно сталого

розвитку і забезпечують погодження і корегування інтересів різних суспільних груп на шляху його досягнення.

Таким чином, інституційний механізм сталого розвитку є складним поняттям, в якому переплетені взаємозв'язки між суб'єктами господарювання, з одного боку, з принципами сталого розвитку, як напрямком державної політики, – з іншого боку. Цей механізм пронизує економічну, екологічну та соціальну систему як на макро-, так і на мікрорівні, пов'язуючи в єдину систему всі суб'єкти господарювання – від держави до окремих індивідів. Тому, для аналізу інституційного механізму сталого розвитку доцільно виділити в його складі функціональні елементи, а також взаємозв'язки між цими елементами.

Інститути екологічно сталого розвитку входять до складу інституційного механізму сталого розвитку і закріплюються в ньому. Водночас, під впливом цього механізму залежно від того узгоджені формальні та неформальні інститути екологічно сталого розвитку чи ні, змінюється напрямок дії інституційного механізму, і у кінцевому результаті, змінюються і інститути, що входять до його складу. Фактично спостерігається складна взаємозалежність в системі «інститути екологічно сталого розвитку – інституційні механізми сталого розвитку». При цьому інституційний механізм через наявні інститути закріплює систему еколого-економічних відносин. У зміні інститутів та інституційного середовища реалізуються різні інтереси суб'єктів господарювання, які визначають їх місце в загальній системі еколого-економічних відносин. Разом з тим, самі еколого-економічні відносини розвиваються і змінюються під впливом наявного інституційного середовища, що у свою чергу стає причиною зміни інститутів екологічно сталого розвитку, які можуть або закріплювати нові еколого-економічні відносини, чи або за допомогою механізмів примушення підтримувати старі. Останнє також обумовлено значною мірою комплементарністю чи некомплементарністю формальних і неформальних інститутів, їх розвиненістю та силою. Характерною особливістю при цьому є те, що

змінюються в основному формальні інститути, у той час, як для зміни неформальних необхідний значний проміжок часу і значні зусилля у вигляді освіти, роз'яснювальних робіт і т.ін. Зазначені взаємозв'язки представлені на рис. 2.2.

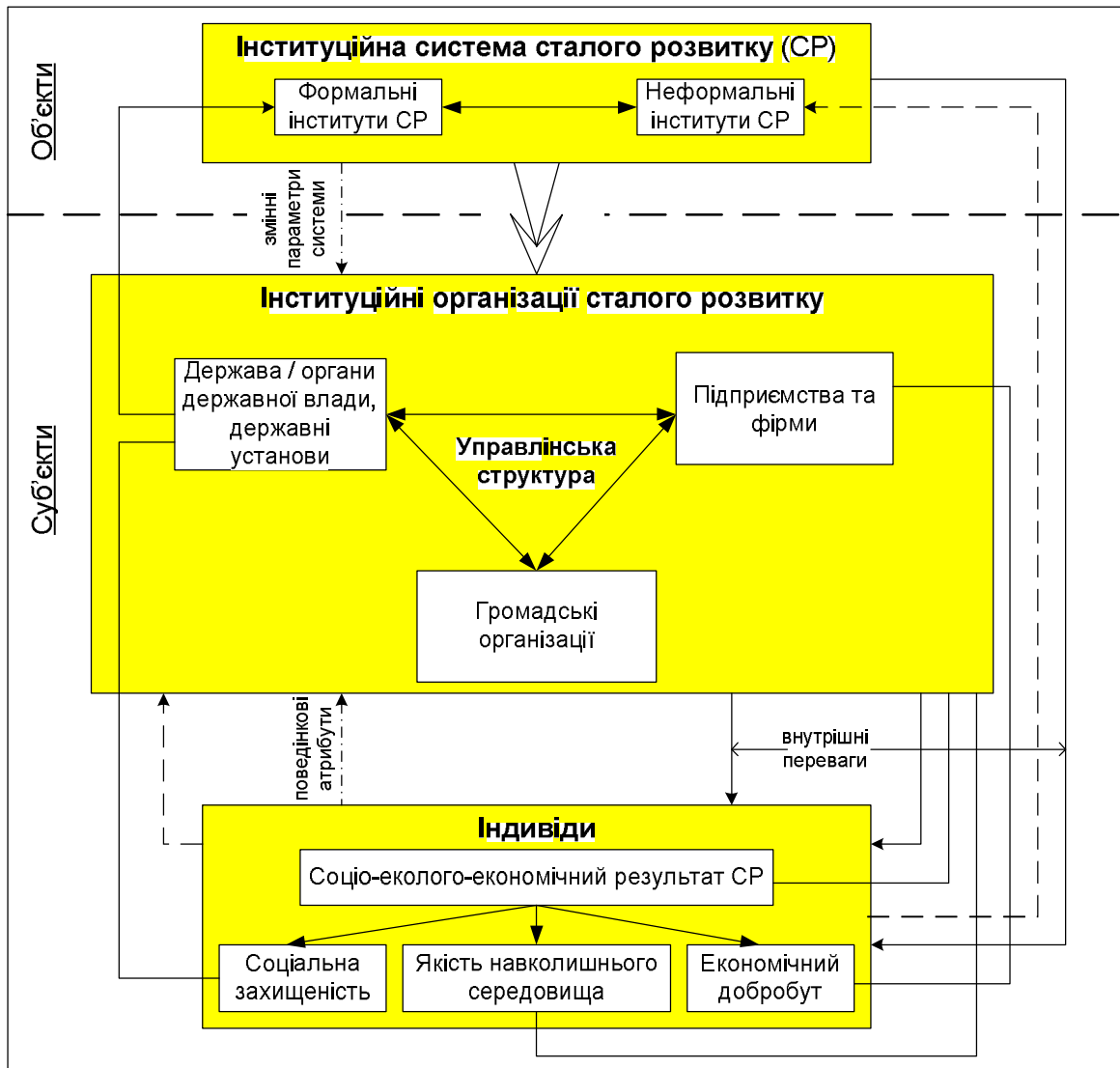

Рис. 2.2. Інституційний механізм сталого розвитку (розроблено на основі [223; 22; 46])

- - прямі зв'язки
- - зворотні зв'язки
- .-.- - змінні зв'язки

Крім того, інституційні механізми сталого розвитку також можуть розглядатися на різних рівнях. З огляду на те, що більшість формальних

інститутів приймається на національному рівні, найбільш типовим є інституційний механізм макрорівня, проте у його складі можна виокремити інституційні механізми мезорівня, тобто рівня регіону, та мікрорівня, який характеризується декількома особливостями. Зокрема, індивіди не можуть формально закріплювати правила та норми поведінки. Формальні інститути створюються на вищих рівнях, і є екзогенними по відношенню до індивіда. Неформальні же інститути можуть створюватися і на мікрорівні, і на вищих рівнях.

Отже, основними елементами інституційного механізму сталого розвитку є об'єкти інституційного механізму, що у сукупності становлять інституційну систему сталого розвитку, та суб'єкти інституційного механізму, що являють собою його управлінську структуру, а також взаємозв'язки між зазначеними об'єктами та суб'єктами.

Об'єкти інституційного механізму сталого розвитку - це формальні та неформальні інститути екологічно сталого розвитку. Як вже зазначалося, спостерігається взаємовплив офіційних та неофіційних обмежень у інституційній системі. Вони можуть суперечити одне одному, а можуть підвищувати взаємну ефективність дії.

Інститути – це не просто «правила гри», що накладають обмеження на допустимий вибір дій, як говорить Д. Норт, їх призначення, на думку А. Кирута, – створювати по можливості стійкі та ефективні механізми вибору рішень у будь-яких конфліктах інтересів, коли діючі угруповання або індивіди переслідують цілі, що взаємно суперечать та не реалізуються одночасно [64].

Інститути екологічно сталого розвитку покликані координувати поведінку усіх суб'єктів згідно завдань та принципів забезпечення сталого соціо-еколого-економічного розвитку, і тим самим зменшувати невизначеність і ризики не виконання зобов'язань. Необхідно підкреслити, що умовою такої координації є інформованість суб'єктів про зміст інституту, що регулює поведінку в тій або іншій ситуації, а також забезпечення

механізмів контролю і покарання за порушення встановлених правил поведінки. Проте стимулювання виникнення ефективних інститутів саме по собі є проблемою координації. Однією з основних проблем в даному випадку виступає розрізненість інтересів різних груп населення у зв'язку з тим, що існують екстерналії (зовнішні ефекти). Окремі індивідуальні дії можуть викликати як екологічні витрати (такі, як забруднення навколишнього середовища), так і соціальні витрати (ослаблення довіри в рамках суспільних інститутів), які лягають не на відповідальну за них сторону, а на інших людей. Ще однією проблемою координації є неінклюзія інститутів, тобто відсутність широкого доступу і участі громадськості у прийнятті рішень [46]. Так, у випадку, якщо соціальні групи позбавлені голосу, захисту і участі в суспільному житті, інститутам стає складніше виконувати необхідні функції координації. Тобто, виникає замкнене коло, коли інститути забезпечують політику, що призводить до посилення поляризації і нерівності в суспільстві, зокрема до нерівності у розподілі різних видів ресурсів (природних, фінансових, інформаційних тощо) [46].

Так, політика країни окреслює дієвість формальних інститутів, які в свою чергу впливають на несправедливий розподіл зазначених ресурсів. Якщо такий розподіл ресурсів не провокує формування ефективних неформальних інститутів з боку громадськості, що будуть здатні змінити політику в країні, дієвими залишаться формальні інститути, що будуть підтримувати існуючу політику несправедливого розподілу ресурсів в суспільстві.

Координаційний ефект інститутів реалізується, як вже було відмічено, через зниження рівня невизначеності середовища, в якому діють розглянуті вище агенти. Дійсно, якщо правила строго виконуються, немає потреби спеціально витратити зусилля на те, щоб передбачити, як поведуться ті або інші суб'єкти: коло їх можливих вчинків прямо окреслено діючими інститутами. Крім того, зниження рівня невизначеності зовнішнього середовища, що забезпечується наявністю інститутів, дозволяє планувати і

здійснювати довгострокові інвестиції, і таким чином, приймати рішення на перспективу, що є вкрай необхідним для досягнення цілей сталого розвитку.

Задля надійної та цілеспрямованої координації дій на шляху до сталого розвитку інституційна система має виконувати наступні основні функції. *Перша функція* інститутів екологічно сталого розвитку полягає в сприйнятті сигналів і генеруванні інформації, наданні громадянам можливості для виразу інтересів, та реагуванні на зворотні зв'язки. Сигнали про погіршення соціальної або екологічної ситуації можуть бути засновані на наукових дослідженнях або результатах зворотного зв'язку тих рішень, що приймаються. Вони будуть ефективні лише за наявності адресата, що сприймає інформацію і виконує відповідні дії. Генерування і сприйняття сигналів охоплює такі процеси, як виявлення явища, агрегацію сигналів і залучення уваги осіб, що приймають рішення. Вираження інтересів, згаданих в описі даної функції, означає що сигнали, які поступають від громадян, фірм і громадських організацій, можуть впливати на інститути (за допомогою заяв, голосування, судових розглядів і засобів масової інформації). Таким чином, чутливість до сигналів залежить від соціальних і політичних відносин. Здатність сприймати сигнали тісно пов'язана із здатністю погоджувати інтереси. *Друга основна функція* – це узгодження інтересів різних груп населення. Узгодження інтересів може досягатися на форумах, переговорах, конференціях шляхом обговорення змін і досягнення узгодженості, а також шляхом запобігання тупикових ситуацій та конфліктів. В даному випадку важливим є вираження інтересів різних груп населення та різних груп суб'єктів інституційного механізму, а також прозорість досягнення узгодженості їх інтересів. *Третя функція* інститутів екологічно сталого розвитку – реалізація узгоджених рішень. Реалізація рішень є продовженням процесу узгодження і вимагає відповідних механізмів забезпечення зобов'язань і правозастосування. У питаннях досягнення сталого розвитку, як уже зазначалося, необхідна широка участь громадськості, що забезпечує попередні оцінки і суспільний контроль за реалізацією прийнятих рішень

[46]. Розглянуті вище функції інститутів екологічно сталого розвитку не завжди можуть бути чітко відмежовані одна від одної. Часто вони плавно перетікають одна в іншу.

З огляду на те, що під інститутами ми також розуміємо механізми, що забезпечують дотримання правил та норм поведінки доцільно виділити ще одну принципово важливу функцію інститутів екологічно сталого розвитку. Такими механізмами виступають механізми контролю за дотриманням встановлених норм та механізми примусу реалізації прийнятих рішень. Отже, *четверта основна функція* інституційної системи сталого розвитку – це функція контролю. Ця функція також пов'язана з функцією сприйняття сигналів про невиконання встановлених норм, або їхню непрацездатність.

Таким чином, усі функції інститутів екологічно сталого розвитку спрямовані на координацію дій суб'єктів згідно завдань та принципів сталого соціо-еколого-економічного розвитку країни (рис. 2.3).

Також необхідно відмітити, що взаємозв'язки, які притаманні інститутам, а також мінливість і гнучкість, та їх ієрархічна природа близькі по суті до характеристик екосистеми, що дозволяє нам говорити про так званий інституційний екологічний принцип (the institutional ecology principle) [223]. Застосовуючи концепцію екосистеми до інституційної системи, цей принцип дозволяє розглядати інституційні структури на різних рівнях як взаємопов'язані екосистеми, які змінюються, еволюціонують.

Інституційний екологічний принцип дозволяє не лише розглядати взаємозв'язки між інститутами, але і взаємодію між інститутами та їх середовищем. З теоретичної точки зору цей принцип сприяє розв'язанню конфлікту між еволюційним та рівноважним підходом. Як і природна екосистема, навіть не дивлячись на очевидність постійних змін, інституційна система може знаходитися у періодичній короткостроковій рівновазі унаслідок того, що зміни здійснюються повільними темпами впродовж тривалого періоду часу. Інституційний екологічний принцип також забезпечує концептуальну основу для розбиття інституційної системи на

складові і виявлення взаємозв'язків між ними. Цей факт дозволяє оцінювати як прямі і зворотні зв'язки, так і наявність синергетичних ефектів в інституційній системі.

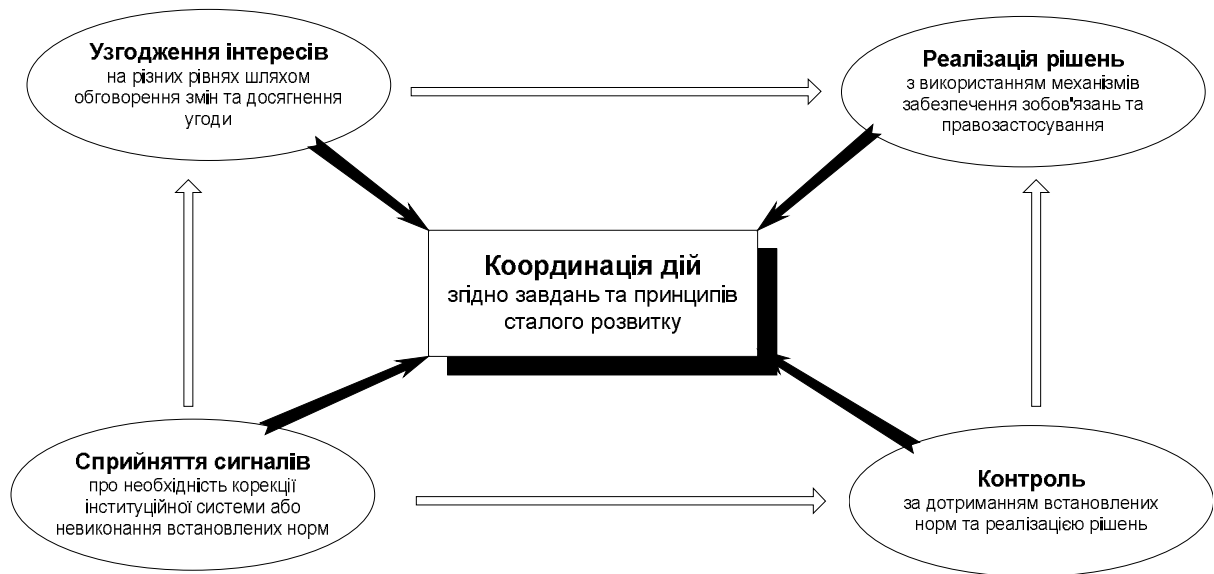

Рис. 2.3. Функції інститутів екологічно сталого розвитку

Таким чином, інституційну систему стійкого розвитку можна розглядати як систему з *різними взаємозв'язками* (внутрішніми та зовнішніми), а також як систему, якій притаманний позитивний або негативний синергетичний ефект. Так, у випадку, коли формальні та неформальні інститути суперечать одне одному на шляху країни до сталого розвитку, спостерігається негативний синергетичний ефект, який потрібно розглядати як ефект когнітивного дисонансу. У протилежному випадку – коли ці інститути доповнюють одне одного і тим самим підвищують взаємну ефективність дії, можна говорити про позитивний синергетичний ефект інституційного механізму сталого розвитку. У останньому випадку має місце ефективність інститутів в досягненні мети сталого розвитку.

Усе вищезазначене дозволяє стверджувати про необхідність системного підходу до розуміння сутності інституційного механізму сталого розвитку.

Розглядаючи **управлінську структуру інституційного механізму сталого розвитку**, доцільно виділити основні її **суб'єкти**. При цьому

необхідно відмітити, що дійові особи на суспільній сцені частково грають за наявними правилами, а частково і визначають ці правила. В широкому інституційному контексті держава, фірми, громадські організації та індивіди, як основні суб'єкти інституційного механізму сталого розвитку, мають можливість діяти і впливати на дії один одного, виконуючи роль доповнюючих чинників в координаційному процесі інститутів екологічно сталого розвитку. В процесі координації вони мають спільно забезпечувати дієвість правил і норм на шляху країни до соціо-еколого-економічного розвитку. Така координація багатьох дійових осіб є необхідною для вирішення гострих екологічних проблем і досягнення стійкого розвитку країни.

Так, *держава* (в особі президента, уряду, законотворчих органів та органів місцевого самоврядування) виконує роль організатора розрізнених інтересів у багатьох галузях, відповідаючи національним цілям і погоджуючи конкуруючі інтереси усіх інших суб'єктів [46]. Головне завдання держави – збереження цілісності суспільства та запобігання його розпаду – забезпечується формуванням верховної (суверенної) влади та органів її здійснення, які часто ототожнюються з самою державою. Ключовою ознакою державної влади є її легітимність, що означає визнання усіма членами суспільства права державних органів здійснювати відповідні дії. Реалізація державної влади набуває різноманітних форм – від прийняття правових актів та управлінських рішень, до застосування сили та примусових дій [167].

Особливо роль держави зростає в питаннях досягнення збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку. Як відомо, вирішення екологічних проблем – довгостроковий процес, і часто позитивні результати проявляються не відразу. Держава, включаючи екологічну складову в соціо-економічній політиці, визначає поведінку підприємств та громадських організацій. Крім того вона здатна стимулювати зміни в громадських організаціях та підприємствах шляхом закріплення своїх рішень стосовно розподілу ресурсів. Втручання держави в процес регулювання обумовлене,

двома аспектами. По-перше, це забезпечення самоорганізації, саморегулювання взаємовідносин суб'єктів господарювання та відтворювальних процесів. Саморегулювання суб'єктів господарювання передбачає, що суб'єкти нижчих рівнів ієрархії (підприємства, об'єднання, фермерські господарства і т.д.) самостійно здійснюють управління своїми економічними функціями в рамках загальних управлінських параметрів (формальних інститутів), які задаються з єдиного центру. По-друге, держава змінює взаємовідносини та умови здійснення цих відносин між організаціями всередині одного рівня, сфери, галузі [100]. Для цього вона в рамках інституційного механізму здійснює вплив на підприємства та організації шляхом: обмежувальних регламентацій; зміни існуючих інститутів або створення нових; впливу на фінансові потоки через механізми відбору (наприклад, митні правила), компенсацій, зміни напрямку потоків ресурсів та товарів (наприклад, обмеження або дозволи на доступ до ресурсів, підтримка або обмеження експорту і т.д.) [100].

Так, органи державної влади займаються процесом формального закріплення норм та правил, тим самим прискорюючи процес змін у суспільстві та одночасно забезпечуючи їх виконання. З огляду на те, що концепція сталого розвитку є глобальним поняттям, і закріплена в багатьох міжнародних документах, вона сама є, по суті, глобальним формальним інститутом. Цю тезу підтверджує В. Белоусов у своїй праці «Сталий розвиток як інститут» [14]. Отже, корегуючи старі або ж створюючи нові формальні інститути екологічно сталого розвитку, держава має співвідносити їх з відповідними міжнародними інститутами. Органи державної влади забезпечують також механізми дотримання громадськістю встановлених офіційних інститутів екологічно сталого розвитку.

Таким чином, держава, як суб'єкт інституційного механізму, є фактично господарською організацією великого розміру, яка впливає на стратегію інших організацій шляхом зміни умов взаємовідносин між ними та всередині них. Проте необхідно, щоб уряд, володіючи суспільно санкціонованими

повноваженнями примушення, сам дотримувався встановлених правил. З цією метою необхідна широка участь громадськості як контролюючого органу за виконанням державою її зобов'язань.

У цьому аспекті зростає роль *громадських організацій*, які можуть генерувати сигнали про неефективність інститутів на шляху до сталого розвитку та необхідність інституційних змін з метою корегування та адаптації законодавства до екологічних потреб суспільства, а також контролювати виконання урядом встановлених офіційних обмежень. Громадські організації можуть виражати інтереси громадськості, і таким чином, розширювати інклюзію в доступі до ресурсів, а також сприяти незалежності судової системи. Такі сигнали здатні подавати і *суб'єкти господарських відносин*, які перевіряють дієвість офіційно закріплених норм на результатах свого бізнесу, шляхом голосування, участі у форумах та конференціях, а також через громадські організації, у тому числі політичні.

Підприємство, як суб'єкт інституційного механізму, в рамках якого поєднуються фактори виробництва, створює, використовує та накопичує рутини як правила поведінки, що забезпечують його стійкість в рамках господарського простору. Підприємство виконує специфічні функції просування, закріплення та накопичення змін в інституційних вимогах, що обумовлюють відтворення інститутів. Інституційні вимоги забезпечують організаційні та соціальні умови взаємодії суб'єктів всередині підприємства та між підприємствами, створюють основу для прийняття рішень у відповідності з обмеженнями та перевагами, що склалися в рамках інституту [100].

«Елементами суспільної системи, навколо яких виникає вся сукупність суспільних зв'язків, є *індивіди*» [167, с.21]. Самостійно діючі індивіди є протилежним, відносно держави як центру суспільства, полюсом. Їх природа та умови діяльності визначаються сукупністю прав, якими вони володіють та реалізують свою належність до даного суспільства [167, с.42]. Індивід виконує дві найважливіші функції, які утворюють специфіку його положення

серед інших суб'єктів господарювання. По-перше, саме індивід виконує функцію цілеутворення, тобто задає цілі суб'єктам господарювання, до складу яких він входить. По-друге, у якості носія суспільних потреб він об'єктивно задає кожній економічній системі її функцію – задоволення конкретних потреб [105].

Індивіди, як суб'єкти інституційного механізму сталого розвитку, також подають сигнали про ефективність інститутів через різного роду організації та органи влади, адже вони являють собою неподільну одиницю усіх перерахованих та розглянутих вище суб'єктів управлінської структури. Водночас організації представляють колективні інтереси їх членів-індивідів. Як суб'єкт інституційного механізму, індивід може вступати у взаємодію з іншими індивідами, підприємствами, громадськими організаціями та державою за умови дотримання вимог, що вони накладаються на нього інститутами [100].

Таким чином, на шляху країни до соціо-еколого-економічного розвитку зростає роль держави як законотворчого, регулюючого та контролюючого органу за виконанням громадськістю закріплених норм та правил поведінки в суспільстві. Крім того має зростати роль громадськості (а саме громадських організацій як представників волі громадськості) в процесі прийняття рішень з метою корегування та адаптації законодавства до екологічних потреб суспільства.

Розглядаючи **взаємозв'язки** між зазначеними об'єктами та суб'єктами необхідно наголосити на двох типах механізмів, що мають вплив на напрямок сигналів щодо корекції інституційної системи. Це механізми зовнішнього та внутрішнього впливу.

Більшість механізмів зовнішнього спонукання, такі як зміна у технологіях, торгівля, інвестиційна діяльність, податкова політика та ін. впливають на результати діяльності економічних організацій, і таким чином, через економічні організації, які передають сигнали політичним та інших громадським організаціям, посиляють інформацію органам влади про

необхідність корегування інституційної системи. Такий зовнішній механізм впливу як еколого-орієнтована освіта визначає напрямок інституційних змін на шляху до сталого розвитку через сигнали, що їх надають індивіди та громадські і економічні організації органам влади. За такої умови змінюються неформальні інститути. Громадські утворення не лише подають сигнали органам державної влади, але й виступають контролюючим органом щодо виконання державними установами їх зобов'язань. У свою чергу держава подає зворотні зв'язки громадськості у вигляді інформації щодо проведення державної політики. Як вже було наголошено вище, держава має безпосередній вплив на формальні інститути. Так, державні установи можуть змінити існуючі офіційні обмеження або ввести нові формальні інститути. Крім того, держава завдяки механізмам контролю та примушення забезпечує виконання громадськістю встановлених норм. Як відомо, існує взаємозв'язок між формальними та неформальними обмеженнями, і зміни в офіційних нормах впливають на неформальні інститути. Проте варто зауважити, що за умови зміни інститутів, ці зміни зачіпляють і економічні, і громадські організації, і державний устрій, що також є частиною інституційного середовища, разом з інституційною системою [223]. Йдеться, насамперед, про кардинальні зміни неформальних інститутів. Отже, як результат, маємо двосторонні взаємозв'язки між інституційною системою та управлінською структурою. До того ж необхідно зазначити, що в інституційному середовищі відбуваються процеси постійних інституційних змін та узгодження цих змін з управлінською структурою.

На рис. 2.2 зв'язки між інституційною системою та управлінською структурою зображено пунктирними лініями, тому що вони є змінними параметрами інституційної системи, під якими розуміємо зміни формальних та неформальних інститутів.

Серед механізмів внутрішнього спонукання слід відмітити поведінкові атрибути індивідів, як сигнали управлінській структурі. Вони, по суті, є суб'єктивним, внутрішнім фактором, і можуть змінюватися. Це також

можуть бути і внутрішні переваги, надані інституційною системою згідно існуючих інститутів, або внутрішні переваги управлінської структури, сформовані під впливом тих самих інститутів. Останні також в значній мірі є суб'єктивним фактором. До того ж за умови зміни чи корегування інституційної системи загалом, або окремих її інститутів, створюються нові поведінкові атрибути. Тому на рис. 2.2 поведінкові атрибути ми відмітили пунктирною лінією. У свою чергу індивіди, поведінка яких корегується інституційною системою, мають зворотній зв'язок з управлінською структурою сталого розвитку щодо дієвості/недієвості або необхідності корегування інститутів екологічно сталого розвитку. Можливий також вплив індивідів на зміну неформальних інститутів, проте такий вплив здійснюється дуже повільно у часі, і потребує формування відповідних змін у свідомості та нового способу мислення.

По суті, методи та інструменти інституційного механізму використовуються аналогічно методам та інструментам господарського механізму, адже вони є не лише частиною цих інструментів, але й результатом їх використання. Наприклад, метод стандартизації може бути ефективно використаний за умови, якщо на підприємстві існує технологічна можливість дотримуватися якісних характеристик продукції. Використання інструментів інституційного механізму – норм, правил, угод – можливе за умови застосування інструментів господарського механізму: пільг, позичкового відсотка і т.д. Рамки угод постійно переглядаються, і інституційний механізм являє собою продукт безперервного господарського руху [100, с.67].

Загалом метою досягнення сталого розвитку є соціо-еколого-економічний результат, що виявляється в економічному добробуті громадян, їх соціальній захищеності та навколишньому середовищі, сприятливому для життєдіяльності індивідів.

Інституційна система має безпосередній вплив на результат досягнення цієї мети. Зв'язки між економічними організаціями та індивідами є прямими

та об'єктивними, і виявляються в економічному результаті їх діяльності, на який в значній мірі впливає державна політика. Забезпечення соціальної захищеності бере на себе держава, цьому значною мірою сприяють громадські утворення. Екологічний результат, який проявляється в дотриманні нормативного стану навколишнього середовища, досягається завдяки скоординованим зусиллям усіх основних суб'єктів управлінської структури механізму сталого розвитку.

Для розуміння сутності інституційного механізму сталого розвитку важливе значення має дослідження, проведене американським психологом Л. Колбергом з метою визначення логіки поведінки і моралі людей. На відміну від інших досліджень підхід Л. Колберга, на наш погляд, може бути застосований для визначення поведінки всього суспільства, а не лише дітей, як, наприклад, дослідження Ж. Піаже.

В результаті проведеної протягом двох десятиріч роботи Л. Колберг зробив висновок, що існують три чітко окреслені рівні етичного мислення, кожний з яких, у свою чергу, включає дві стадії:

1) Передконвенційний рівень:

- Стадія 1: стадія «винагороди і покарання».
- Стадія 2: стадія індивідуалізму і взаємовигоди.

2) Конвенційний рівень:

- Стадія 3: стадія суспільного конформізму.
- Стадія 4: стадія закону і правопорядку, або стадія соціальної системи.

3) Постконвенційний рівень:

- Стадія 5: стадія суспільного договору.
- Стадія 6: стадія універсальних принципів.

Л. Колберг зауважує, що кожна людина починає свій рух у напрямку етичного зростання з першої стадії. Так, людина здійснює правильні вчинки, щоб уникнути покарання. З віком людина продовжує діяти, керуючись власними інтересами, проте вона розуміє, що у інших людей теж є свої інтереси. Тому для досягнення своїх інтересів люди вступають в «угоди»,

таким чином, досягаючи другої стадії. На третій стадії людина поступає відповідно до того, чого від нього чекають близькі люди (родина, друзі) або суспільство в цілому. На четвертій стадії кожна людина вважає своїм обов'язком підтримувати цілісність системи. Тому, мораль в такій ситуації обмежується законами і правилами в суспільстві. На п'ятій стадії зобов'язання базуються на раціональному розрахунку загальної корисності, а саме за принципом «найбільшого добра для найбільшої кількості людей». На шостій стадії громадянин вірить в такі універсальні моральні принципи, як справедливість, рівність і гідність кожної людини, а також відчуває власну відповідальність перед суспільством [214]

Інтерпретуючи зазначене дослідження Л. Колберга стосовно інституційних питань досягнення сталого розвитку можна зробити наступні висновки.

Відповідно до того, на якій стадії розвитку етичного мислення знаходиться суспільство і громадяни країни та відповідно на якому рівні розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку знаходиться країна, дієвими будуть різні інституційні механізми сталого розвитку (табл. 2.1). Тобто змінюватиметься напрямок дії інституційного механізму сталого розвитку, який матиме свій початок від зміни формальних інститутів або ж неформальних обмежень на шляху до сталого розвитку країни. У даному випадку слід говорити про комплементарність або некомплементарність формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку.

Якщо в суспільстві недостатньо розвинені неформальні інститути екологічно сталого розвитку, ще не склалися традиції і норми поведінки, що відповідають принципам сталого розвитку, і суспільство продовжує рухатися техногенним шляхом розвитку, необхідне зміцнення ролі держави. В даному випадку населення країни знаходиться на першій стадії етичного мислення. Таким чином, необхідне формування формальних інститутів екологічно сталого розвитку, які закріплені в нормах права. З боку держави повинно

бути організоване забезпечення виконання даних норм відповідними механізмами контролю та примушення. На даному етапі доцільно використовувати різні методи покарання за правопорушення, а інституційний механізм сталого розвитку матиме свій початок від зміни формальних інститутів.

Таблиця 2.1

Взаємозв'язок стадій розвитку етичного мислення суспільства та рівнів розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку

Стадії розвитку етичного мислення суспільства	Рівень розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку
<u>Передконвенційний рівень:</u> Стадія 1: стадія «винагороди і покарання» Стадія 2: стадія індивідуалізму і взаємовигоди	<u>1 Рівень:</u> неузгодженість та різноспрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку Стадія 1: стадія «покарання» Стадія 2: стадія «винагороди»
<u>Конвенційний рівень:</u> Стадія 3: стадія суспільного конформізму Стадія 4: стадія закону і правопорядку, або стадія соціальної системи	<u>2 Рівень:</u> узгодженість та односпрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку Стадія 3: стадія закону і правопорядку*
<u>Постконвенційний рівень:</u> Стадія 5: стадія суспільного договору Стадія 6: стадія універсальних принципів	<u>3 Рівень:</u> превалювання неформальних інститутів екологічно сталого розвитку Стадія 4: стадія суспільного договору*

* Поєднання стадій 3 та 4 розвитку етичного мислення у стадію 3 розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку та стадій 5 та 6 розвитку етичного мислення у стадію 4 розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку обумовлене великою спорідненістю стадій розвитку етичного мислення щодо розуміння інституційних питань досягнення сталого розвитку

Поступово можлива поява підприємців, які усвідомлюють можливість подвійного виграшу від екологічно-безпечної діяльності. У такому разі

суспільство переходить до другої стадії передконвенційного рівня розвитку етичного мислення - «стадії індивідуалізму та взаємовигоди», - та другої стадії розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку, і державі доцільно використовувати стимулюючі методи. В даному випадку інституційний механізм сталого розвитку також матиме свій початок від зміни формальних інститутів.

Кінцевою метою в цьому напрямі повинна стати четверта стадія - «стадія закону і правопорядку», коли законодавство буде таким, що реально діє, і його дотримуються громадяни на основі внутрішньої зацікавленості. На даному етапі зростає роль неформальних інститутів екологічно сталого розвитку, а інституційний механізм сталого розвитку матиме свій початок від зміни неформальних інститутів. Формальні інститути при цьому матимуть однаковий напрямок розвитку з неформальними, що гарантує їх дієвість.

Таким чином, зміцнення ролі урядових структур не повинне бути єдиним вектором формування інституційного механізму сталого розвитку. Для досягнення третьої і четвертої стадії етичного мислення - «стадія суспільного конформізму» і «стадія закону і правопорядку» - необхідно посилення ролі громадськості, кінцевою метою в даному випадку повинні стати стадії п'ять і шість - «стадія суспільного договору» і «стадія універсальних принципів». По мірі зростання ролі громадськості і посилення таких структур роль держави на шляху досягнення мети і завдань сталого розвитку повинна зменшуватися.

Розглядаючи стадію п'ять і шість постконвенційного рівня розвитку етичного мислення - «стадія суспільного договору» і «стадія універсальних принципів» - і відповідно стадію чотири розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку, слід звернути увагу на переважний вплив неформальних інститутів, які і визначають, напрям політики в країні і суспільстві, і таким чином, окреслюють формальні рамки поведінки з метою досягнення збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку країни. Необхідно відзначити, що такий розвиток подій передбачає формування

ефективної інституційної системи сталого розвитку. В даному випадку неформальні інститути підтримуються формальними з одним вектором розвитку, що в значній мірі знижує невизначеність і ризики в суспільстві. В цьому випадку інституційний механізм сталого розвитку працює загалом за рахунок дієвих неформальних інститутів, а формальні інститути є лише відголоском неформальних. Останнє являє собою так званий «ідеальний стан», коли вже не потрібні жодні механізми впливу на суб'єктів: ані механізми примушення, ані стимулювання, ані контролю. Прикладом такого стану може слугувати історія Крестовоздвиженського Трудового Братства М.М. Неплюєва [70].

Таким чином, основою формування неформальних інститутів екологічно сталого розвитку повинна стати екологічна освіта і, як результат, розвиток екологічного мислення, зміна свідомості і способу життя. Що стосується формальних інститутів, то державна політика повинна бути спрямована, перш за все, на впровадження ресурсозберігаючих технологій та екологізацію економіки. Екологізація економіки виступає однією з найважливіших вимог сучасності, та являє собою системний підхід до питань збереження якості навколишнього середовища, а також екологізацію всього соціально-економічного розвитку.

Отже, в залежності від того, на якій стадії етичного розвитку знаходиться суспільство та громадяни країни, змінюватиметься напрямок дії інституційного механізму сталого розвитку, який матиме свій початок від зміни формальних інститутів або ж неформальних обмежень на шляху до сталого розвитку країни.

Якщо в суспільстві вкоренилися стійкі неформальні інститути екологічно сталого розвитку, що обумовлюють поведінку індивідів як членів громадських та економічних організацій, а також представників державних установ, вони фактично встановлюють обмеження в суспільстві, яких дотримуються усі громадяни на шляху країни до сталого розвитку. З огляду на це, в суспільстві будуть сформовані також офіційні обмеження у вигляді

формальних інститутів екологічно сталого розвитку, що підсилюватимуть неформальні інститути та підвищуватимуть ефективність їх дії у досягненні спільної мети. В даному випадку напрямок дії інституційного механізму сталого розвитку бере свій початок від неформальних обмежень в суспільстві (рис. 2.4).

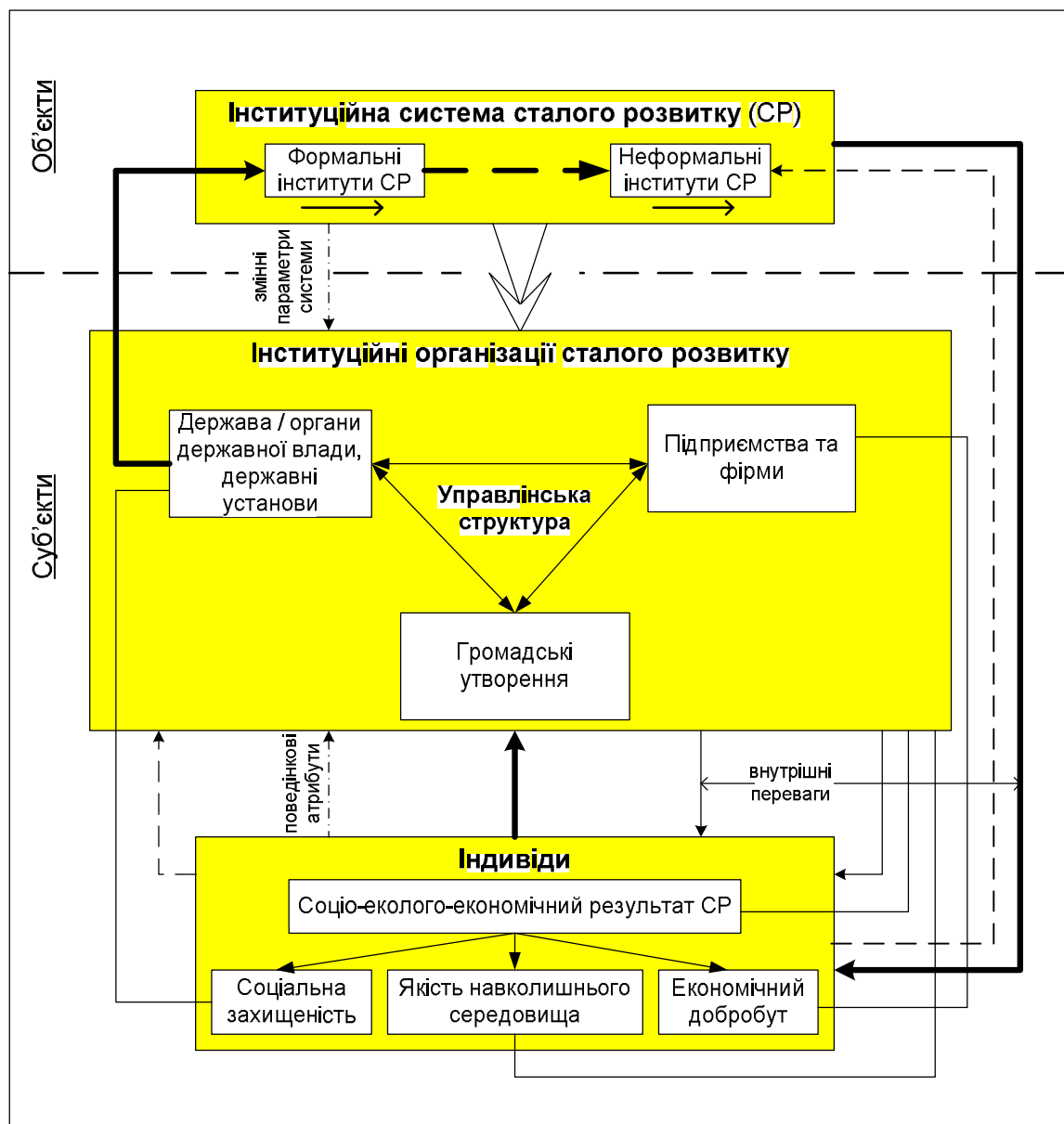

Рис. 2.4. Позитивний синергетичний ефект інституційного механізму сталого розвитку

Інша справа – якщо інституційний механізм сталого розвитку починає свою дію від зміни формальних інститутів (рис. 2.5). У цьому випадку

зростає роль державної влади як органу, що закріплює формальні інститути та впроваджує їх у життя. Так, держава встановлює формальні обмеження, що протидіють існуючим неформальним інститутам в суспільстві. При цьому держава впливає на економічні і громадські організації, та індивідів, які є представниками цих організацій, і забезпечує дотримання офіційно закріплених норм та правил (тобто формальних інститутів) за допомогою механізмів примушення та контрол. Поступово в індивідів формується розуміння необхідності дотримання встановлених формальних норм. Як вже було зазначено, неформальні інститути змінити набагато складніше ніж формальні. Неформальні інститути не перебудовуються автоматично услід за зміною формальних інститутів та за волею окремих, навіть впливових «гравців». І навіть, якщо зміни відбуваються, цей процес складний і потребує тривалого часу. До того ж можливі протидії між формальними та неформальними інститутами, і у випадку, коли формальні механізми контролю та примушення за дотриманням офіційних обмежень працюють не ефективно, можлива перевага неформальних інститутів, і таким чином, зміни у неформальних обмеженнях не відбудеться. Як результат, поставленої мети досягнуто не буде.

З огляду на зазначене вище, необхідно і доцільно визначити критерії розподілу територій за рівнем розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку.

З метою вибору таких критеріїв нами було проведено регресійний аналіз залежності показника «якість життя населення» та основних складових індексу екологічної стійкості (ESI) і показника «свобода від корупції» з використанням програмного забезпечення SPSS 15 (Додаток Б). Результати аналізу свідчать, що найбільший вплив на показник – «якість життя» – має показник «свобода від корупції». Аналогічні результати отримаємо, якщо використати замість показника «свобода від корупції» (запропонованого The Heritage Foundation) показник «індекс сприйняття корупції» Transparency International.

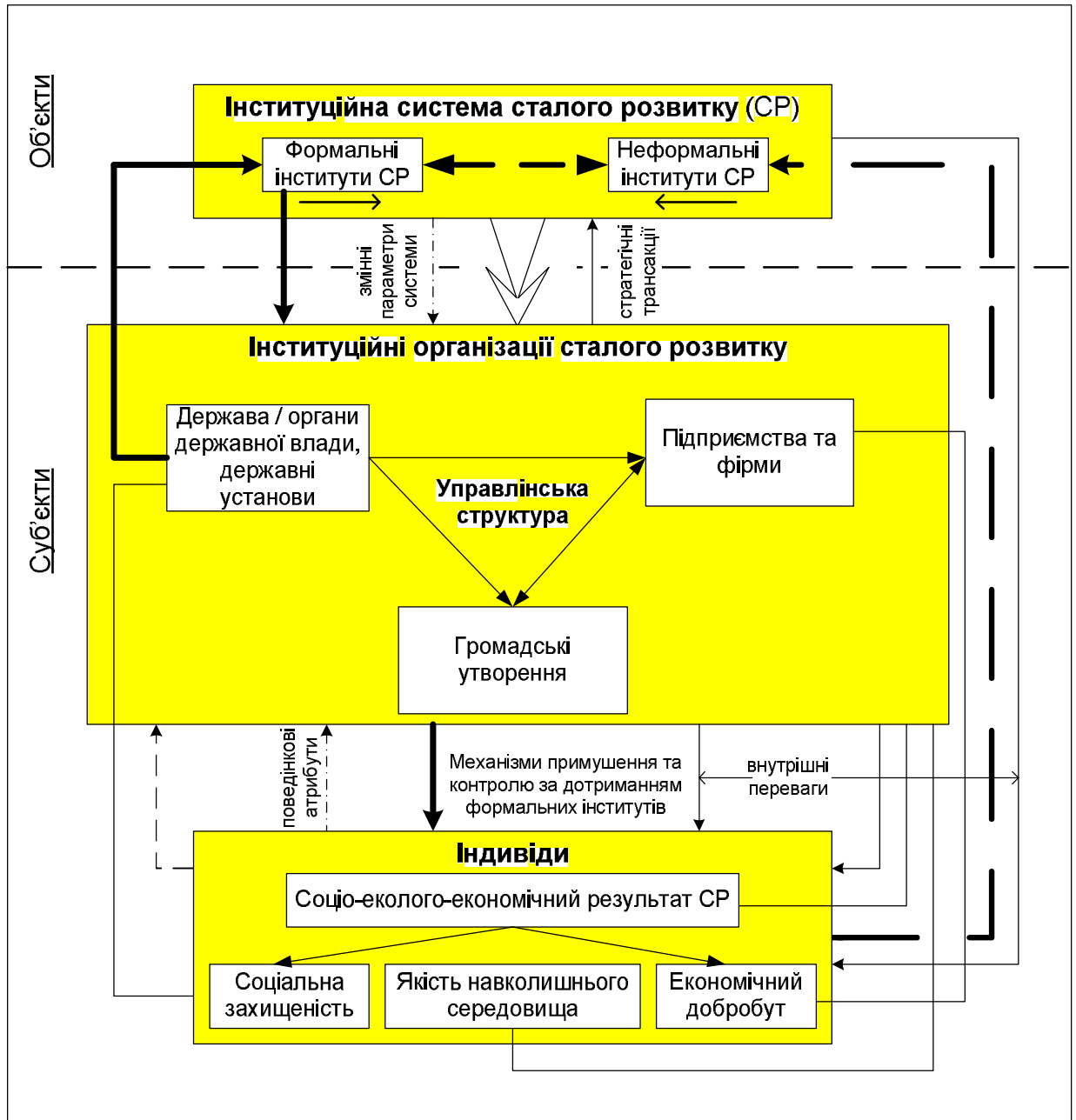

Рис. 2.5. Негативний синергетичний ефект інституційного механізму сталого розвитку

У загальному розумінні, корупція – це використання службового положення у власних інтересах [98, с.57]. Закон України «Про боротьбу з корупцією» трактує корупцію як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг

або інших переваг [52]. Найчастіше під корупцією розуміють отримання хабарів, незаконних грошових доходів, державними бюрократами, що отримують їх від громадян заради власного збагачення. Проте в більш загальному розумінні учасниками корупційних відносин можуть бути також менеджери фірм. Хабарі можуть надаватися не лише у грошовій формі, а ініціаторами корупційних відносин часто виступають не держслужбовці, а підприємці. Крім того, як зазначають Ю. Латов та С. Ковальов, корупція є оборотною стороною діяльності будь-якої централізованої держави, яка претендує на широкий облік та контроль [98].

Теоретичні основи економічного аналізу корупції було закладено в 1970х роках в роботах американських економістів неінституційного напрямку. Основна ідея полягала в тому, що корупція проявляється та поширюється, якщо існує рента, пов'язана з державним регулюванням різних сфер економічного життя (наприклад, введенням експортно-імпортних обмежень, наданням субсидій та податкових пільг окремим підприємствам та галузям економіки, існуванні контролю над цінами і т.д.). При цьому на корупцію більш націлені ті службовці, які отримують низьку заробітну плату.

В сучасній економічній науці виокремлюють багато причин корупції. Серед них розглядають економічні (це, перш за все, низькі зарплати державних службовців, а також їх високі повноваження впливати на діяльність фірм та громадян), інституційні (високий рівень замкненості у роботі державних відомств, громіздка система звітності, відсутність прозорості в системі законотворчості і т.д.), соціально-культурні (деморалізація суспільства, недостатня інформованість громадян, суспільна пасивність до свавілля держслужбовців і т.д.). В країнах, що розвиваються, а також у постсоціалістичних країнах рівень корупції найбільш високий, тому що діють усі три групи зазначених факторів. Активізація цього явища залежить, в першу чергу, від складного економічного становища та непрозорого правового поля.

Для визначення причин та сутності корупційних відносин зазвичай використовують модель «принципал-агент-клієнт» (рис. 2.6).

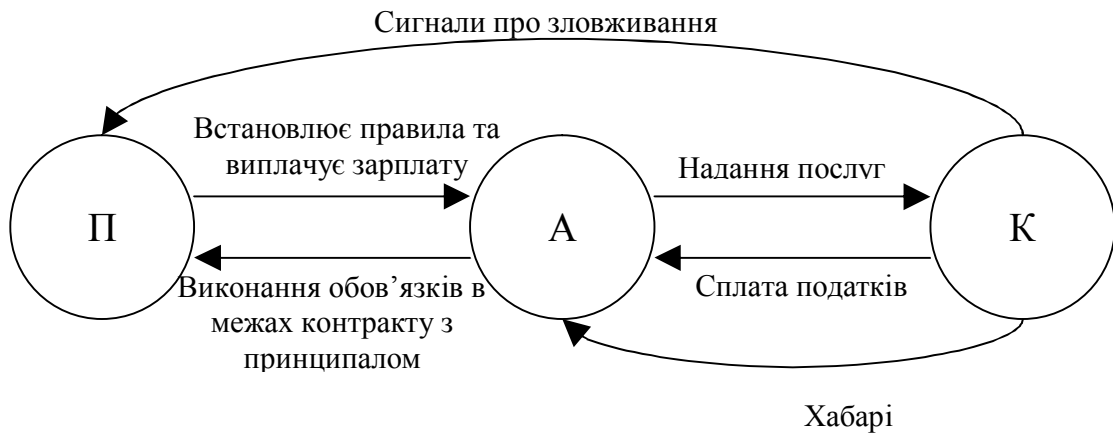

Рис. 2.6. Модель корупції «принципал-агент-клієнт» [98]

У цій моделі уряд діє як принципал (П): він встановлює правила та назначає конкретні задачі агентам (А), чиновникам середньої та нижчої ланки. Чиновники при цьому виступають як посередники (К) між урядом та клієнтами, окремими громадянами та фірмами. Якість системи регулювання залежить від того, чи виникають в цій системі конфлікти інтересів між принципалом та агентом. Уряд делегує свої повноваження по обслуговуванню клієнтів чиновникам. Проте принципалу важко контролювати роботу численних посередників-агентів, крім того чиновники можуть свідомо скривати інформацію про дійсні результати своєї діяльності. Таким чином, з огляду на те, що чесність чиновника-агента не може бути повністю проконтрольована, агент сам вирішує бути йому «чесним» чи ні. Рішення агента залежатиме від очікуваної винагороди за якісну роботу та очікуваного покарання за зловживання. Отже, достойна зарплата є необхідною умовою, але не достатньою умовою для попередження корупції, адже можливості потенційних хабародавців зазвичай значно перевищують державну зарплату. З огляду на це, уряд-принципал заохочує прямі зв'язки з клієнтами (приймає скарги від населення), які слугують дійовим

інструментом контролю за діяльністю чиновників-агентів. Таким чином, від зарплати агентів та від широти їх повноважень залежать відносини «агент-клієнт», а від ступеня контролю принципала над агентами та впливу клієнтів на принципала – взаємовідносини «принципал-агент». Моральні норми впливають у цій системі на всі види відносин, визначаючи міру допустимості ступеня порушення закону [98].

Корупція негативно впливає на економічний та соціальний розвиток будь-якої держави. Вона призводить до нераціонального використання суспільних ресурсів, гальмує розвиток приватного сектору, найбільш негативно впливаючи на соціальне становище найбідніших верств населення. З економічної точки зору, корупція, перш за все, виступає перепорою для реалізації макроекономічної політики держави. В результаті корупції нижчих та середніх ланок управлінської системи уряд не отримує достовірну інформацію про реальну ситуацію в економіці країни і не може досягти реалізації встановлених цілей. Корупція також значно спотворює самі мотиви державних рішень, спричинює зростання витрат підприємців та гальмує інвестиції, гальмуючи в результаті економічне зростання. З соціальної точки зору, корупція веде до нечесної конкуренції фірм та неоправданого перерозподілу доходів громадян.

Масштаби корупції виміряти досить складно, що пов'язано, перш за все, з тим, що вона скрита від офіційного статистичного обліку. Сьогодні найбільшим прийнятним вважається індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI), що розраховується Міжнародним секретаріатом прозорості (Transparency International). Для розрахунку зведеного індексу інтегруються дані наукових досліджень по різних країнах які здійснюються на основі опитувань, що включають оцінки громадян країни, іноземців, які постійно проживають на її території, підприємців та аналітиків. В результаті кожна країна отримує оцінку за 10-бальною шкалою, де 10 балів означає відсутність корупції (найбільш високу «прозорість» економіки), а 0 балів – найбільш високий рівень корупції (мінімальна «прозорість»). На думку

Transparency International, саме опитування є найкращим способом визначення рівня корумпованості країни, адже дані про кількість кримінальних справ за фактом корупції та судові процеси не можуть повністю висвітлити реальний рівень корумпованості країни. Дослідження, проведені організацією Transparency International, демонструють значну диференціацію країн за рівнем корумпованості. Так, за індексом сприйняття корупції у 2005 р. (2,6 бали) Україна зайняла 107 місце з 158, поділивши його з Білоруссю, Гондурасом, Казахстаном, Нікарагуа, В'єтнамом, Замбією та Зімбабве; у 2006 р. – (2,8 бали) 99 місце з 163, поділивши його з Домініканською республікою, Грузією, Малі, Монголією, Мозамбіком; у 2007 р. – (2,7 бали) 118 місце з 179 поряд з Бенін, Малі, Малаві та ін.; у 2008 р. – (2,5 бали) 134 місце з 180 поряд з Нікарагуа та Пакистаном [229].

Також існують інші індекси для вимірювання рівня корупції в країні. Як зазначалося вище, Інтелектуальним центром фундації (Heritage Foundation) було розроблено індекс свободи від корупції. Індекс свободи від корупції приймає значення від 0 до 100%, де 100% - абсолютно вільна від корупції країна. За цим індексом Україна у 2005 р. (23%) посіла місце поряд з Болівією, Гондурасом та Зімбабве; у 2006 р. (22%) поряд з Гватемалою, Казахстаном, Киргизькою республікою; у 2007 р. (26%) поряд з Замбією, Зімбабве, Нікарагуа; у 2008 р. (28%) поряд з Мозамбіком, Монголією [211].

Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні досить високий рівень корупції. Крім того, характерними рисами корупції в Україні є безпосередня участь вищих посадових осіб через своїх представників у великих монопольних проектах і тотальний корупційний тиск на підприємців малого та середнього бізнесу [105].

Для аналізу дієвості формальних інститутів, на нашу думку, доцільно також розглядати показник кількості правопорушень, адже за умови значної кількості правопорушень не можна стверджувати про верховенство закону в країні.

Аналізуючи дані стосовно правопорушень на території України, представлених Державним комітетом статистики України (табл. 2.2), а також аналізуючи звіти про діяльність Держекоінспекцій, представлені Міністерством охорони навколишнього природного середовища України [111], доцільно зробити висновок про відсутність верховенства закону в країні. І хоча спостерігається деяка тенденція до зменшення правопорушень, все одно їх кількість залишається високою.

Таблиця 2.2

Кількість правопорушень в Україні [139]

Рік	Всього зареєстровано злочинів	Всього засуджено осіб	Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, (тис.осіб)	Кількість цивільних справ, розглянутих судами (з постановленням рішення),	Кількість пожеж
1990	369809	104199	6515,9	379,2	x
1991	405516	108553	7841,5	358,5	x
1992	480478	115260	9723,9	364,0	x
1993	539299	152878	11767,1	407,7	x
1994	572147	174959	15997,7	399,2	x
1995	641860	212915	22400,6	453,3	47875
1996	617262	242124	14950,9	550,1	46824
1997	589208	237790	14232,1	599,8	42507
1998	575982	232598	13330,7	744,2	41294
1999	558716	222239	10542,0	772,6	40237
2000	567795	230903	9395,4	911,4	37596
2001	514597	202609	6384,1	1057,0	36814
2002	460389	194212	6472,4	1166,4	41794
2003	566350	201081	7097,3	1259,3	64755
2004	527812	204794	7013,7	1457,5	49654
2005	491754	176934	6370,3	1116,2	53751
2006	428149	160865	7677,9	1074,6	51432
2007	408170	152772	8867,5	1240,7	55708
2008	390162	146858	9874,9	1680,2	49838

Проте показник «кількість правопорушень» може бути значно зменшений за умови значного рівня корупції в країні.

Таким чином, пропонуємо розглядати співвідношення кількості порушень законодавства із показником корупції в країні як критерій

розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку (табл. 2.3). Під узгодженістю інститутів екологічно сталого розвитку розуміємо їх комплементарність, тобто ситуацію, коли правила та стимули поведінки не суперечливі, а доповнюють одне одного.

Таблиця 2.3

Критерії розподілу територій за рівнем розвиненості й узгодженості
інститутів екологічно сталого розвитку

Рівень	Стадія	Критерій
1 «Неузгодженість та різноспрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку»	Стадія «покарання»	порушення → max корупція → min
	Стадія «винагороди»	порушення → min корупція → max порушення → max корупція → max
2 «Узгодженість та односпрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку»	Стадія «закону і правопорядку»	порушення → min корупція → min
3 «Превалювання неформальних інститутів екологічно сталого розвитку»	Стадія «суспільного договору»	«Ідеальний стан». Взагалі немає таких понять як «корупція» та «порушення».

Так, якщо має місце різноспрямованість та протиріччя формальних та неформальних інститутів, тобто їх некомплементарність, то спостерігатиметься порушення законодавства та протиправні дії (рівень 1 розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку). Проте, як вже було зазначено вище, високій рівень корупції в країні може бути причиною зменшення зазначеного показника. Якщо ж матиме місце узгодженість та односпрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку, тобто їх

комплементарність, правопорушення спостерігатимуться вкрай рідко (рівень 2) або їх взагалі не буде за умови превалювання неформальних інститутів екологічно сталого розвитку (рівень 3).

Таким чином, інституційний механізм являє собою складну і багатофакторну систему, яка має принципове значення для переходу до сталого розвитку. Досягнення мети сталого соціо-еколого-економічного розвитку значною мірою вимагає інституційних змін, заснованих на пріоритетах загальної екологізації економіки, екологічної освіти і міжнародної співпраці.

2.3. Науково-методичні підходи до оцінки ефективності інститутів екологічно сталого розвитку

В рамках дослідження механізм удосконалення інституційного середовища соціо-еколого-економічної системи розглядається з позиції ефективності інститутів екологічно сталого розвитку.

Досі не існує єдиної методики розрахунку ефективності інститутів. У [157] було зроблено спробу кількісно представити ефективність інститутів, які мають захищати неформалізовані екологічні інтереси, а також ефективність інститутів ринкової економічної системи. Проте, на нашу думку, даний підхід потребує доопрацювання з точки зору концепції екологічно сталого розвитку.

Формула для розрахунку ефективності проектів з охорони навколишнього середовища має загальний вигляд:

$$\frac{E_i}{C_i} \rightarrow \max, \quad (2.1)$$

де E_i – екологічний ефект i -го проекту, грн.;

C_i – витрати i -го проекту, грн. [224].

На наш погляд, ефективність наявного інституційного середовища екологічно сталого розвитку соціо-еколого-економічної системи доцільно визначати за формулою:

$$EI = \frac{D}{B_3} * \Theta, \quad (2.2)$$

де EI – коефіцієнт ефективності наявного інституційного середовища екологічно сталого розвитку;

D – сукупні доходи суб'єктів господарювання, грн;

B_3 – сукупні витрати на компенсацію завданого та на попередження потенційного збитку довкіллю, грн;

Θ – середня суб'єктивна норма екологічних переваг.

Показник B_3 демонструє, скільки коштів необхідно витратити для компенсації негативного впливу на довкілля в умовах існуючих формальних інститутів, і характеризує ступінь неефективності цих інститутів з точки зору принципів екологічно сталого розвитку. Показник $(D*\Theta)$ відображає, скільки коштів може бути виділено суб'єктами господарювання на екологічні цілі. Показник Θ розраховується на основі методу «готовності платити» і демонструє ефективність або неефективність наявних неформальних інститутів, адже відображає готовність суб'єктів господарювання виділити частину доходу на екологічні цілі. Якщо цей показник занижений, тобто не надає можливості компенсувати завданий та попередити потенційний збиток довкіллю, то він свідчить про неефективність наявних неформальних інститутів з точки зору екологічно сталого розвитку.

Для визначення ефективності інституту екологічно сталого розвитку запропоновано використовувати такий підхід:

$$E_{ICP} = \frac{\sum_{n=1}^k (E_n^{екоп} + E_n^{екоп} + E_n^{соц}) / (1+r)^n}{\sum_{n=1}^k (B_{ICPn}^{вп} + B_{ICPn}^{\phi}) / (1+r)^n}, \quad (2.3)$$

де E_{ICP} – коефіцієнт ефективності інституту екологічно сталого розвитку;

$E_n^{екоп}$ – екологічний ефект функціонування інституту екологічно сталого розвитку, який може розглядатися як відвернений економічний збиток довкіллю у результаті дії цього інституту, грн;

$E_n^{екоп}$ – економічний ефект функціонування інституту екологічно сталого розвитку, що проявляється у зменшенні/збільшенні прибутку суб'єктів господарювання, обумовленого дією цього інституту, грн;

$E_n^{соц}$ – соціальний ефект функціонування інституту екологічно сталого розвитку, що проявляється у поліпшенні якості життя населення в результаті дії цього інституту, грн;

r – ставка дисконтування;

k – термін життя інституту екологічно сталого розвитку, років;

$B_{ICPn}^{вп}$ – витрати на впровадження інституту екологічно сталого розвитку (капітальні та поточні), грн;

B_{ICPn}^{ϕ} – витрати на функціонування інституту екологічно сталого розвитку (поточні), грн.

При цьому відвернений економічний збиток довкіллю у результаті дії інституту екологічно сталого розвитку може бути обчислений наступним чином [11]:

$$Z_v = Z_m - Z_{\phi} \quad (2.4)$$

де Z_e – відвернений (ліквідований) економічний збиток від забруднення навколишнього середовища, тобто зменшення фактичного збитку в результаті проведення заходів з охорони навколишнього середовища, грн;

Z_m – можливий збиток, тобто збиток, що спостерігається за умови відсутності природоохоронних заходів, грн;

Z_f – фактичний (розрахунковий) збиток, тобто фактичні втрати, шкода, негативні зміни живих істот, що виникають в результаті забруднення навколишнього середовища і можуть бути оцінені в грошовому вираженні, грн.

Проте при застосуванні зазначеного підходу (формула (2.3)), необхідно враховувати також певні обмеження. Так, про ефективність інституту екологічно сталого розвитку можна стверджувати лише за умови, якщо стан навколишнього середовища відповідає нормативам, а якість життя населення відповідає певним стандартам (наприклад, прожитковому мінімуму). Витрати на впровадження і функціонування інституту екологічно сталого розвитку також можуть бути обмежені, наприклад, видатковою частиною бюджету певного рівня.

Запропоновані підходи до оцінки ефективності інститутів екологічно сталого розвитку дають можливість зробити висновок про необхідність вдосконалення інституційного середовища соціо-еколога-економічної системи. Тобто, необхідно обрати організаційно-економічні інструменти управління розвитком соціо-еколога-економічних систем відповідно до рівня розвиненості й ефективності інститутів екологічно сталого розвитку.

Так, якщо $EI > 1$, то йдеться про узгодженість формальних і неформальних інститутів екологічно сталого розвитку, які формують наявне інституційне середовище екологічно сталого розвитку. У даному разі має місце узгодженість формальних та неформальних інститутів, тобто стадія «закону та правопорядку» (див. табл. 2.3), і спостерігається позитивний ефект інституційного механізму сталого розвитку. Пріоритетним завданням

на даному етапі є підтримання обраного напрямку розвитку. Для цього пропонується застосовувати організаційно-економічні інструменти управління розвитком соціо-еколого-економічних систем, які б підтримували природокористувачів під час здійснення ними природоохоронних заходів і спонукали б у подальшому продовжувати таку діяльність (табл. 2.4). Такі самі інструменти доцільно застосовувати і за умови ефективності окремого інституту екологічно сталого розвитку ($E_{ICP} > 1$).

Таблиця 2.4

Організаційно-економічні інструменти управління розвитком соціо-еколого-економічних систем

<p><i>Рівень 1, Стадія 1:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • нормативне регулювання; • плата за ресурси; • плата за забруднення навколишнього середовища; • штрафні санкції різних видів та ін. 	<p><i>Рівень 2, Стадія 3:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • субсидії; • кредити, позики під низькі проценти; • зниження або звільнення від податків; • виплати зі спеціально створених фондів охорони природи та ін.
<p><i>Рівень 1, Стадія 2:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • субсидії; • кредити, позики під низькі проценти; • зниження або звільнення від податків; • виплати зі спеціально створених фондів охорони природи та ін. 	<p><i>Рівень 3, Стадія 4:</i></p> <p>Не потрібні жодні інструменти.</p>

Якщо $EI < 1$, то спостерігається неузгодженість формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку, тобто фактично має місце негативний синергетичний ефект інституційного механізму сталого розвитку, що проявляється у неефективності інститутів. У даному разі має місце стадія «покарання», і з огляду на це необхідно застосовувати певні інструменти негативного стимулювання задля удосконалення інституційного

середовища. Такі самі інструменти доцільно застосовувати за умови неефективності окремого інституту екологічно сталого розвитку ($E_{ICP} < 1$).

На наш погляд, розподілити території, відповідно до рівня ефективності та узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку, можна наступним чином (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Критерії розподілу територій за рівнем ефективності інститутів екологічно сталого розвитку

Критерії	Рівень / Стадія
$EI < 1$	<i>Рівень 1: неузгодженість та різноспрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку</i> <i>Стадія 1: стадія «покарання»</i>
$EI = 1$	<i>Рівень 1: неузгодженість та різноспрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку</i> <i>Стадія 2: стадія «винагороди»</i>
$EI > 1$	<i>Рівень 2: узгодженість та односпрямованість напрямку розвитку формальних та неформальних інститутів екологічно сталого розвитку</i> <i>Стадія 3: стадія закону і правопорядку</i>
$EI \rightarrow +\infty$	<i>Рівень 3: превалювання неформальних інститутів екологічно сталого розвитку над формальними інститутами</i> <i>Стадія 4: стадія суспільного договору</i>

У разі, коли $EI = 1$, а також коли $E_{ICP} = 1$, спостерігається мінімальна стійкість інститутів екологічно сталого розвитку. На цьому етапі для досягнення екологічно сталого розвитку також доцільно застосовувати інструменти позитивного стимулювання, спрямовані на удосконалення інституційного середовища.

За умови наближення значення коефіцієнту ефективності інститутів екологічно сталого розвитку до нескінченності має місце так звана «стадія

суспільного договору». На даному етапі спостерігається превалювання неформальних інститутів екологічно сталого розвитку над формальними з однаковим напрямком розвитку. З огляду на це не потрібні жодні механізми удосконалення інституційного середовища, адже має місце «ідеальний стан».

Висновки до розділу 2

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити таке.

Нами досліджено та визначено прямі і зворотні зв'язки в системі «інститути екологічно сталого розвитку – інституційні механізми сталого розвитку», які проявляються у взаємній залежності та взаємній обумовленості ефективного функціонування інституційних механізмів сталого розвитку з урахуванням еколого-економічних обмежень. Еколого-економічні відносини та інституційне середовище формуються і змінюються у складній взаємозалежності. Саме інститути відображають і закріплюють систему еколого-економічних відносин. У зміні інститутів та інституційного середовища реалізуються різні інтереси суб'єктів господарювання, які визначають їх місце в загальній системі еколого-економічних відносин. З іншого боку, самі еколого-економічні відносини розвиваються під впливом наявного інституційного середовища.

Для розуміння сутності інституційного механізму сталого розвитку запропоновано адаптувати дослідження американського психолога Л. Колберга з метою виявлення логіки поведінки та моралі людей стосовно інституційних питань досягнення сталого розвитку. Це дозволило стверджувати, що напрямок дії інституційного механізму сталого розвитку змінюється в залежності від того, на якій стадії етичного розвитку знаходиться суспільство взагалі та громадяни країни. У випадку, коли формальні та неформальні інститути протидіють одне одному, спостерігається негативний синергетичний ефект. У разі, коли ці інститути

підтримують одне одного, і тим самим підвищують взаємну ефективність дії, має місце позитивний синергетичний ефект інституційної системи сталого розвитку. В останньому випадку необхідно говорити про ефективність інститутів у досягненні цілей сталого розвитку.

Запропоновано методику визначення ефективності наявного інституційного середовища екологічно сталого розвитку, а також ефективності окремого інституту екологічно сталого розвитку.

Встановлено, що Україна знаходиться на 1 рівні розвитку етичного мислення суспільства та відповідно на 1 рівні розвиненості і узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку. Тому необхідно застосовувати інструменти негативного стимулювання задля удосконалення інституційного середовища.

З огляду на це, на шляху до сталого розвитку інституційні зміни потребують зростання ролі держави як законодавчого, регулюючого та контролюючого органу. Це обумовлено тим, що в суспільстві ще не сформувалося екологічне мислення. Інституційні зміни потребують також децентралізації повноважень, що виявляється в широкій участі екологічно освіченої громадськості в прийнятті рішень державного значення з проблем соціо-еколого-економічного розвитку. Має збільшитися роль неурядових організацій, як представників волі громадськості, що підвищуватиме інклюзію та координованість дії суб'єктів з метою досягнення сталого розвитку.

Нами уточнено управлінську структуру інституційного механізму сталого розвитку, у складі якої виділено державу, фірми, громадські організації та індивіди як основні суб'єкти даної структури. Зазначено, що в широкому інституційному контексті усі вони мають діяти та впливати на дії один одного, виконуючи роль доповнюючих чинників в координаційному процесі інститутів сталого розвитку. В процесі координації усі суб'єкти даної структури мають спільно забезпечувати дієвість правил і норм на шляху країни до соціо-еколого-економічного розвитку.

Необхідно відмітити, що основою докорінних інституційних змін на шляху до сталого розвитку має стати екологічна освіта, і як результат, розвиток екологічного мислення, зміна свідомості суспільства. Однак зміна неформальних обмежень – довготривалий та складний процес. Тому, перш за все, зростає роль держави, що закріплює формальні інститути, які сприяють досягненню цілей сталого розвитку.

При цьому інституційний механізм має виступати цементуючим та формоутворюючим базисом для становлення засад сталого розвитку в країні.

Основні результати дослідження опубліковано у працях [72, 75, 76, 77, 83, 85, 87, 91, 216, 218].

Матеріали другого розділу присвячені: дослідженню підходів до формування інституційних механізмів сталого розвитку, зокрема визначено зв'язки в системі «інститути екологічно сталого розвитку – інституційні механізми сталого розвитку»; розроблено методичні підходи до оцінки ефективності інститутів сталого розвитку на основі зіставлення соціо-еколого-економічного результату дії інституту екологічно сталого розвитку та витрат на його впровадження і функціонування; удосконалено науково-методичний підхід до застосування системи організаційно-економічних інструментів управління розвитком соціо-еколого-економічних систем, який ураховує синергетичні ефекти інституційних механізмів сталого розвитку; запропоновано авторське визначення поняття «інституційний механізм сталого розвитку».

РОЗДІЛ 3
**ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ РІШЕНЬ У
СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ОСНОВІ ПРИНЦИПІВ
ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

3.1 Підходи до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування

Методологія інституційного рішення являє собою логічну організацію діяльності по розробці інституційного рішення, що включає формулювання мети, вибір методів розробки рішень, критеріїв оцінки варіантів, складання логічних схем виконання операцій розробки рішень.

Інституційні рішення є різновидом управлінських рішень. Управлінське рішення являє собою свідомий вибір однієї найкращої альтернативи (або декількох найкращих з множини всіх вихідних альтернатив) або упорядкування обраних найкращих (або всіх альтернатив), які здійснює (або затверджує після вироблення фахівцями проекту - рішення) особа, яка приймає рішення, в результаті аналізу альтернатив, виходячи з поставлених цілей і з урахуванням обмеженості ресурсів у процесі здійснення ним функцій управління і вирішення конкретних завдань організації.

Основна особливість інституційних рішень полягає в тому, що вони приймаються для встановлення певних правил поведінки, що будуть використані у майбутньому при прийнятті управлінських рішень.

Таким чином, інституційне рішення – це результат аналізу, прогнозування, оптимізації, економічного обґрунтування та вибору альтернативи дії для встановлення правил гри, що в майбутньому впливатимуть на управління соціально-економічною системою.

Сутність інституційних рішень проявляється в різних аспектах, які засвідчують вплив цих рішень на економічні, організаційні, правові та соціальні інтереси суспільства.

В якості основних проблем при розробці інституційних рішень можна виокремити наступні:

- швидка зміна умов і виникаючих проблем і завдань;
- доволі часта зміна політичної ситуації;
- брак інформації;
- ненадійність наявних методів;
- необхідність поєднання інтересів різних груп в рамках одного рішення;
- засилля рутини тощо.

Організаційна сутність прийняття інституційних рішень полягає в тому, що для їх розробки та реалізації потрібно мати налагоджену систему контролю за виконанням прийнятих рішень.

Незважаючи на те, що інституційні рішення є досить формалізованими, їх можна класифікувати наступним чином:

- за ступенем обліку зміни даних: жорсткі та гнучкі;
- за ступенем незалежності рішень одне від одного: автономні та ті, що доповнюють один одного;
- за тривалістю наслідків: довгострокові, середньострокові, короткострокові;
- за рівнями планування: стратегічні, тактичні та оперативні;
- за частотою повторення: одноразові та ті, що повторюються;
- за ступенем охоплення: загальні для всього всієї соціально-економічної системи і вузькоспеціалізовані;
- за кількістю людей, що приймають рішення, бувають одноосібні та колективні.

Методи розробки інституційних рішень включають в себе способи і прийоми виконання операцій, необхідних при розробці інституційних рішень. До них відносяться способи аналізу, обробки інформації, вибору варіантів дій тощо.

Організація розробки інституційного рішення передбачає упорядкування діяльності окремих підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування тощо у процесі розробки рішення. Організація здійснюється за допомогою регламентів, нормативів, організаційних вимог, інструкцій.

Якість інституційного рішення – це сукупність властивостей, якими характеризується інституційне рішення, що відповідають тією чи іншою мірою потребам успішного вирішення проблеми. Наприклад, своєчасність, адресність, конкретність.

Оптимальне інституційне рішення – це найкраще рішення відповідно до критерію або системи критеріїв оптимуму.

Ефективним є рішення, що приводить до потрібних і дієвих результатів.

Результативним можна назвати рішення, реалізація якого призводить до остаточних результатів.

Правильність і ефективність прийнятого інституційного рішення багато в чому визначається якістю економічної, організаційної, соціальної та інших видів інформації. Умовно усі види інформації, що використовуються при прийнятті рішення, можна поділити на:

- вхідну і вихідну;
- оброблювану і необроблювану;
- текстову і графічну;
- постійну і змінну;
- нормативну, аналітичну, статистичну;
- первинну і вторинну;
- директивну, розподільну, звітну.

Цінність одержуваної інформації залежить від точності завдання, тому що правильно поставлена задача визначає необхідність конкретної інформації для прийняття рішення.

Ухвалення рішення, як правило, пов'язано з вибором напрямку дії, і якщо рішення приймається легко, без спеціального аналізу всіх альтернатив,

воно не завжди буде оптимальним. Ухваленню рішення передують кілька етапів:

- виникнення проблем, по яких необхідно прийняти рішення;
- вибір критеріїв, по яких буде прийняте рішення;
- розробка і формулювання альтернатив;
- вибір оптимальної альтернативи з їхніх множин;
- твердження (прийняття) рішення;
- організація робіт з реалізації рішення - зворотний зв'язок.

Таким чином, основними етапами розробки інституційного рішення є:

1. Етап підготовки рішення
2. Етап прийняття рішення
3. Етап реалізації рішення.

Етап підготовки рішень включає наступні кроки.

1. Побудова взаємовідносин в організації для вирішення проблеми, формування команди для підготовки рішення.
2. Діагностика ситуації.
3. Розробка і обґрунтування системи цілей.
4. Визначення проблеми.
5. Аналіз проблеми.
6. Формулювання критеріїв і обмежень.
7. Висунення альтернатив.
8. Аналіз альтернатив.
9. Оцінка альтернатив і наслідків.
10. Вибір альтернативи.

Кожен крок включає ряд фаз. Перша фаза - збір інформації, друга - обробка та аналіз інформації, третя - обґрунтування отриманого результату і четверта – його перевірка.

Етап прийняття рішень включає наступні кроки.

1. Прийняття рішення структурою, що приймає рішення.

2. Конкретизація рішення, його дезагрегування для більш низьких рівнів управління.

3. Доведення рішень до виконавців.

4. Прийняття рішення виконавцем.

5. Розробка плану дій.

6. Експериментальна перевірка.

7. Уточнення та корегування прийнятих рішень.

Етап реалізації рішення включає наступні кроки.

1. Дії з виконання рішень.

2. Визначення результатів та наслідків.

3. Оцінка та аналіз результатів та наслідків.

4. Зворотний зв'язок.

Практично будь-який метод прийняття рішень, що використовується в управлінні, технічно можна розглядати як різновид моделювання.

У самому загальному випадку структура моделі включає основні рівняння матеріальних та грошових балансів, співвідношення, пов'язані з проектними рішеннями, рівняння, що описують фізичні процеси, що протікають у системі, нерівності, які визначають область допустимих значень незалежних змінних і встановлюють ліміти наявних ресурсів. Елементи моделі містять всю інформацію, яка зазвичай використовується при розрахунку проекту або прогнозуванні характеристик соціально-економічної системи.

Структура моделі для прийняття інституційного рішення має наступний вигляд:

- цільова функція - кількісна характеристика мети, яку необхідно досягти (наприклад, мінімальна величина економічного збитку);
- змінні рішення – величини, що змінюються в процесі пошуку рішення, та від яких залежить цільова функція;
- параметри моделі - величини, які характеризують об'єкт, і не змінюються у процесі пошуку рішення;

— обмеження - умови, що обмежують зміну змінних рішення (записуються у вигляді рівнянь або нерівностей, що пов'язують змінні рішення і параметри моделі).

Алгоритм обґрунтування інституційного рішення можна представити наступним чином.

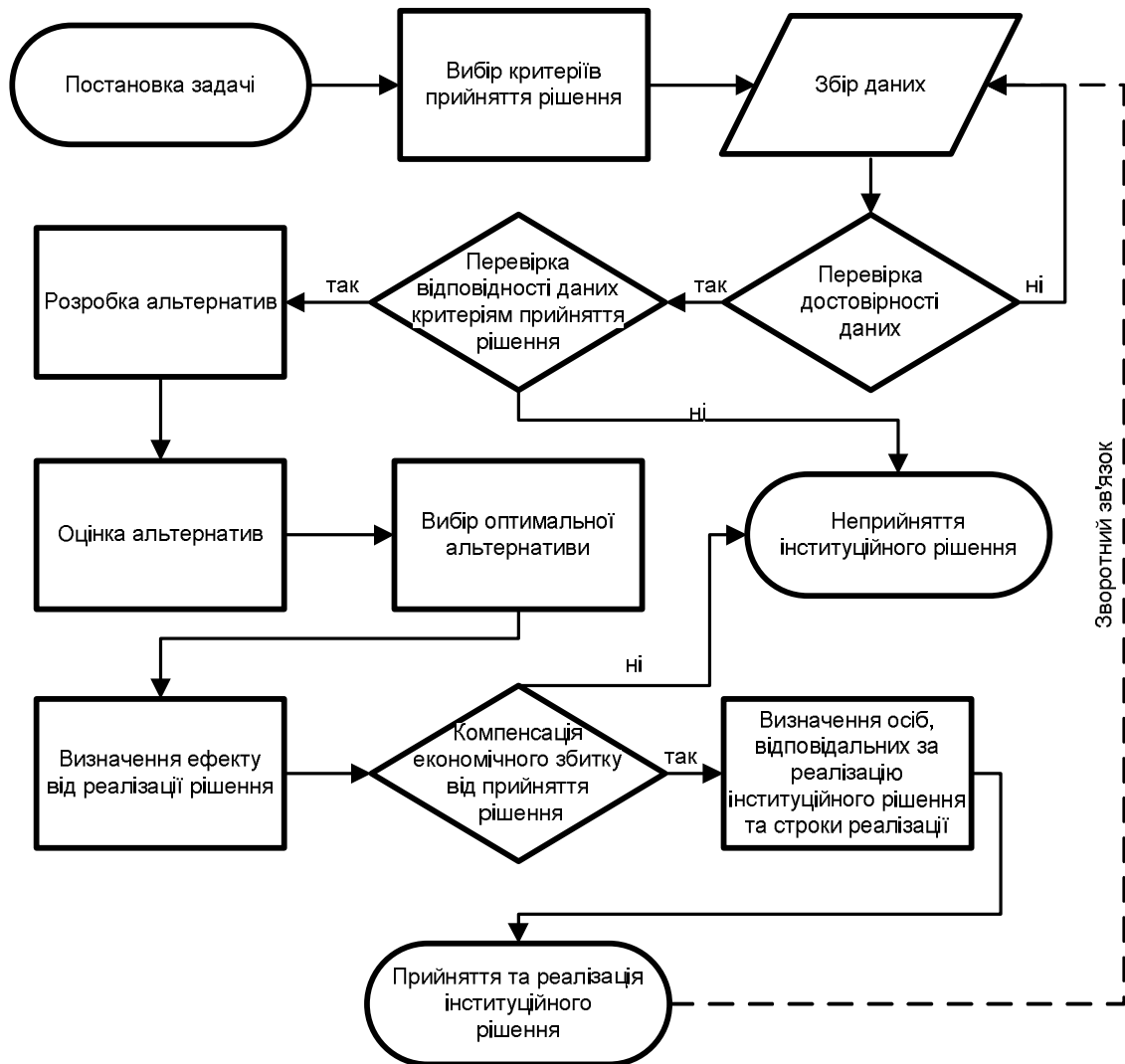

Рис. 3.1. Алгоритм обґрунтування інституційного рішення

Що стосується інституційних рішень у сфері природокористування, то пропонуємо наступне визначення цього поняття. Під *інституційним рішенням у сфері природокористування* необхідно розуміти рішення стосовно впровадження формальних і неформальних норм, правил, компетенцій, процедур, які визначають поведінку суб'єктів господарювання у сфері природокористування.

Прийняття інституційних рішень в сфері природокористування може стати причиною нанесення або ж попередження економічного збитку докільню в результаті впровадження і функціонування даного інституту. У випадку позитивного ефекту від впровадження та функціонування інституту розглядається відвернений збиток, і ефективність інституту та інституційного рішення можна визначати за методикою, запропонованою у формулах (2.1), (2.3). Причому, ефективність інституційного рішення може бути визначена як співвідношення ефекту від прийняття даного рішення (наприклад, відвернений економічний збиток від забруднення навколишнього середовища) та витрат на його прийняття і контроль за його дотриманням.

У разі, коли прийняття інституційного рішення пов'язане з нанесенням певних економічних збитків, доцільно визначати величину цих збитків. При цьому основними складовими економічного збитку від забруднення навколишнього середовища можуть бути: збиток від надмірної захворюваності населення, збиток житлово-комунального господарству, збиток сільському та лісовому господарству, збиток промисловості. Також можуть бути і інші складові збитку залежно від особливостей інституційного рішення, що приймається у сфері природокористування.

Зазначені складові економічного збитку запропоновано розраховувати згідно існуючих методик [11, 187].

Так, загальний збиток, що виникає в результаті захворювання людей хворобами органів дихання (за рік) може бути розрахований на основі існуючих методик наступним чином [11]:

$$Y_3 = Y_I + Y_{II} + Y_{III}, \quad (3.1)$$

де Y_I , Y_{II} , Y_{III} - збиток, нанесений захворюванням населення доробочого, робочого та післяробочого періодів відповідно, грн.

До групи людей доробочого періоду відносяться: дошкільники, школярі, та особи, що навчаються у середніх та вищих навчальних закладах. Увесь збиток суспільству в результаті хвороб дошкільників, можна поділити на витрати на лікування в поточний період та у перспективі через 10-20 років.

Збиток в поточний період визначається наступним чином:

$$Y_{In} = Z_{л.ст} + Z_{л.ам} + \Delta Z_{н.д} + O_{б}, \quad (3.2)$$

де $Z_{л.ст}$ - витрати на лікування у стаціонарі, грн;

$Z_{л.ам}$ - витрати на лікування в амбулаторних умовах, грн;

$\Delta Z_{н.д}$ - зниження національного доходу в результаті невиходу батьків на роботу, грн;

$O_{б}$ - витрати на оплату лікарняних листів батьків в зв'язку з хворобою дітей, грн.

$$Z_{л.ст} = c_1 \sum_{i=1}^{i=n} N_i p_i l_i + c_2 \sum_{i=1}^{i=n} N_i p_i, \quad (3.3)$$

де c_1 - витрати на ліжко-день, грн;

N_i - загальна кількість захворілих дітей дошкільного віку і-ю хворобою;

p_i - питома вага захворілих і-ю хворобою, що потребують стаціонарного лікування;

l_i - тривалість знаходження в лікарні за умова і-го захворювання, днів;

c_2 - вартість одного виклику лікаря або відвідування лікарні, грн.

Витрати на лікування в амбулаторних умовах ($Z_{л.ам}$) дорівнюють:

$$Z_{л.ам} = [b_i c_3 + (2^* - b_i) c_2 + c_4] \sum_{i=1}^{i=n} N_i (1 - p_i), \quad (3.4)$$

де b_i — питома вага захворілих i -ю хворобою, котрим необхідний виклик швидкої допомоги;

c_3 — вартість одного виклику швидкої допомоги, грн;

c_4 — вартість ліків на одне захворювання. грн.

Зниження національного доходу в результаті невиходу батьків на роботу визначається за формулою:

$$\Delta Z_{н.д.} = mk \sum_{i=1}^{i=n} N_i (1 - p_i) l_i, \quad (3.5)$$

де k - національний дохід, що створюється одним працівником у народному господарстві, грн;

m - питома вага дошкільників, що лікуються в амбулаторних умовах та знаходяться під наглядом працюючих батьків;

l_i - тривалість знаходження (у днях) на амбулаторному лікуванні.

Витрати на оплату лікарняних листів батькам в зв'язку з хворобою дітей визначаються наступним чином:

$$O_{\sigma} = Z_{\sigma} m \sum_{i=1}^{i=n} N_i (1 - p_i), \quad (3.6)$$

де Z_{σ} - кількість днів, на яку виписується лікарняний лист;

b - середня оплата одного дня за лікарняним листом, грн.

Збиток, що наноситься суспільству особами другої підгрупи в поточний період, можна знайти за формулою:

$$Y_{Ib} = Z'_{л.ст} + Z'_{л.ам} + \Delta Z'_{н.д.}, \quad (3.7)$$

Складові $Z'_{л.ст}$, $Z'_{л.ам}$, $\Delta Z'_{н.д.}$ розраховуються аналогічно до формул (3.3), (3.4), (3.5), проте для осіб другої підгрупи.

Збиток, що виникає в результаті захворювання працюючих розраховується за формулою:

$$Y_{II} = Z''_{л.ст} + Z''_{л.ам} + \Delta Z''_{н.д.} + O''_{\delta}, \quad (3.8)$$

Складові $Z''_{л.ст}$, $Z''_{л.ам}$ розраховуються аналогічно до формул (3.3), (3.4), (3.5), проте для працюючого населення. Показник $\Delta Z''_{н.д.}$ – це зниження національного доходу в результаті захворювань працюючого населення:

$$\Delta Z''_{н.д.} = k \sum_{i=1}^{i=n} N_i'' l_{2i}, \quad (3.9)$$

де l_{2i} - кількість невиходів на роботу в зв'язку з захворюванням i -ю хворобою.

Тривалість лікування залежить від виду хвороби, відповідно зростає і кількість невиходів на роботу.

Витрати на оплату по лікарняних листах (O''_{δ}) можна визначити за формулою:

$$O''_{\delta} = \delta \sum_{i=1}^{i=n} N_i'' l_{2i}. \quad (3.10)$$

Збиток суспільству від захворювання людей, що відносяться до післяробочого та робочого періоду, не зайнятих трудовою діяльністю:

$$Y_{III} = Z'''_{л.ст} + Z'''_{л.ам}, \quad (3.11)$$

де $Z'''_{л.ст}$ - витрати на лікування у стаціонарних умовах, грн;

$Z'''_{л.ам}$ - витрати на лікування в амбулаторних умовах, грн.

Зазначені показники розраховуються аналогічно до підходів (3.3), (3.4).

Розмір збитку, що завдається житлово-комунальному господарству району протягом одного року, можна визначити за наступною формулою:

$$Y_{\kappa} = M_y + E_n M_m + M'_m + M_c + M_b + M_z, \quad (3.12)$$

де Y_{κ} - збиток комунальному господарству, грн;

M_y - витрати на додаткове прибирання сельбищної території міста від пилу, грн; M_m - додаткові капітальні вкладення в збиральну техніку, грн;

M'_m - додаткові експлуатаційні витрати міського громадського і прибирального транспорту, грн;

M_c - витрати на додатковий ремонт житлового фонду та інших елементів міста, грн;

M_b - додаткові побутові послуги, пов'язані із забрудненням атмосфери, грн;

M_z - збиток, що наноситься зеленим насадженням міста, грн;

E_n - нормативний коефіцієнт ефективності.

Збиток сільському та лісовому господарству складається з двох частин і може бути визначений за формулою:

$$Y_c = Y'_c + Y_l, \quad (3.13)$$

де Y'_c - збиток сільському господарству;

Y_l - збиток лісовому господарству.

Наслідки забруднення повітряного басейну, які негативно впливатимуть на сільськогосподарське виробництво, умовно можна поділити на два види.

До першого належать наслідки, які піддаються кількісному обліку та вартісній оцінці всього комплексу чинників, що впливають на величину збитку, що завдається сільському господарству. Такими наслідками є:

1) вилучення земель з сільськогосподарського обігу внаслідок їх забруднення;

2) недовиробництво продукції рослинництва і тваринництва внаслідок зниження врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби та птиці.

До другого виду належать наслідки, що проявляються протягом тривалого періоду часу і на даному етапі не піддаються кількісній та якісній оцінці. До них належить:

1) погіршення якості сільськогосподарської продукції;

2) зниження продуктивності праці, а можливо, і збільшення захворюваності людей, зайнятих в сільськогосподарському виробництві;

3) економічні труднощі сільськогосподарських підприємств, а також працівників і членів їх сімей.

Наслідки, що належать до першого виду, можуть бути враховані шляхом прямого розрахунку річного збитку, що завдається сільському господарству (Y_c), за формулою:

$$Y'_c = Y_u + Y_p + Y_{ж} \quad (3.14)$$

де Y_u - збиток від вилучення земель з сільськогосподарського обігу внаслідок їх забруднення;

Y_p - збиток від недовиробництва продукції рослинництва внаслідок зниження врожайності сільськогосподарських культур, садів, виноградників;

$Y_{ж}$ - збиток від недовиробництва продукції тваринництва (м'яса, молока, яєць та іншої продукції) внаслідок зниження продуктивності худоби та птиці.

Збиток від вилучення земель з сільськогосподарського обігу (Y_n) може бути розрахований наступним чином:

$$Y_n = S\mathcal{C}_o, \quad (3.15)$$

де S - площа земель, вилучених з сільськогосподарського обігу внаслідок їх забруднення, га;

\mathcal{C}_o - середньорічна величина чистого доходу сільськогосподарських підприємств у розрахунку на 1 га.

Збиток від недовиробництва продукції рослинництва (Y_p) розраховується за формулою:

$$Y_p = \sum_{i=1}^n S\Delta y\mathcal{C}_i, \quad (3.16)$$

де S - забруднення площі, зайнятої i -ю культурою, га;

Δy - середнє зниження врожайності i -ї культури, ц;

\mathcal{C}_i - закупочна ціна 1 ц продукції i -ї культури, грн.

Розрахунок збитку від недовиробництва продукції тваринництва ($Y_{ж}$) необхідно робити за кожною продуктивною групою за формулою:

$$Y_{ж} = \sum_{i=1}^n M_i \Delta\Pi_i \mathcal{C}_i, \quad (3.17)$$

де M_i - поголів'я худоби та птиці i -й продуктивної групи;

$\Delta\Pi_i$ - середнє зниження продуктивності i -ї продуктивної групи в натуральних одиницях;

\mathcal{C}_i - закупочна ціна одиниці продукції, грн.

Збиток, нанесений шкідливими викидами промислових підприємств лісовому господарству складається зі зниження приросту та втрати товарної цінності лісу. Розрахунок економічного збитку від зниження приросту можна провести за формулою:

$$\Delta Y_n = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{ij} C_{ij} [K_{\partial ij} T_{\partial} + (1 - \kappa_{\partial ij}) T_{\partial p}], \quad (3.18)$$

де M_{ij} - запас насаджень і-ї породи j-го класу віку в забрудненому районі;
 $C_{ij} = C_1 - C_2$ - коефіцієнт, що враховує зниження поточного приросту в забрудненому районі порівняно з контрольним за і-ю породою j-го класу віку;
 $K_{\partial ij}$ - коефіцієнт виходу ділової деревини в насадженнях і-ї породи j-го класу віку в середнього за по лісництву в контрольному;
 $1 - \kappa_{\partial ij}$ - вихід дров'яної деревини в контрольному районі;
 $T_{\partial}, T_{\partial p}$ - відповідно такси на ділову та дров'яну деревину.

Визначення величини потенційного економічного збитку від прийняття інституційного рішення дає можливість обрати оптимальне рішення у випадку наявності альтернатив, та запропонувати механізм компенсації нанесених збитків, або ж за відсутності такого механізму обґрунтувати недоцільність впровадження даного інституційного рішення. У останньому випадку обчислена величина економічного збитку фактично є відверненим збитком.

3.2. Економічне обґрунтування прийняття інституційних рішень у сфері природокористування на прикладі міста Суми

Формування екологічно сприятливого середовища є головним завданням містобудування. Важливою природною складовою означеного середовища є повітряний басейн, який в умовах міста найбільше потерпає від антропогенного впливу. Результатом цього стає забруднення атмосфери, яке відбувається внаслідок привнесення у повітря чи утворення в ньому фізичних чинників, хімічних речовин або патогенних організмів, які несприятливо впливають на якість середовища. У свою чергу, це негативно впливає на здоров'я міського населення, особливо дітей.

Забруднення атмосфери має різні шкідливі наслідки, які залежать від виду забруднення, його концентрації у повітрі, тривалості та періодичності дії. Проникнення в організм людини речовин, які мають токсичні властивості, призводить до гострих та хронічних захворювань і отруєнь. Речовини ж з генетичною активністю можуть бути причиною уроджених вад та дефектів у розвитку дітей. Під впливом забруднення атмосфери знижується продуктивність свійських та диких тварин і птахів. Шкідливі речовини, які випадають на ґрунт й потрапляють у водойми, призводять до знищення флори та фауни сучасного міста. Під дією забруднення повітря відбувається руйнування будівель і споруд, у тому числі, пам'яток історії, архітектури й культури.

В існуючих містобудівних нормах [41] у розділі «Охорона атмосфери, водних об'єктів та ґрунтів від забруднення», містяться загальні вимоги та рекомендації щодо «...взаємного розміщення сельбищних територій і народногосподарських об'єктів» [41, п.10.9]. Рекомендується враховувати як фонове забруднення на конкретних територіях, так і потенціал самоочищення природного середовища [41, п.10.9]. Для об'єктів, які є джерелом забруднення атмосферного повітря, рекомендується організація санітарно-захисних зон, площа яких визначається класом розміщеного

виробництва та санітарними нормами проектування промислових підприємств, достатність яких має вирішуватись на підставі відповідних розрахунків [41, п.10.12*].

Забруднення атмосферного повітря з кожним роком стає все більшою проблемою середніх та великих міст.

У 2007 р. стаціонарними джерелами у Сумській області було викинуто в атмосферне повітря 29,1 тис. тонн забруднюючих речовин, що порівняно з 2006 р. більше на 0,7 тис. тонн (на 2,4%) [165].

Динаміка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря у Сумській області свідчить, що протягом останніх 5 років обсяги викидів в атмосферне повітря знаходяться приблизно на одному рівні. Це обумовлено, перш за все, стабілізацією роботи промислових підприємств та впровадженням ними природоохоронних заходів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря у Сумській області [165]

Сумська область	2003	2004	2005	2006	2007
Загальна кількість викидів в атмосферу, тис. т, у т. ч.:	78,8	80,8	78,0	83,4	88,4
- від стаціонарних джерел забруднення, тис. т	27,8	30,2	26,1	28,4	29,1
- від пересувних джерел, тис. т	51,0	50,6	51,9	55,0	59,3

Основними забруднювачами атмосфери в області є транспорт та підприємства таких галузей промисловості, як нафтогазовидобувна та переробна, на які припадає більше 85% викидів шкідливих речовин від стаціонарних джерел.

Найбільшими забруднювачами атмосферного повітря в області є такі підприємства у м. Суми, як: ВАТ “Сумихімпром”, ВАТ “Сумське НВО ім. М.В. Фрунзе”, ВАТ «Центроліт», ВАТ «Сумитеплоенерго».

За даними Сумського обласного центру з гідрометеорології загальний рівень забруднення атмосферного повітря за останні роки по деяких шкідливих речовинах в м. Суми стабілізувався, але залишається підвищеним (табл. 3.2 [165], табл. 3.3 [163]).

Таблиця 3.2

Динаміка середнього рівня забруднення атмосферного повітря по м. Суми

Речовина	ГДК	Середня концентрація забруднювальних речовин в атмосферному повітрі, мг/м ³											
		1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	
Пил	0,5	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	
Ангідрид сірчистий	0,5	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,024	0,027	0,026	0,026
Вуглецю оксид	5,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Азоту двоокис	0,085	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,05	0,05
Азоту оксид	0,4	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
Аміак	0,2	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02

Таблиця 3.3

Концентрації забруднюючих речовин (в кратності ГДК) в атмосферному повітрі м. Суми у 2008 р.

Забруднююча речовина	Середньо річна концентрація	Максимально разова середньорічна концентрацій
Пил	1,3	1,4
Діоксид сірки	0,5	0,1
Розчинні сульфати	0,02мг/м ³ *	0,05мг/м ³ *
Оксид вуглецю	0,33	1,2
Діоксид азоту	1,25	3,4
Оксид азоту	0,33	0,2
Аміак	0,5	0,2
Формальдегід	1,3	0,4

*- для розчинних сульфатів ГДК не розроблена, тому дані наведені в мг/м³

Важливим чинником оздоровлення повітряного басейну міст, і м. Суми зокрема, є озеленення їх території. Стан зелених насаджень та система озеленення визначають якість міського середовища. Крім того у містобудуванні озеленення є складовою частиною загального комплексу заходів із планування, забудови і благоустрою населених пунктів. Вплив озеленення на здоров'я мешканців міста проявляється у різних аспектах. Зелені насадження сприяють поліпшенню мезо- і мікроклімату та санітарно-гігієнічних умов: сповільнюють швидкість вітру, затримують пил і аерозолі, поглинають газові домішки з атмосферного повітря, зменшують силу звукових хвиль, створюють природне пейзажне середовище у місті, тощо [96].

Зелені насадження – це деревна, чагарникова, квіткова та трав'яна рослинність природного та штучного походження на визначеній території населеного пункту [136]. Вони можуть бути поділені на:

1) зелені насадження загального користування - зелені насадження, які розташовані на території загальноміських, районних та спеціалізованих парків, парків культури та відпочинку; на територіях зоопарків та ботанічних садів, міських садів і садів житлових районів, міжквартальних або при групі житлових будинків; скверів, бульварів, насадження на схилах, набережних, лісопарків, лугопарків, гідропарків і інших, які мають вільний доступ для відпочинку;

2) зелені насадження обмеженого користування - насадження на територіях громадських і житлових будинків, шкіл, дитячих установ, вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, профтехучилищ, закладів охорони здоров'я, промислових підприємств і складських зон, санаторіїв, культурно-освітніх і спортивно-оздоровчих установ та інші;

3) зелені насадження спеціального призначення - насадження транспортних магістралей і вулиць; на ділянках санітарно-захисних зон довкола промислових підприємств; виставок, кладовищ і крематоріїв, ліній

електропередач високої напруги; лісомеліоративні, водоохоронні, вітрозахисні, протиерозійні, насадження розсадників, квітникарських господарств, пришляхові насадження в межах населених пунктів.

Численні дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених доводять, що зелені насадження знижують вміст пилу і шкідливих газів в атмосфері, і таким чином, зменшують негативний вплив забруднюючих речовин на здоров'я населення.

Кожне дерево поглинає щороку з повітря 30-40 кг пилу та інших твердих часток. У парках, серед дерев, на відстані 30 м від проїжджої частини вулиці, у 2 рази менше хвороботворних мікробів, ніж на вулиці. З 1 га території, на якій ростуть дерева, у повітря виділяється до 30 кг корисних для людини ефірних масел.

За даними [96], запиленість повітря під деревами менша, ніж на відкритій території: в травні – на 20%, в червні – на 21,8%, в липні – на 34,1%, в серпні – на 27,7% і у вересні – на 38,7%. За весь вегетаційний період середня концентрація пилу під деревами була на 42,2% менша, ніж на відкритому майданчику, та становила 0,52 мг/м³ проти 0,9 мг/м³. Як встановили автори [20], деревні і трав'яні рослини уловлюють з повітря в середньому до 50% пилу влітку і до 37% – в зимовий період.

Газопоглинальна здатність деревних рослин та середня відносна стійкість до газопилових викидів наведена в таблиці 3.4.

Отже, озеленення міського простору, в еколого-естетичній площині є багатофункціональним чинником, який: на житлових територіях покращує умови інсоляції та мікроклімату; на вулицях – сприяє захисту від пилу та газів; у садах і парках – оздоровленню повітря. Нарешті, озеленення потрібне й у санітарно-захисних зонах, які мають бути розміщені навколо джерел забруднення повітря. Для підвищення екологічної сталості означених зон, добирають відповідний порідний склад дерев та кущів, які є витривалими до забруднень атмосфери та мають здатність максимально очищувати повітря.

Таблиця 3.4

Газопоглинальна здатність деревних рослин та середня відносна стійкість до газопилових викидів [96]

Рослина	Поглинання SO ₂ однією рослиною, г/вегет. період	Середня відносна стійкість до газопилових викидів, бал
Клен ясенелистий	4	30
Тополя чорна	4	180
Тополя канадська	3,8	180
Ясен звичайний	3,8	170
Тополя пірамідальна	3,75	180
Гірकोкаштан кінський	3,6	100
В'яз граболистий	3,5	80
Клен гостролистий	3,5	20
Яблуня домашня	3,75	50
Липа серцелиста	3,5	100
Робінія псевдоакація	3,4	20
В'яз гірський	3,3	80
Тополя бальзамічна	3,3	180
Абрикос звичайний	3,25	50
Береза повисла	3	90
В'яз гладкий	3	80
Горобина звичайна	3	50

Тому в сучасному місті треба зберігати існуючі зелені насадження та, по можливості, збільшувати їх площу. Ці території не можна розглядати у якості резерву для нового будівництва, скорочення ж її у наслідок такого будівництва треба розглядати як злочин проти людини та наступних поколінь.

Таким чином, екологічно доцільне планування та озеленення міських території слід розглядати як засіб еколого-містобудівного регулювання та підтримки умов екологічно сталого розвитку.

З огляду на зазначене вище розглянемо доцільність прийняття рішення про переведення зони зелених насаджень міста у територію іншого призначення як приклад інституційного рішення в сфері природокористування. Критерієм доцільності прийняття такого рішення приймається мінімум економічного збитку від переведення і-ї зони зелених насаджень у територію іншого призначення. При цьому економічний збиток

від переведення і-ї зони зелених насаджень у територію іншого призначення пропонуємо розраховувати шляхом урахування, перш за все, збитку здоров'ю населення від зменшення площі озеленення міста; збитку житлово-комунальному господарству, обумовленого збільшенням пилу в результаті зменшення площі зелених насаджень; збитку від порушення водозахисної зони в результаті скорочення зони зелених насаджень у водозахисній зоні та будівництва споруд на прибережній території.

$$Z_i^{\text{зел}} = Z_{o.d}^{\text{екол}} + Z_i^{\text{жккг}} + Z_i^{\text{вз}} + Z_i^p + Z_i^{\text{ін}}, \quad (3.19)$$

де $Z_i^{\text{зел}}$ – питомий економічний збиток від переведення і-ї зони зелених насаджень у територію іншого призначення, грн/га;

$Z_{o.d}^{\text{екол}}$ – економічний збиток від екологічнообумовленої захворюваності хворобами органів дихання у зв'язку з переведенням і-ї зони зелених насаджень у територію іншого призначення, грн/га;

$Z_i^{\text{жккг}}$ – економічний збиток житлово-комунальному господарству, обумовлений зміною цільового призначення і-ї земельної ділянки зони зелених насаджень, грн/га;

$Z_i^{\text{вз}}$ – економічний збиток від порушення і-ї водозахисної зони в результаті зменшення площі зелених насаджень у водозахисній зоні та будівництва споруд на прибережній території, грн/га;

Z_i^p – економічний збиток від втрати рекреаційного ефекту, що був обумовлений наявністю зелених насаджень на і-й земельній ділянці, грн/га;

$Z_i^{\text{ін}}$ – інші види економічного збитку від зміни цільового призначення земельної ділянки зони зелених насаджень, грн/га.

Для розрахунку економічного збитку від надмірної захворюваності та збитку житлово-комунальному господарству пропонуємо застосовувати методики, викладені вище. Складність викликає оцінка економічного збитку від втрати рекреаційного ефекту та від порушення водозахисної зони. Z_i^p включає збиток від втрати флори та фауни, естетичний збиток, збиток від неможливості повноцінного відпочинку, і як результат, зменшення національного доходу, і т.д. Z_i^{e3} включає збиток від втрати флори та фауни, збиток від порушення ґрунтів, збиток від зниження якості води у водоймищі, естетичний збиток і т.д.

В зв'язку з відсутністю статистичної бази для розрахунку зазначених складових економічного збитку від зміни цільового призначення земельної ділянки зони зелених насаджень, а також з огляду на те, що збиток від погіршення здоров'я населення складає 43-45% загального економічного збитку від забруднення атмосфери [110], за основу розрахунку було взято саме збиток здоров'ю населення в результаті негативного впливу забруднення атмосферного повітря на органи дихання. Усі інші види збитків було враховано через застосування корегувальних коефіцієнтів γ_i залежно від особливостей місцезнаходження i -ї зони зелених насаджень.

Ми розуміємо, що даний підхід є дещо спрощеним, і доцільно було б розрахувати усі складові економічного збитку від зміни цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень, але відсутність на даний час необхідної статистичної інформації унеможливив такий розрахунок. У роботі ми запропонували підхід до обґрунтування інституційного рішення у сфері природокористування.

Економічний збиток від переведення зони зелених насаджень у територію іншого призначення запропоновано розраховувати за формулою:

$$Z^{\text{зел}} = \gamma * \frac{Z_{o.d}^{\text{екол}}}{S_{\text{зел}}}, \quad (3.20)$$

де $Z^{\text{зел}}$ – економічний збиток від переведення зони зелених насаджень у територію іншого призначення, грн/га;

γ – корегувальний коефіцієнт, що враховує особливості місцезнаходження зони зелених насаджень (встановлюється на основі державних будівельних норм, що враховують необхідність додаткового озеленення окремих територій);

$Z_{o.d}^{\text{екол}}$ – збиток від екологічнообумовленої захворюваності хворобами органів дихання у зв'язку з переведенням зони зелених насаджень у територію іншого призначення, грн;

$S_{\text{зел}}$ – площа зелених насаджень, га.

При цьому збиток від екологічнообумовленої захворюваності хворобами органів дихання у зв'язку з переведенням зони зелених насаджень у територію іншого призначення пропонуємо визначати наступним чином:

$$Z_{o.d}^{\text{екол}} = \frac{Y_{o.d}}{1000} * N * B_{\text{л}}^{\text{ср}} * T, \quad (3.21)$$

де N – загальна кількість населення міста, чол.;

$B_{\text{л}}^{\text{ср}}$ - середня величина збитку, що виникає в результаті захворювання людей хворобами органів дихання, грн;

T - середній термін служби споруди, років;

$Y_{o.d}$ – екологічно обумовлена захворюваність населення хворобами органів дихання, випадків на 1000 чоловік.

Для розрахунку кількості екологічно обумовлених захворювань хворобами органів дихання від впливу атмосферних забруднень було

використано методику Інституту загальної та комунальної гігієни ім. А.Н. Сисіна та кафедри економіки Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту ім. В.І. Леніна. За результатами кореляційно-регресійного аналізу було отримано кількісну характеристику впливу атмосферних забруднень на захворюваність населення хворобами органів дихання. Ця залежність має вигляд [10, с. 75]:

$$Y_{o.d} = 162,2 + 22,4 x_1 + 22,9 x_2 + 102,4 x_3 + 140 x_4, \quad (3.22)$$

де $Y_{o.d}$ – екологічно обумовлена захворюваність населення хворобами органів дихання, випадків на 1000 чоловік;

x_1, x_2, x_3, x_4 - середньорічні концентрації відповідно пилу, CO, SO₂, NO_x.

Дана залежність має коефіцієнт детермінації $R^2=0,71$.

На нашу думку, результати зазначеного дослідження можуть бути використані сьогодні без корегування, адже у даній залежності немає змінної часу і грошових одиниць. Залежність лише демонструє взаємозв'язок ступеня забрудненості атмосферного повітря та захворюваності населення хворобами органів дихання.

Загальний економічний збиток від переведення зон зелених насаджень у територію іншого призначення розраховується за формулою:

$$Z_{зел}^{заг} = \sum_{i=1}^n \gamma_i * \frac{Z_{o.d}^{екол}}{S_{зел}}, \quad (3.23)$$

де $Z_{зел}^{заг}$ - загальний економічний збиток від переведення зон зелених насаджень міста у територію іншого призначення, грн/га;

n – кількість зон зелених насаджень різного місцезнаходження, шт.

Для спрощення розрахунку величини збитків від переведення зони зелених насаджень у територію іншого призначення пропонуємо застосовувати систему корегувальних коефіцієнтів, що враховують особливості місцезнаходження зони зелених насаджень (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Корегувальні коефіцієнти для розрахунку економічного збитку від зміни цільового призначення зони зелених насаджень

№	Особливості місцезнаходження зони зелених насаджень	Економічний збиток від переведення зони зелених насаджень у територію іншого призначення	Коефіцієнт (γ)
1	Зона зелених насаджень знаходиться на території рекреаційної зони	збиток здоров'ю населення + збиток від втрати рекреаційного ефекту	1,2-1,5
2	Зона зелених насаджень знаходиться на прибережній території водоймища	збиток здоров'ю населення + збиток від порушення водозахисної зони	0,75-0,9
3	Зона зелених насаджень знаходиться поблизу автостради	збиток здоров'ю населення + збиток від надмірного шуму + збиток від необхідності додаткового очищення доріг від снігу у зимовий період + збиток від необхідності додаткового очищення доріг від пилу	1,05-1,15
4	Зона зелених насаджень знаходиться у «спальному» районі	збиток здоров'ю населення	1
5	Зона зелених насаджень знаходиться поблизу виробничого комплексу: I класу шкідливості II класу шкідливості	зростання величини збитку здоров'ю населення в результаті негативного впливу виробничого комплексу	1,2 1,15
6	Зона зелених насаджень знаходиться поблизу залізничного вузла	збиток здоров'ю населення, обумовлений негативним впливом залізничного вузла	1,05-1,10

Зазначені корегувальні коефіцієнти встановлюються на основі державних будівельних норм. При цьому ми вважаємо, що запропоновані у [41] норми озеленення територій загального користування та рекомендації щодо збільшення/ зменшення цих норм можуть бути застосовані для будь-яких районів міста, адже вони враховують необхідність додаткового озеленення певних територій з огляду на особливості місцезнаходження території та необхідність додаткового очищення атмосферного повітря від забруднюючих речовин.

Для розрахунку екологічно обумовленої захворюваності населення м. Суми хворобами органів дихання було використано усереднені дані з таблиці 3.2. В результаті отримали в середньому близько 195 випадків на 1000 чоловік. З огляду на те, що населення м. Суми складає 290 тис. чол., збиток здоров'ю населення від зміни цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень становить в середньому 6,54 млн. грн/га.

За результатами проведених розрахунків економічного збитку від зміни цільового призначення зон зелених насаджень у м. Суми отримано наступні дані (табл. 3.6).

Запропонований науково-методичний підхід дає можливість оцінити вартісну величину збитку від переведення зони зелених насаджень у територію іншого призначення. А у випадку рішення про введення мораторію на зміну цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень – визначити економічний ефект від природоохоронної діяльності на основі величини відверненого збитку, пов'язаного із захворюваністю населення, обумовленою забрудненням навколишнього середовища.

На основі проведеного аналізу запропоновано алгоритм обґрунтування інституційного рішення у сфері природокористування (рис. 3.2). За основні критерії обґрунтування такого рішення прийнято належність земельної ділянки до природної території з особливим статусом охорони та мінімальну норму озеленення міста – (S_{\min}).

Економічний збиток від зміни цільового призначення земельної ділянки зони
зелених насаджень (розраховано на основі [163, 30])

№	Зона зелених насаджень	Корегува- льний коефіцієнт (γ)	Величина економічног о збитку ($Z^{зел}$), грн/га
1	Зона зелених насаджень знаходиться на території рекреаційної зони	1,2	7848875,74
2	Зона зелених насаджень знаходиться на прибережній території водоймища	0,9	5886656,80
3	Зона зелених насаджень знаходиться поблизу автостради	1,05	6867766,27
4	Зона зелених насаджень знаходиться у «спальному» районі	1	6540729,78
5	Зона зелених насаджень знаходиться поблизу виробничого комплексу: I класу шкідливості II класу шкідливості	1,2 1,15	7848875,74 7521839,25
6	Зона зелених насаджень знаходиться поблизу залізничного вузла	1,05	6867766,27

При цьому Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) рекомендує, щоб на одного мешканця міста припадало не менше 50 м² міських зелених насаджень. Саме така площа зелених насаджень є необхідною для забезпечення оптимальної норми кисню на людину [96].

Норми озеленення території міської забудови встановлюються залежно від народногосподарського профілю міста і його місцезнаходження (Додаток Г).

Деякі дослідження стверджують, що норма зелених насаджень загального користування для великих міст має становити 21 м² на людину [161].

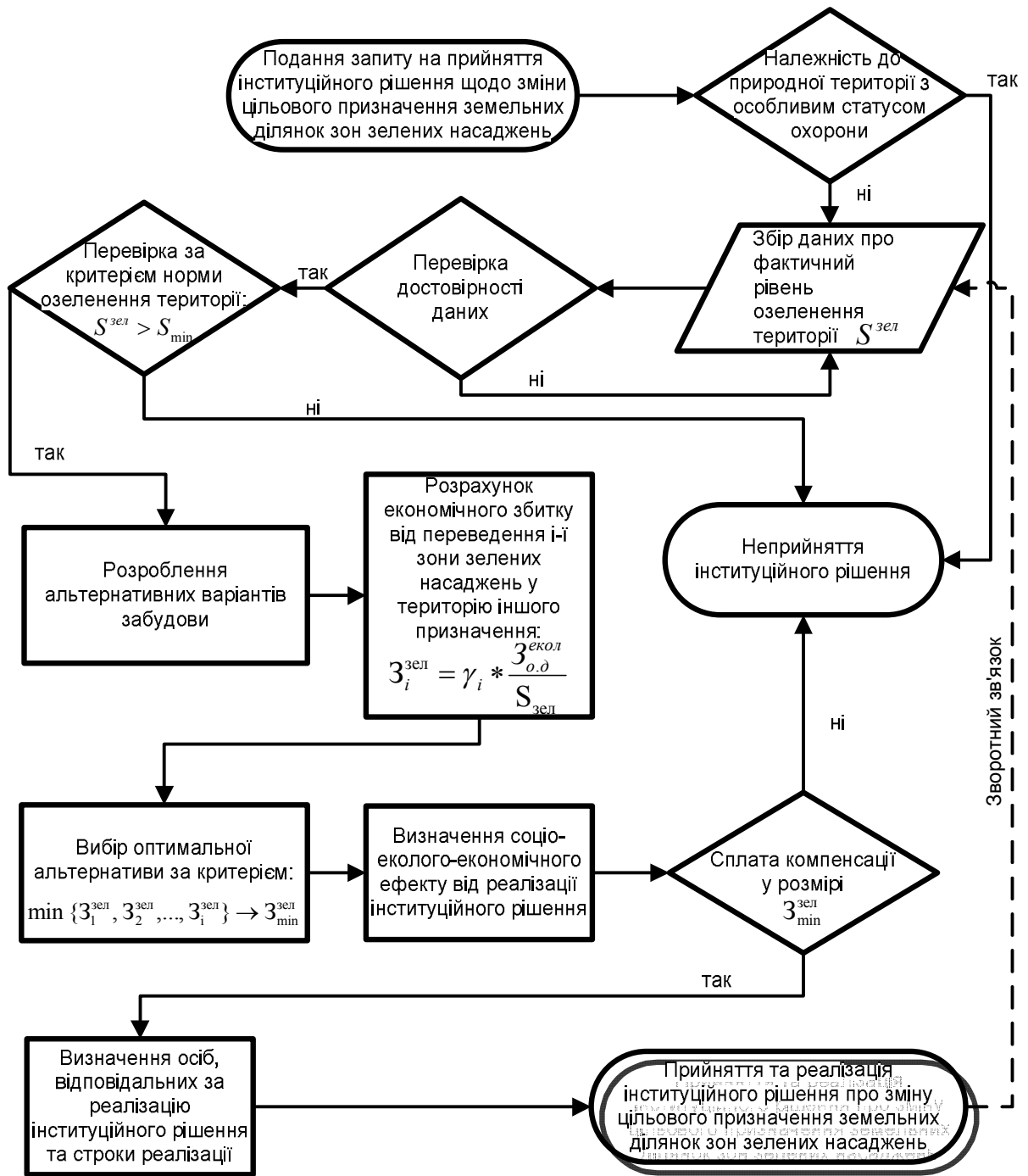

Рис. 3.2. Алгоритм обґрунтування інституційного рішення у сфері природокористування

За критерієм мінімуму економічного збитку від зміни цільового призначення i -ї земельної ділянки зони зелених насаджень обирається зона, що буде переведена у територію іншого призначення. Величина економічного збитку від переведення цієї зони зелених насаджень у

територію іншого призначення має сплачуватися у вигляді компенсації до спеціального фонду міського бюджету і використовуватися в подальшому для створення нової зони зелених насаджень та на підтримання вже існуючих зелених зон у належному стані.

У випадку невідповідності вихідних даних зазначеним критеріям інституційне рішення щодо зміни цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень не приймається. У даному разі можна визначити економічний ефект від природоохоронної діяльності на основі величини відверненого збитку, пов'язаного із захворюваністю населення від забрудненням навколишнього середовища.

Ефекти від прийняття рішення про введення мораторію на зміну цільового призначення зон зелених насаджень наведені у таблиці 3.7. При цьому можна виокремити економічний, екологічний та соціальний ефект.

Запропонований підхід дає можливість визначити доцільність прийняття інституційного рішення у сфері природокористування на основі принципів екологічно сталого розвитку.

На основі запропонованого підходу було проведено аналіз можливості зміни цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень в районах обслуговування багатопрофільних медичних закладів м. Суми.

Спочатку було розраховано середнє значення ступеня озеленення міста через співставлення площі озелененої території міста до загальної площі міста. Зони зелених насаджень м. Суми позначено на карті (Додаток В, рис. В.1).

Далі було виокремлено 6 районів відповідно до основних лікувальних закладів міста: міська клінічна лікарня № 1 та поліклініка № 2, міська клінічна лікарня № 4, міська клінічна лікарня № 5, поліклініка № 3, дитяча міська лікарня (позначена під номером 6 на рис. В.2). Розподіл районів обслуговування зазначених медичних закладів було проведено на основі даних Центру медичної статистики та аналізу Сумського відділу охорони здоров'я [106].

Таблиця 3.7

Ефекти від впровадження інституту екологічно сталого розвитку (рішення про введення мораторію на зміну цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень) (складено автором на основі [96])

Вид ефекту	Сутність ефекту
Економічний ефект	Збільшення вартості нерухомості, розташованої поряд з зеленими зонами, як комерційної так і житлової
	Внесок у створення позитивного образу міста та формування туристичної привабливості міста
	Сприяння притоку інвестицій і зменшенню безробіття
Екологічний ефект	Очищення повітря в містах від забруднення викидами промисловості та транспорту, забезпечення киснем та насичення повітря фітонцидами
	Зменшення зливових стоків і навантаження на міські каналізаційні мережі
	Регулювання міського мікроклімату, стабілізація температури і вологості повітря
	Збереження біорізноманіття, забезпечуючи місця існування флори і фауни
	Внесок у формування міських ґрунтів шляхом забезпечення можливості переробки мертвої органічної речовини
Соціальний ефект	Рекреаційний ефект: забезпечення місць для відпочинку, відновлення сил людини, витрачених в процесі праці
	Надання можливості для занять спортом та покращення здоров'я
	Забезпечення умов для проведення різноманітних культурних заходів
	Створення почуття зв'язку з природою в середині міста

За даними [30] було визначено ступінь озеленення районів міста. З використанням корегувальних коефіцієнтів (див. табл. 3.6) було розраховано норму озеленення для кожного зазначеного району (табл. 3.8).

В результаті порівняння ступеня озеленення району зі значенням норми озеленення для даного району було зроблено висновок про можливість переведення зони зелених насаджень району міста у територію іншого призначення.

Розрахункові дані щодо озеленення в районах обслуговування багато профільних медичних закладів м. Суми

Район міста	Загальна площа, га	Площа зелених насаджень, га	Ступінь озеленення території, %	Норма озеленення території, %	Відповідність нормі озеленення території (так/ні)	Можливість переведення у територію іншого призначення (так/ні)
1	1609,2	402,3	25,00	24,00	так	так
2	1244,1	434,2	34,90	24,84	так	так
3	1180,2	164,1	13,90	20,00	ні	ні
4	2152,2	267,4	12,42	24,00	ні	ні
5	2562,6	522,4	20,39	24,00	ні	ні
6	251,7	34,8	13,83	20,00	ні	ні
Всього	9000	1825,2	–	–	–	–

Таким чином, запропонований підхід на прикладі м. Суми надав можливість диференціювати зони зелених насаджень за величиною потенційного збитку довіллю від їх переведення у територію іншого призначення. Обґрунтовано, які зони потенційно можуть бути переведені у територію іншого призначення за умови дотримання мінімальної норми озеленення міста і сплати компенсації у розмірі величини економічного збитку довіллю до спеціального фонду міського бюджету, а які зони обов'язково мають залишитися зонами зелених насаджень. Так, для 1% площі першого району, що становить близько 16 га, може бути змінено цільове призначення. Також може бути переведено у територію іншого призначення близько 125 га зони зелених насаджень у другому районі за умови дотримання зазначених критеріїв. Для інших районів м. Суми

зазначені зони обов'язково мають залишитися зонами зелених насаджень, адже у цих районах міста вже спостерігається недостатність озеленення.

3.3 Інституційні засади узгодження регіональної екологічної та економічної політики з метою досягнення екологічно сталого розвитку

Охорона навколишнього середовища здійснюється за допомогою правових, економічних, організаційних, фінансових політичних та інших засобів. Ці засоби повинні доповнювати один одного, незважаючи на те, що економічна та екологічна системи є відносно самостійними, і між ними часто виникають суперечності. Вони мають забезпечувати ефективний захист стану навколишнього середовища, збереження природних ресурсів, охорону здоров'я населення. Подолання суперечностей між економічними інтересами суб'єктів господарювання та екологічним станом суспільства є джерелом розвитку та удосконалення еколого-економічної системи.

Екологічна політика являє собою самостійний вид політичної діяльності. Але при цьому вона нерозривно пов'язана з соціальною та економічною політикою.

Сподіватися на самостійну еколого-економічну збалансованість системи сьогодні складно. Вона була можлива на деяких територіях, коли активність людства базувалася на використанні місцевих відтворюваних природних ресурсах і не перевищувала здатності до регенерації. Однак сучасні механізми екологічної регламентації господарської діяльності самі не здатні забезпечити практичну реалізацію потреб збалансованості [157].

На сьогодні в Україні гостро стоїть необхідність переорієнтації зусиль з формування екологічної політики на її практичне впровадження, удосконалення і наближення законодавства України про охорону навколишнього природного середовища до європейського, зміцнення інституційного потенціалу природоохоронної діяльності та створення

ефективних інструментів екологічної політики. Згідно з Концепцією національної екологічної політики України на період до 2020 року створення ефективних інструментів екологічної політики передбачає [154]:

1) розвиток національної системи управління навколишнім природним середовищем шляхом: визначення солідарної відповідальності держави і суспільства за стан навколишнього природного середовища; стимулювання виробників до зміни моделі ресурсоемного виробництва, впровадження стандартів системи управління навколишнім природним середовищем; підвищення ролі еколого-економічних інструментів для регулювання охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;

2) укріплення інституціональної спроможності системи управління навколишнім природним середовищем шляхом: удосконалення системи державного контролю, зокрема формування єдиної системи контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, відсутність дублювання функцій контролю різними уповноваженими органами виконавчої влади; посилення відповідальності забруднювачів, зокрема підвищення нормативів діючої системи збору за забруднення довкілля до рівня, що стимулює суб'єктів господарювання скорочувати обсяги забруднення; підвищення фінансової відповідальності порушників законодавства, розширення бази оподаткування, розроблення нових правил проведення оцінки збитку на основі фактичних витрат на відновлювальні заходи; реформування системи видачі дозволів, зокрема перехід до видачі комплексних дозволів для забруднювачів за принципом "єдиного вікна", спрощення процедури для малих і середніх підприємств, розроблення системи технологічних нормативів на викиди, скиди, розміщення відходів;

3) розвиток законодавства про охорону навколишнього природного середовища здійснюватиметься шляхом: гармонізації національного екологічного законодавства про охорону навколишнього природного

середовища з європейським та нормами міжнародного права; розроблення проекту Екологічного кодексу України, забезпечення прийняття та дотримання його основних вимог;

4) удосконалення економічного та фінансового механізмів реалізації національної екологічної політики, визначення джерел фінансування шляхом: визначення пріоритетності фактора бюджетного та податкового регулювання. Це зумовлює необхідність збільшення в дохідній частині бюджету частки природно-ресурсних платежів, розвиток системи регуляторів, спрямованих на стимулювання суб'єктів господарювання до виробництва екологічно безпечних видів продукції та надання послуг у цій сфері; удосконалення та встановлення більш жорсткого контролю за здійсненням платежів за понаднормативне забруднення навколишнього природного середовища; підвищення стимулюючої функції збору за забруднення навколишнього природного середовища з метою стимулювання суб'єктів господарювання до впровадження екологічно безпечних технологій.

Першочерговість формування інституційної бази сталого розвитку підкреслює також громадськість, визначаючи пріоритети національної стратегії сталого розвитку України [142]:

- 1) структурна перебудова і оздоровлення економіки України;
- 2) формування інституціональної бази збалансованого розвитку;
- 3) зниження рівня соціально-економічної нерівності і бідності;
- 4) розвиток регіональної політики збалансованого розвитку;
- 5) перехід до збалансованого природокористування;
- 6) формування демократичного суспільства;
- 7) освіта і наукове забезпечення у сфері збалансованого розвитку;
- 8) збалансоване ведення сільського господарства;
- 9) врахування національних культурних цінностей;
- 10) розвиток міжнародного співробітництва;
- 11) збереження біологічного і ландшафтного різноманіття;

12) енергозбереження і збалансований розвиток енергетики.

Необхідно, щоб сталий розвиток став пріоритетом державної політики України. Проте, незважаючи на ратифікацію «Порядку денного на XXI століття», в Україні досі такий розвиток не є пріоритетом державної політики. В Україні існує окремо економічна політика, за впровадження якої відповідає Міністерство економіки та європейської інтеграції України; соціальна політика, відповідальність за яку несе Міністерство праці і соціальної політики України, та екологічна політика, якою опікується Міністерство екології та природних ресурсів України. Проте, на інституціональному рівні не існує міністерства чи відомства, відповідального за політику сталого розвитку. У 1997 р. було створено Національну комісію сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України з метою «визначення національної стратегії розвитку суспільства, що базується на збалансованості економічних, соціальних та екологічних чинників» [37]. Цей орган повинен виконувати роль загальнонаціонального органу, що має зіставити різноманітні інтереси та виробити стратегію переходу країни до сталого розвитку. Проте ця стратегія так і не була впроваджена у життя.

На сьогодні в Україні не існує офіційного формально закріпленого інституту сталого розвитку, а отже, і не існує політики досягнення сталого розвитку.

Досягнення цілей сталого розвитку часто вимагає від уряду прийняття певних заходів з метою інтеграції різних видів політики. При цьому уряд грає ключову роль у досягненні інтеграції галузевої політики, зокрема у створенні стимулів для такої інтеграції.

З огляду на це важливою є трансформація внутрішніх урядових механізмів.

Стосовно питання ефективності різних структур управління з метою впровадження цілей сталого розвитку у життя, необхідно розглянути рівень централізації і децентралізації, а також ступінь автономії різних управлінських структур.

На рис. 3.3 представлені гіпотетичні криві витрат для відповідних операцій як в рамках більш автономної структури управління (w), так, і менш автономної структури (v).

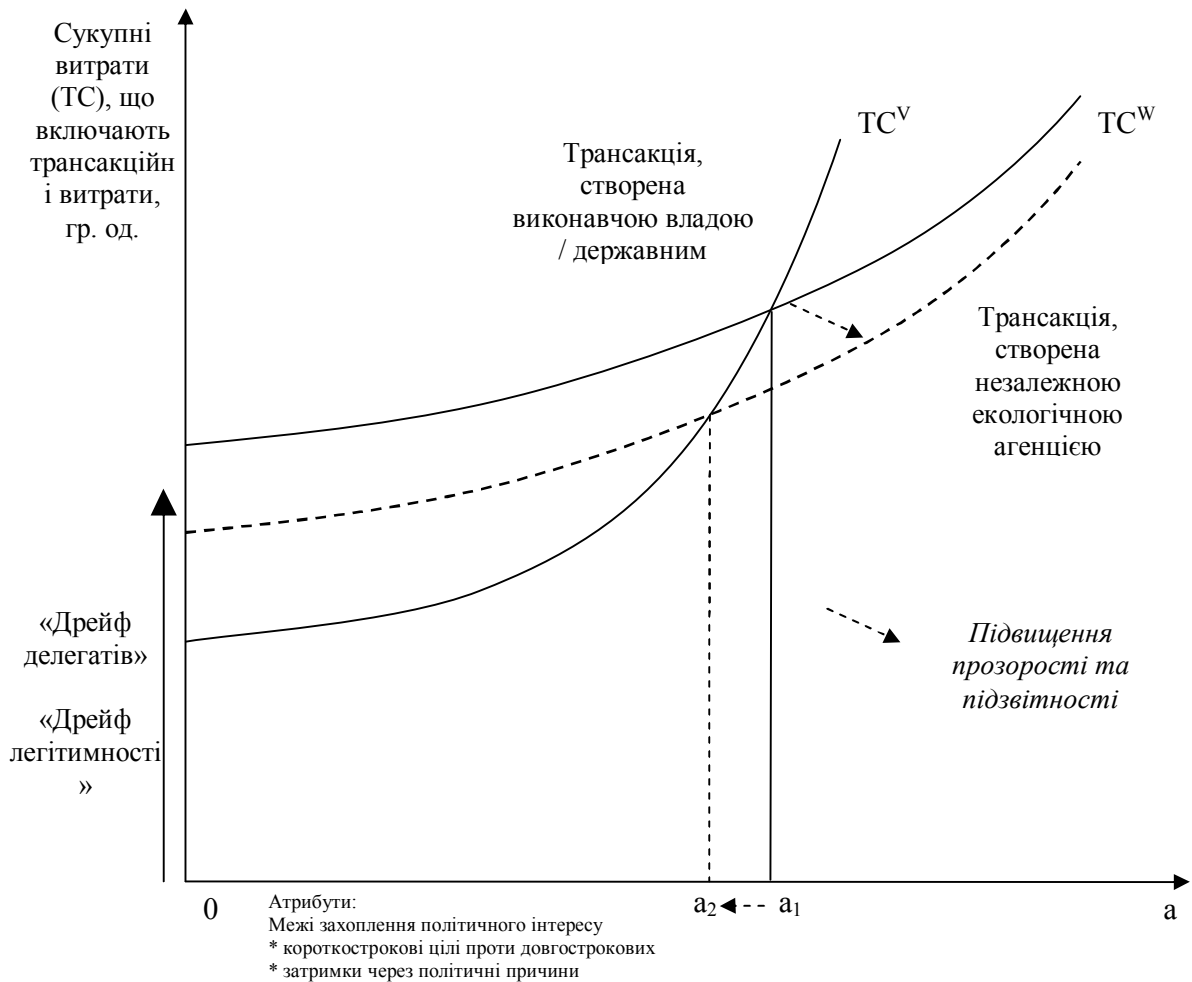

Рис. 3.3. Порівняльний аналіз ефективності різних структур управління: рівень автономії [212]

Вертикальна вісь показує сукупні витрати, що виникають за умови певної трансакції. Горизонтальна вісь відображає ознаку "межі захоплення політичного інтересу", яка збільшує порівняльні переваги автономії. Починаючи з точки a_1 і далі, незалежний орган може виконувати відповідні операції з меншими витратами, ніж державні структури, тому що у даному разі вигоди від автономії продемонстровано меншим нахилом відповідної гіпотетичної кривої витрат. Для $a_2 < a_1$, однак, незалежний орган не має порівняльних переваг, тому що делегування повноважень також передбачає

витрати. Ці витрати були віднесені до "дрейфу легітимності" і "дрейфу делегатів" [212]. Дрейф легітимності відбувається, якщо суспільство не приписує тієї ж легітимності незалежній організації, що й державній структурі з меншими повноваженнями. Дрейф делегатів відбувається, якщо незалежна організація переслідує інші цілі, ніж ті, які політики мали на увазі, коли її створювали. Делегування повноважень також може призвести до збільшення витрат з координації та скорочення можливостей моніторингу.

У даному випадку передбачається, що незалежна екологічна організація може вжити заходи для підвищення прозорості і підзвітності, у той час, як відділ, що є частиною міністерства і обмежений своїми правилами, не може цього зробити. Можна припустити, що такі заходи полегшать досягнення необхідного результату, про що свідчить зміщення вниз кривої відповідних витрат. Рівень, з якого незалежна організація має порівняльну перевагу над інтегрованим відділом, пересувається з a_1 до a_2 .

На рис. 3.4 горизонтальна вісь відображає ознаки, які підвищують порівняльні переваги децентралізованої структури управління (наприклад, пропозиція місцевих суспільних благ, підвищення інтенсивності трансакцій, потреба в місцевих знаннях). Чим більше значення цих ознак, тим більшими є гіпотетичні витрати для виконання відповідних операцій через централізовану структуру управління (x).

У разі децентралізованої структури управління, сукупні витрати зростають більш повільними темпами, про що свідчить менший нахил відповідної гіпотетичної кривої витрат. Якщо відповідні ознаки не актуальні (зсув ліворуч вздовж горизонтальної осі), централізована структура управління набуває порівняльних переваг щодо децентралізованої. У цьому випадку можна заощадити витрати на створення децентралізованої системи, які можуть вимагати значних інвестицій для нарощування потенціалу на місцевому рівні. Починаючи з точки a_1 і далі, децентралізована структура управління має порівняльні переваги по відношенню до централізованої для запровадження відповідної угоди.

Рис. 3.4 також демонструє ефект контекстно-специфічних чинників, наприклад, ролі гетерогенних місцевих умов і переваг. Цей фактор підсилює порівняльні переваги децентралізованої структури, в результаті чого відбувається зсув униз кривої витрат, що свідчить про децентралізацію управління. Таким чином, точка, з якої децентралізоване управління стає більш ефективним, пересувається до a_2 . З іншого боку, якщо ємність національної екологічної організації збільшено, крива витрат централізованої організації зміщується вниз. Це може статися, наприклад, якщо централізована організація має можливість найняти більш кваліфікованих і вмотивованих співробітників, ніж місцеві органи влади. Таким чином, точка, в якій централізована структура управління починає мати порівняльні переваги порівняно з децентралізованою, пересувається від a_1 до a_3 .

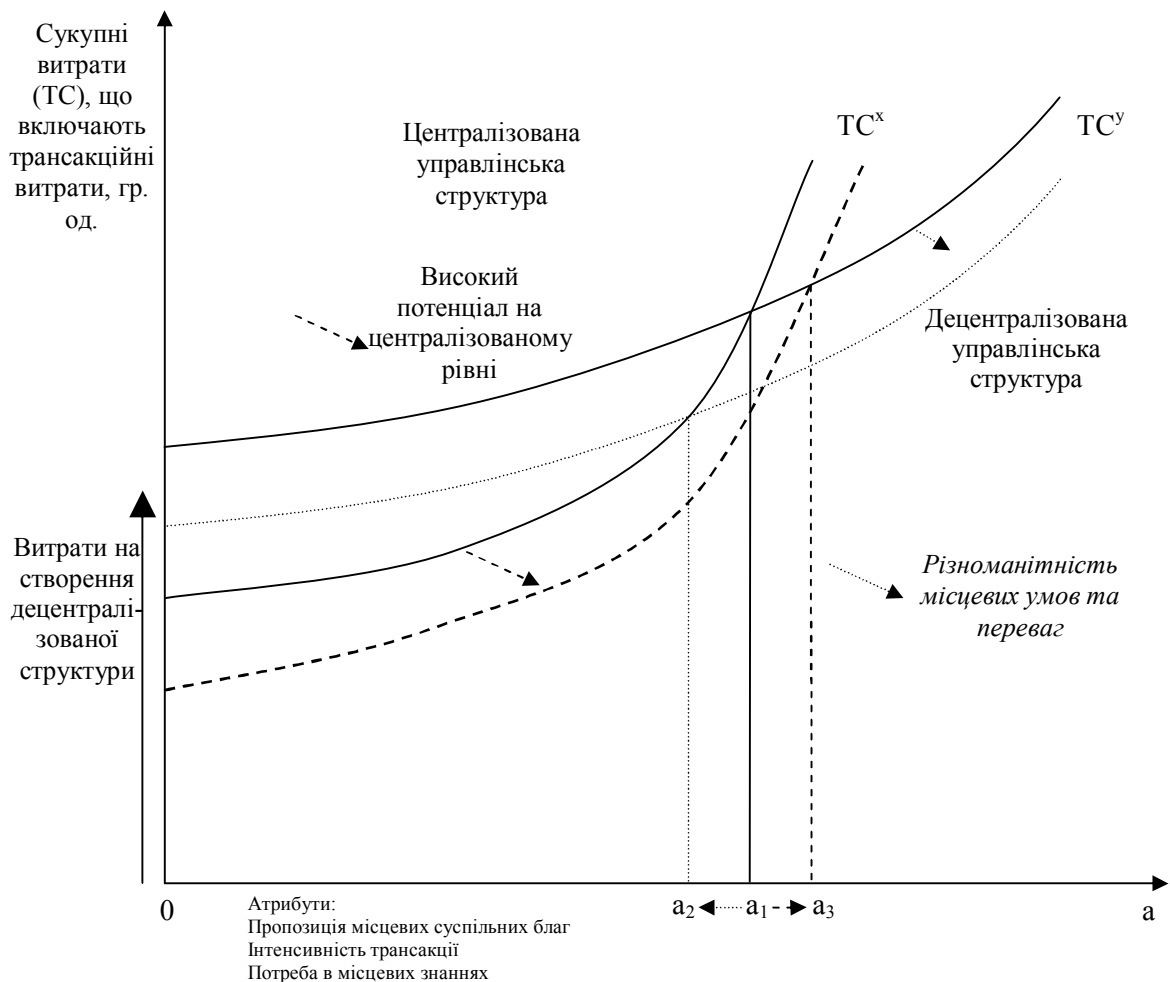

Рис. 3.4. Порівняльний аналіз ефективності різних структур управління: рівень децентралізації [212]

Запропонований підхід може бути застосований також на рівні регіону.

Утім, для досягнення сталого розвитку трансформація внутрішніх урядових механізмів не є достатньою.

До процесу впровадження політики сталого розвитку мають бути залучені різні суб'єкти: органи державної і виконавчої влади різного рівня, партії, спеціалізовані об'єднання, підприємці та громадяни. Їхні інтереси часто не збігаються, а пошук компромісів наштовхується на опір окремих соціальних груп. Ці суперечливі інтереси здатна скорегувати саме інституційна система.

Головні перешкоди для проведення політики інтеграції суперечливих інтересів обумовлені різним сприйняттям завдань різними інституційними організаціями і відповідно неузгодженістю дій та виникненням конфліктів. Питання досягнення сталого розвитку часто пов'язані з непередбачуваними довготерміновими ефектами. Тому до вирішення зазначеної проблеми мають бути залучені різні зацікавлені сторони, чий досвід і цілі є різними. У цьому аспекту важливим є процес «Довкілля для Європи» [148].

Національна екологічна політика реалізується через цільові національні, державні, регіональні програми, а також через національні та державні програми розвитку галузей економіки [115].

За результатами соціологічного опитування [5] більшість респондентів висловили думку про необхідність участі населення в прийнятті рішень на всіх рівнях (рис. 3.5).

Таким чином, серед пріоритетних заходів і напрямків розвитку з метою досягнення сталого розвитку мають стати [142]:

1. Створення міжгалузевих органів, відповідальних за координацію діяльності в галузі збалансованого розвитку, зокрема за інтеграцію галузевих політик (наприклад, міністерство чи агенція збалансованого розвитку з повноваженнями щодо координації економічної, соціальної та екологічної політики). Створення в межах цих органів підрозділу управління реформами,

здатного розробити стратегію реформ, визначити рушійні сили і супротивників процесу реформ, розробити план дій, а також організувати політичну підтримку по всій країні.

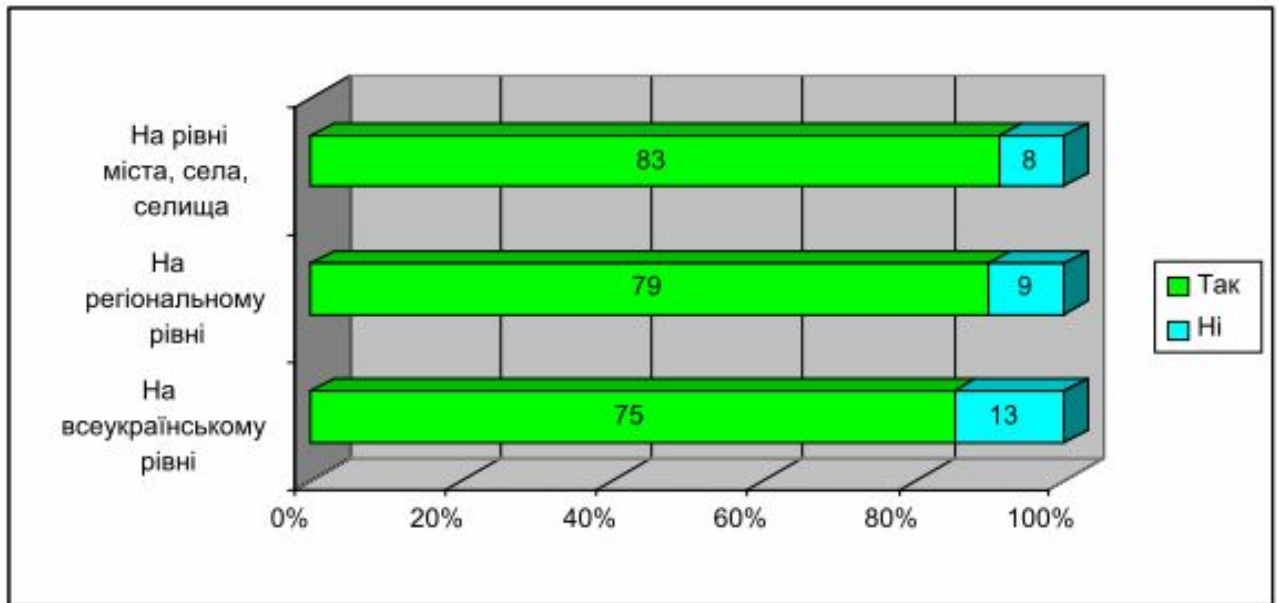

Рис. 3.5. Результати соціологічного опитування «Чи повинно населення приймати участь в прийнятті рішень на всеукраїнському / регіональному / міському / сільському / селищному рівні»

2. Розробка системи програмних і прогностичних документів збалансованого розвитку, таких як: Національна стратегія сталого розвитку; Програма дій з переходу до сталого розвитку; національна система індикаторів сталого розвитку; комплексні коротко-, середньо- та довгострокові прогнози, основним компонентом яких будуть прогнози зміни природно-ресурсного потенціалу, стану довкілля та рівня життя населення; індикативні плани галузевого, регіонального і національного рівнів, включаючи механізм корекції планів.

3. Щорічна підготовка і видання «Національної доповіді про сталий розвиток України», яка, зокрема, включатиме індикатори сталого розвитку.

4. Регулярне проведення професійного аналізу урядової політики, зокрема вивчення можливих наслідків альтернативних рішень у коротко- і довготерміновій перспективі. Для цього необхідно створити інститут

кваліфікованих урядових експертів, який би міг аналітично визначити ціну, яку може заплатити суспільство у випадку неприйняття певних рішень або у випадку реалізації певного рішення.

5. Проведення експертизи чинного законодавства щодо його відповідності принципам збалансованого розвитку з метою створення адекватного правового поля і стимулюючих фінансово-економічних механізмів.

6. Розробка організаційних процедур для забезпечення широкої підтримки урядової політики реформ, включаючи офіційну систему діалогу з парламентом, а також процедури участі громадськості в процесі прийняття політичних рішень.

7. Організація системи моніторингу за ключовими показниками стану довкілля, населення і господарства.

8. Формування інтеграційних систем і розвиток співробітництва на локальному, міжгалузевому, національному та міждержавному рівнях.

9. Перехід від управління, що ґрунтується на державно-адміністративному поділі, до басейнового управління. Таке управління передбачає розробку та впровадження територіальних планів дій для переходу на модель сталого розвитку в межах річкових, озерних та морських басейнів як природних функціональних систем.

10. Отримання технічної допомоги розвитку з боку міжнародних організацій не у вигляді готових рекомендацій, а у вигляді програм навчання українських чиновників із розробки якісних стратегічних рекомендацій політикам; використання технічної допомоги на формування інституційних можливостей.

Суть та зміст екологічної політики необхідно розглядати крізь призму більш широкого поняття – регіональної політики. Водночас, держава не повинна знімати з себе відповідальність за соціально-економічний та екологічний стан регіонів, незважаючи на деяке зміщення акцентів. Звичайно, в такому випадку виникає проблема пошуку компромісу між

регіональними інтересами держави і місцевими інтересами регіону. Саме на балансі цих інтересів і повинна засновуватися регіональна політика. А така політика буде ефективною лише за умови, що [92]:

- регіони визнають пріоритет державних інтересів;
- держава створить сприятливі умови для реалізації місцевих інтересів силами регіонів;
- будуть забезпечені гарантії державної підтримки розвитку регіонів.

Складність структури екологічної політики і потреби охорони навколишнього середовища вимагають також особливої уваги до регіональної специфіки. Надзвичайно важливо брати до уваги природно-географічні, кліматичні, економічні та інші особливості конкретного регіону.

У ряді міст і поселень України гостро стоїть проблема охорони водних об'єктів і забезпечення населення питною водою належної якості. У значній мірі забруднені ґрунти, зменшується частка зелених насаджень, все більше відходів розміщується в навколишньому середовищі. Ці процеси вимагають негайного вжиття комплексу політичних, правових та організаційних заходів, тим більше, що вони мають тенденцію до наростаючого посилення та їх наслідки мають всі ознаки накопичення (кумулятивний ефект).

Крім того, як зазначає [68] одним з найбільш суттєвих викликів, на які має реагувати держава шляхом формування та реалізації нової державної регіональної політики, є недосконалість системи правового, інституційного, кадрового забезпечення формування державної регіональної політики та механізмів її реалізації.

Ці та інші обставини показують, що питання формування інституційних засад політики сталого розвитку є дійсно актуальними як на рівні держави, так і на регіональному рівні. Відзначимо, що в останні роки зазначена проблема активно вирішується в країнах Європейського Союзу (ЄС), де поетапно здійснюється спеціальна програма «Міста майбутнього в Європі», розробляються, як на рівні ЄС у цілому, так і рамках національного законодавства, правові акти і заходи фінансового та організаційного

забезпечення їх реалізації. Слід зазначити, що основні пріоритети екологічної політики ЄС визначаються установчими договорами, екологічними програмами ЄС та деталізуються в рамкових директивах, тобто в актах, що вказують на кінцевий результат досягнення мети, при цьому надаючи державам-членам свободу вибору засобів досягнення цієї мети. Політика ЄС у сфері навколишнього середовища базується на попереджувальному принципі, а також на принципі здійснення запобіжних заходів та на принципі відшкодування шкоди, спричиненої навколишньому середовищу, передусім шляхом усунення її джерел. Прийняття міжнародно-правових документів чи проведення конференцій або зустрічей з питань сталого розвитку впливає на здійснення відповідних заходів на рівні ЄС й окремих держав-членів [54].

Екологічна політика міста повинна бути спрямована на формування такого нормативно-правового поля, управлінських та регуляторних важелів та системи контролю за поведінкою забруднювачів, які б обмежували можливості надмірного використання природних ресурсів, виключали досягнення неприпустимих рівнів забруднення та гарантували екологічно безпечну життєдіяльність населення.

Сьогодні відзначається прямий зв'язок між підвищенням економічної активності та зростанням рівнів забруднення навколишнього середовища. Уникнути зв'язку з цим можливо лише за умови реалізації ефективної екологічної політики, яка базується на відповідних принципах і дієвих інструментах впровадження.

Принципи та інструменти екологічної політики повинні забезпечувати впровадження нових екологічно безпечних технологій, зниження ресурсо- і енергоємності економіки, усунення причин забруднення, реальну екологічну відповідальність і відшкодування повною мірою збитку довкіллю, впровадження соціальної відповідальності бізнесу, а також залучення широкого кола громадськості для прийняття екологічно виважених рішень.

Таким чином, сьогодні для екологічної політики одним з найбільш важливих завдань є забезпечення умов для стабілізації антропогенного

навантаження на навколишнє природне середовище з наступним його зменшенням за рахунок усунення прямого зв'язку між економічним зростанням і забрудненням навколишнього середовища.

Згідно із зазначеними підходами екологічна політика повинна базуватися на таких принципах [47]:

- принцип рівноправності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної) - вимагає орієнтування на пріоритети екологічно сталого розвитку, врахування екологічних наслідків прийнятих економічних рішень;
- принцип інтеграції екологічної складової в секторні політики - екологічні цілі секторної політики повинні знаходитися на тому ж рівні, що економічні та соціальні;
- принцип екологічної відповідальності - вимагає запровадження неухильної відповідальності за будь-які порушення екологічного законодавства;
- принцип попередження або запобігання - передбачає аналіз і прогнозування екологічних ризиків, які ґрунтуються на результатах проведення державної екологічної експертизи та здійснюваного екологічного моніторингу;
- принцип «Забруднювач і користувач платять повну ціну» - вимагає від забруднювача скорочувати рівень негативного впливу на навколишнє середовище, забезпечує повну відповідальність забруднювача або користувача за прямий або опосередкований вплив його діяльності на стан довкілля та наданих йому у користування природних ресурсів;
- принцип міжсекторного партнерства та залучення до реалізації політики широкого кола зацікавлених сторін - наголошує, що лише завдяки залученню всіх секторів суспільства до вирішення спільних проблем можливо забезпечити реалізацію успішної екологічної політики.

Реалізація ефективної екологічної політики передбачає також використання нових інструментів політики, серед яких [47]:

- посилення відповідальності забруднювачів: підвищення ставок платежів діючої системи нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища до рівня, що стимулює суб'єктів господарювання скорочувати обсяги забруднення; підвищення фінансової відповідальності порушників законодавства, розширення бази оподаткування, розробка нових правил оцінки збитку на основі фактичних витрат на відновлювальні заходи .
- реформа системи видачі дозволів: перехід до видачі комплексних дозволів для забруднювачів з великим обсягом викидів за принципом «єдиного вікна», спрощення процедури для малих і середніх підприємств.
- підвищення продуктивності ресурсів: впровадження екологічно ефективного виробництва, стимулювання забруднювачів впроваджувати ресурсозберігаючі та енергоефективні технології, широке застосування еколого-економічних інструментів, активне застосування екологічного управління, аудиту та сертифікації.
- стратегічна екологічна оцінка (СЕО): використання СЕО для планів і програм підприємств різних секторів економіки, а також місцевих планів і програм, використання висновків екологічної оцінки при складанні та оцінці заявок підприємств на отримання необхідних дозволів.
- оцінка екологічних ризиків: аналіз і прогнозування екологічних ризиків з метою забезпечення принципу запобігання забрудненню навколишнього середовища.
- оптимізація стандартів якості навколишнього середовища: встановлення реалістичних стандартів на основі концепції управління ризиками і визнаних міжнародних норм.
- зміцнення системи екологічного моніторингу: координація моніторингу та управління даними в рамках функціонування муніципальної системи моніторингу як основи прийняття інституційних рішень.

- створення ефективного механізму міжвідомчого співробітництва для розробки та реалізації політики, включаючи процедури для роботи у сферах, які становлять загальний інтерес, удосконалення діяльності міжвідомчих координуючих органів.
- розвиток міжнародного співробітництва: залучення іноземних інвестицій, позитивного досвіду та найкращих практик у галузі реалізації ефективної природоохоронної політики.
- формування корпоративної соціальної відповідальності бізнесу: довгострокове зобов'язання компаній сприяти економічному розвитку, одночасно покращуючи якість життя працівників та їх сімей, і суспільства в цілому, включаючи якість навколишнього середовища.

Таким чином, для реалізації ефективної політики, спрямованої на досягнення сталого розвитку, в першу чергу необхідно [47]:

- посилити контроль за забруднювачами і їх фінансову відповідальність за завдані збитки навколишньому середовищі;
- посилити роль еколого-економічних інструментів з метою збільшення мотивацій забруднювачів впроваджувати екологічно безпечні технології;
- посилити міжвідомчу взаємодію місцевих органів виконавчої влади з метою стабілізації антропогенного навантаження на навколишнє середовище;
- залучити широкі кола громадськості до прийняття екологічно значимих рішень.

Проблемами інституційного забезпечення державної регіональної політики України залишаються несистемність і недовговічність існування окремих інститутів. Ідеться також про недостатність системи державних і недержавних органів, здатних у взаємодії та координації ефективно реалізовувати завдання регіональної політики. Необхідна інституційна структура з вертикальними, горизонтальними й діагональними зв'язками, що забезпечують рух необхідних ресурсів і процесів. Нова парадигма регулювання розвитку регіонів має полягати в тому, що жоден з важелів

управління не може самостійно забезпечити ефективного впливу на розвиток регіону [40]. Крім того існуюча адміністративно-інституційна структура державного екологічного управління є переважно централізованою з дублюванням функцій на регіональному та місцевому рівнях, результатом чого є конфлікти і неефективність. В той же час у багатьох країнах роль центрального уряду зміщується в бік розроблення й координації політики, а не її впровадження, у зв'язку з чим зростає роль місцевих органів влади, які несуть усе більше відповідальності за реалізацію регіональної політики [114].

Загалом інституційний механізм регіональної політики має керуватися такими основними принципами:

- принцип субсидіарності, тобто максимальне наближення конкретної функції управління до її споживача;
- принцип достатності повноважень, тобто повноваження рівня управління, що реалізовує функцію, повинні бути необхідними й достатніми для її ефективної реалізації;
- принцип відповідності повноважень і відповідальності та ресурсного забезпечення [40].

З огляду на вищезазначене, питання створення інституційних засад сталого розвитку є першочерговим, без цього узгодити екологічну та економічну політику з метою досягнення сталого розвитку неможливо.

Необхідно, перш за все, реформувати адміністративно-інституційну структуру державного екологічного управління (впровадити децентралізацію та виключити дублювання функцій на регіональному та місцевому рівнях), систематизувати та удювговічити інститути екологічно сталого розвитку; офіційно затвердити та впровадити в життя основний документ сталого розвитку країни – Стратегію сталого розвитку.

Висновки до розділу 3

Для обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування на основі принципів сталого розвитку необхідно оцінювати величину завданих та відвернених економічних збитків докільню від впровадження даного рішення.

Для обґрунтування рішення з приводу зміни цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень необхідно оцінювати вартісну величину збитків від переведення зони зелених насаджень у територію іншого призначення. Для розрахунку величини таких збитків запропоновано застосовувати систему корегувальних коефіцієнтів, що враховують особливості місцезростащування зони зелених насаджень. Аналіз доцільності прийняття такого рішення (на прикладі м. Суми) надав можливість диференціювати зони зелених насаджень за величиною потенційного збитку докільню від їх переведення у території іншого призначення. Було обґрунтовано, які зони потенційно можуть бути переведені у території іншого призначення за умови дотримання мінімальної норми озеленення міста і сплати компенсації у розмірі величини економічного збитку докільню до спеціального фонду міського бюджету, а які обов'язково мають залишитися зонами зелених насаджень. Так, компенсація для зони зелених насаджень, що знаходиться на території рекреаційної зони, склала близько 7,8 млн. грн/га; для зони зелених насаджень, що знаходиться на прибережній території водоймища, – 5,9 млн. грн/га; для зони зелених насаджень, що знаходиться поблизу автостради, – 6,9 млн. грн/га; для зони зелених насаджень, що знаходиться у «спальному» районі, – 6,5 млн. грн/га; для зони зелених насаджень, що знаходиться поблизу виробничого комплексу I та II класів шкідливості, – 7,8 та 7,5 млн. грн/га відповідно; для зони зелених насаджень поблизу залізничного вузла – 6,9 млн. грн/га.

Обґрунтовано, що узгодження екологічної та економічної політики, у тому числі регіональної, можливе через інституційну систему. При цьому

мають бути залучені різні суб'єкти: органи державної і виконавчої влади різного рівня, партії, спеціалізовані об'єднання, підприємці та громадяни. Їхні суперечливі інтереси здатна скорегувати саме інституційна система.

Проведений порівняльний аналіз ефективності різних структур управління з питань сталого розвитку з огляду на рівень автономії та централізації дав можливість зробити наступні висновки. Суспільство може не приписувати незалежному органу тієї ж легітимності, що й державній структурі, проте незалежна екологічна організація може вживати заходи задля підвищення прозорості та підзвітності, у той час, як відділ, що є частиною міністерства і обмежений своїми правилами, цього зробити не може. Визначено, що децентралізована система управління має ряд переваг до відношенню до централізованої: наприклад, пропозиція місцевих суспільних благ, підвищення інтенсивності трансакцій, тощо.

Основні результати дослідження опубліковано у працях [78, 79, 80, 81, 82, 217].

Матеріали третього розділу присвячені: розробленню науково-методичного підходу до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування на основі принципів сталого розвитку, сутність якого полягає в урахуванні завданих та відвернених економічних збитків довкіллю, зумовлених прийняттям інституційного рішення; визначенню ефектів від функціонування інститутів екологічно сталого розвитку; розробленню рекомендацій щодо узгодження регіональної екологічної та економічної політики з метою досягнення сталого розвитку.

ВИСНОВКИ

В дисертації вирішено науково-практичне завдання з розроблення еколого-економічних основ формування інституційного механізму екологічно сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем.

Підбиваючи підсумки дисертаційного дослідження, узагальнимо основні отримані науково-практичні результати. У роботі інституційний механізм розглядається як основа становлення засад сталого розвитку в країні.

1. Погіршення стану довкілля та деградація природних ресурсів призводить до усвідомлення необхідності врахування стану навколишнього середовища при ухваленні економічних рішень. Усвідомлення ситуації, що склалася, стало причиною переходу багатьох країн світу, у тому числі і України, на подальший шлях збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку, що враховує обмеженість природно-ресурсного потенціалу. Такий підхід обумовлює необхідність формування нових інституційних механізмів сталого розвитку, адже саме інституційна система здатна корегувати та узгоджувати суперечливі інтереси економічної та екологічної політики. Встановлено, що інституційне середовище є основою забезпечення сталого розвитку та зумовлює напрямок розвитку усіх його підсистем (соціальної, економічної та екологічної).

2. Аналіз сучасного стану інституційного середовища в Україні свідчить про його невідповідність принципам сталого розвитку. Значний рівень корупції, недотримання вимог чинного законодавства, у тому числі екологічного, демонструють неефективність існуючої інституційної системи та необхідність змін з метою досягнення сталого розвитку. Встановлено, що Україна знаходиться на початковому рівні розвитку етичного мислення суспільства і відповідно на рівні неузгодженості і різноспрямованості напрямків розвитку його формальних та неформальних інститутів.

3. На основі удосконаленого автором науково-методичного підходу до застосування системи організаційно-економічних інструментів управління розвитком соціо-еколого-економічних систем визначено, що на сьогодні в Україні, в першу чергу, мають бути застосовані інструменти негативного стимулювання (такі, як: штрафні санкції різних видів, плата за ресурси та забруднення навколишнього середовища, нормативне регулювання тощо).

4. Аналіз та узагальнення досвіду вітчизняних і зарубіжних досліджень з проблематики інституційної теорії та проблем сталого розвитку надали можливість розвинути дефініційну основу зазначених напрямів дослідження, зокрема запропоновано авторське трактування понять «інститут екологічно сталого розвитку», «інституційний механізм сталого розвитку», «інституційне рішення у сфері природокористування». Під «інститутами екологічно сталого розвитку» розуміємо сукупність неформальних правил та норм громадської поведінки і формально закріплених в нормах права механізмів, що забезпечують їх дотримання і структурують взаємодії в суспільстві згідно з принципами екологічно сталого розвитку. «Інституційний механізм сталого розвитку» – це сукупність взаємозв'язків між формальними та неформальними інститутами, а також організаціями, які сприяють реалізації принципів екологічно сталого розвитку і забезпечують погодження і корегування інтересів різних суспільних груп на шляху його досягнення. Під «інституційним рішенням у сфері природокористування» необхідно розуміти рішення стосовно впровадження формальних і неформальних норм, правил, компетенцій, процедур, які визначають поведінку суб'єктів господарювання у сфері природокористування.

5. Удосконалено класифікацію інститутів екологічно сталого розвитку, яка на додаток до існуючих містить такі класифікаційні ознаки, як фактор розвиненості та фактор ефективності, і дозволяє забезпечити ефективне функціонування інституційних механізмів сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем. При цьому за фактором розвиненості інститути екологічно сталого розвитку поділяються на розвинені та нерозвинені

відповідно до стадії життєвого циклу інституту. За фактором ефективності розрізняють ефективні та неефективні інститути екологічно сталого розвитку з огляду на результат зіставлення соціо-еколого-економічного результату дії інституту екологічно сталого розвитку та витрат на його впровадження і функціонування.

6. Досліджено прямі та зворотні зв'язки в системі «інститути екологічно сталого розвитку – інституційні механізми сталого розвитку» і виявлено особливості формування двох типів інституційних механізмів сталого розвитку. Залежно від узгодженості прийнятого формального інституту з наявними неформальними інститутами та тенденцією їх розвитку, а також залежно від ступеня ефективності інститутів екологічно сталого розвитку спостерігатиметься або позитивний, або негативний синергетичний ефект інституційного механізму сталого розвитку.

7. Визначено критерії розподілу територій за рівнем розвиненості й узгодженості інститутів екологічно сталого розвитку. Такими критеріями було обрано співвідношення кількості порушень законодавства із показником корупції в країні, а також коефіцієнт ефективності інститутів екологічно сталого розвитку.

8. Удосконалено методичні підходи до оцінки ефективності інститутів екологічно сталого розвитку, які базуються на врахуванні екологічних цілей шляхом зіставлення соціо-еколого-економічного результату дії інституту екологічно сталого розвитку та витрат на його впровадження і функціонування. Обґрунтовано, що наявна інституційна система в Україні є неефективною з точки зору мети досягнення сталого розвитку, а неформальні інститути екологічно сталого розвитку наразі ще не сформовано.

9. Для практичного застосування розроблено науково-методичний підхід до обґрунтування інституційних рішень у сфері природокористування на основі принципів сталого розвитку. Для обґрунтування таких рішень необхідно враховувати величину завданих та відвернених економічних

збитків, зумовлених прийняттям інституційного рішення. Зокрема, при обґрунтуванні інституційного рішення з приводу зміни цільового призначення земельних ділянок зон зелених насаджень, необхідно оцінювати величину економічного збитку докільню від зміни їх цільового призначення з урахуванням корегувальних коефіцієнтів, що враховують особливості місцезнаходження зони зелених насаджень. Запропонований підхід на прикладі м. Суми надав можливість диференціювати зони зелених насаджень за величиною потенційного збитку докільню від їх переведення у території іншого призначення. Обґрунтовано, які зони потенційно можуть бути переведені у території іншого призначення за умови дотримання мінімальної норми озеленення міста і сплати компенсації у розмірі розрахованого економічного збитку до спеціального фонду відповідного бюджету, а які обов'язково мають залишитися зонами зелених насаджень. Так, для 1% площі першого району може бути змінено цільове призначення, тобто близько 16 га. Також може бути переведено у територію іншого призначення близько 125 га зони зелених насаджень у другому районі за умови дотримання зазначених критеріїв. Для інших районів м. Суми зазначені зони обов'язково мають залишитися зонами зелених насаджень, адже у цих районах міста вже спостерігається недостатність озеленення.

10. Запропоновано загальні практичні рекомендації щодо узгодження екологічної та економічної політики з метою досягнення сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем. А саме необхідно реформувати адміністративно-інституційну структуру державного екологічного управління (впровадити децентралізацію та виключити дублювання функцій на регіональному та місцевому рівнях), систематизувати та удолговічити інститути екологічно сталого розвитку; офіційно затвердити та впровадити в життя основний документ сталого розвитку країни – Стратегію сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л.И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. / Л. И. Абалкин. – М.: Мысль, 1973. 263 с.
2. Авдашева С. Исследование транзакционных издержек и барьеров входа на рынки в российской экономике. Оценка возможностей интернализации транзакционных издержек и их вывода из сферы теневой экономики [Электронный ресурс] / С. Авдашева, А. Колбасова, Я. Кузьминов, С. Малахова, И. Рогачев, А. Яковлев. — Режим доступа : <http://www.ecsoman.edu.ru/db/msg/6826.html>. — Дата доступа : 25.05.09. — Заголовок з екрану.
3. Авраменко И. М. Международное экологическое право : [учебное пособие] / И. М. Авраменко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 192 с.
4. Амоша О. Інституціональні та ресурсні забезпечення економічного розвитку України / О. Амоша, Б. Букринський // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 89-91.
5. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Сталий розвиток» / [С.С. Федорчук, Ю.Г. Озерський, С.В. Артюх, С.Г. Краснокутський, О.В. Ковальов]. – Донецьк : ДМГО “ЕкоДонбас”, 2006. – 14 с.
6. Ананьин О. Исследовательская программа Торстейна Веблена: 100 лет спустя / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 1999. – № 11. – С. 49-62.
7. Архиереев С. И. Транзакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С. И. Архиереев – Харьков: Бизнес-Информ, 2000. – 288 с.
8. Архієреєв С. І. Трансформаційний сектор економіки України / С. І. Архієреєв. – Харків: ХФ НІСД, 2003. – 56 с.
9. Базилюк А. В. “Тіньова” економіка в Україні / А. В. Базилюк, С. О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 2005. – 206 с.
10. Балацкий О. Ф. Экономика и качество окружающей природной среды /

- О. Ф. Балацкий, Л. Г. Мельник, А. Ф. Яковлев. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1984. – 191 с.
11. Балацкий О. Ф. Антология экономики чистой среды / О. Ф. Балацкий. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 272 с.
 12. Барлыбаев Х. А. Глобализация: за или против устойчивого развития? / Х. А. Барлыбаев. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 262 с.
 13. Белокрылова О. С. Влияние экономических институтов на производство и накопление знаний / О. С. Белокрылова, М.М. Скорев // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т.1. – № 2. – С. 76-83
 14. Белоусов В. Ю. Устойчивое развитие как институт. Региональная экономика. Актуальные проблемы модернизации подготовки экономистов международного профиля. Раздел 4. Социально-экономические проблемы России [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.smartcat.ru/books/book_64/Page92.shtml. – Дата доступа : 13.08.2005. — Заголовок з екрану.
 15. Белоусенко М. В. Теория транзакционных издержек и проблема возникновения фирмы: «формула Демсеца» // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: Экономическая. – 2004. – Вып. 70. – С. 23-29.
 16. Беляєв О. О., Бебело А. С. Політична економія : [навч. посібник] / О. О. Беляєв, А. С. Бебело. – К.: КНЕУ, 2001. – 328 с.
 17. Бирюков М., Сергеев В. Институты устойчивого развития. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://nibiryukov.narod.ru/nb_texts/nb_texts_instituty_ustoychivogo_razvitiya.htm. – Дата доступа : 27.06.2003. – Заголовок з екрану.
 18. Биконя С. Ф. Еволюційно-інституційна теорія трансформаційних змін в Україні // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2004. – Вып. 70. – С. 106-113.
 19. Бобылев С. Н. Экономика природопользования: [учебник] /

- С. Н. Бобылев, А. Ш. Ходжаев. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 501 с.
20. Бордулев А. Зеленое строительство / А. Бордулев, С. Мальцев. – Астана: Казахстан, 1977. – 124 с.
21. Бренделева Е. А. Неинституциональная экономическая теория: [учеб. пособие] / Е. А. Бренделева; под общ. ред. А. В. Сидоровича. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 352 с. – (Серия «Ученики Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова»).
22. Валиев Ю. Институциональное равновесие / Ю. Валиев // Эковест. – 2002. – №2. – С. 276-300.
23. Введение в институциональную экономику : [учеб. пособие] / под. ред. Д.С. Львова. – М.: Издательство «Экономика», 2005. – 639 с.
24. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
25. Вільямсон О. Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів / О. Е. Вільямсон. – К.: Артек, 2001. – 472 с.
26. Вольчик В. В. Институционализм: вторичность нового мифа? (возможности и пределы институциональной экономики) / В. В. Вольчик // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2003. – Т. 1. – № 1. – С. 126-134.
27. Вольчик В. В. Нейтральные рынки, нейтральные институты и экономическая эволюция / В. В. Вольчик // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т. 2. – № 12. – С. 55-68.
28. Гайдай Т. В. Інституційно-еволюційний підхід у дослідженні суті та суперечностей перехідних економік / Т. В. Гайдай // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2005. – Вып. 89-1. – С. 66-72.
29. Гайдай Т. В. Інституція як інструмент інституційного економічного аналізу // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2006. - №2 (квітень-червень). – С. 53-64.

30. Генеральний план міста Суми [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://meria.sumy.ua/ua/documents/general_plan. – Дата доступу : 27.06.2009. – Заголовок з екрану.
31. Герасимчук З. В. Трансформація інституціонального механізму природокористування в умовах глобалізації: екологічні імперативи та системні суперечності : [Монографія] / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович, В. А. Голян, А. О. Олексюк; під ред. З. В. Герасимчук. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 228 с.
32. Гирусов Э. В. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов / Гирусова Э.В. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 455 с.
33. Голуб А. А. Рыночные методы управления окружающей средой : учебное пособие / А. А. Голуб. – М. : ГУ-ВШЭ, 2002. – 287 с.
34. Голуб А. А. Экономика природных ресурсов / А. А. Голуб, Е. Б. Струкова – М.: Аспект-Пресс, 1999. - 319 с.
35. Голуб А. А. Экономика природопользования: Учеб. пособие для вузов / А. А. Голуб, Е. Б. Струкова. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 188 с.
36. Гребенников В. Г. Ассоциации на пройденные темы / В. Г. Гребенников // Экономическая наука современной России. – 1998. – № 1. – С. 104-116.
37. Громадська оцінка екологічної політики в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://vnua.info/index.php?newsid=87>
38. Гугняк В. Я. Институциональная парадигма в политической экономии на примере Франции / В. Я. Гугняк. – М.: Наука, 1999. – 174 с.
39. Данилишин Б. Реформування відносин власності на природні ресурси / Б. Данилишин, В. Міщенко // Економіка України. – 2003.- № 9. – С.34-42
40. Дацишин М. Інституційне забезпечення регіональної політики та практика взаємодії органів влади в Україні : монографія / М. Дацишин, В. Керецман. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2007. – 102 с.
41. ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і

- селищних поселень» [Електронний ресурс] . — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1992_04_17/FIN35002.html#.
42. Дерлиця А. Ю. Державний бюджет в умовах демократії (домінанти суспільного вибору та реалії бюджетного процесу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит» / А. Ю. Дерлиця. – Тернопіль, 2003. – 20 с.
 43. Джуха В. М. Микроэкономика: учеб. / В. М. Джуха, Е. А. Панфилова. – М; Ростов н/Д: МарТ, 2004. – 255 с.
 44. Добренъков В. И. Социология. Социальные институты и процессы / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – Режим доступу : <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00---001ucheb--00-0-0-0prompt-10---4-----0-11--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0windowsZz-1251-10&a=d&c=01ucheb&cl=CL1&d=HASH0124c39d7b255fe2069c8fb8.4>.
 45. Довкілля України. Статистичний збірник за 2002 рік / під загальним керівництвом Ю.М. Остапчука. – К.: Стат. управл., 2003. – 310 с.
 46. Доклад о мировом развитии 2003 года. Устойчивое развитие в меняющемся мире. Преобразование институтов, рост и качество жизни. / под общ. ред. И. М. Осадчей, О. Е. Осадчей. – М.: Издательство «Весь мир», 2003. – 280 с.
 47. Доклад о состоянии окружающей природной среды города Донецка в 2006 – 2007 годах // под общ. редакцией А. Лукьянченко. – Донецк, 2008. – 112 с.
 48. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 2 / [редкол.: ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.
 49. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.
 50. Жарова Л.В. Механизм обеспечения устойчивого пространственного

- развития / Л.В. Жарова // Механизм регулирования экономики. – 2006. – №3. – С. 40-47
51. Желаева С. Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов / С. Э. Желаева, В. Е. Сактоев, Е. Д. Цыренова. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. – 156 с.
52. Закон України «Про боротьбу з корупцією» [Електронний ресурс] / ВВР, 1995, N 34, ст. 266. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=356%2F95-%E2%F0>.
53. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” [Електронний ресурс] / від 26 червня 1991 року, № 1268-12. – 1991. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12>.
54. Збірник нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища / під ред. Н. Андрусевич. – Львів: Екоправо-Львів, 2004. – 192 с.
55. Зотов В. В. Институциональные проблемы функционирования и преобразования российской экономики / В. В. Зотов, В. Ф. Пресняков, В. О. Розенталь // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 1. С. 7-21.
56. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория : учебник / под общей ред. А. А. Аузана. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с. – (Учебники экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова).
57. Иншаков О. В. Механизм социальной рыночной трансформации и устойчивого развития АПК России / О. В. Иншаков. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 1995. – 450 с.
58. Институциональная экономика: учебник / под общ. ред. А. Н. Олейника. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 704 с.
59. Иншаков О. В. Механизм социальной рыночной трансформации и

- устойчивого развития АПК России / О. В. Иншаков. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1995. – 450 с.
60. Йохна М.А. Про деякі підходи до визначення інституцій / М.А. Йохна // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2007. – Вип. 31-1 (117). – С. 126-131.
61. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности / Р. И. Капелюшников. – М.: ИМЭМО АН СССР, 1990. – 68 с.
62. Капелюшников Р. Где начало того конца?.. (к вопросу об окончании переходного периода в России) / Р. Капелюшников // Вопросы экономики. - 2001. – № 1. – С. 138-156 .
63. Кирдина С. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация / С. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. - № 10. – С. 89-98
64. Кирута А. Я. Институциональное ядро экономики / А. Я. Кирута // Модернизация экономики и выращивание институтов : 6-я междунар. конф. , 5-7 апр. 2005 г., Москва. Т. 2 / отв. ред. Е. Г. Ясин. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 398-406.
65. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Клейнер Г. Б.; ЦЭМИ РАН. – М.: Наука, 2004. – 240 с. – (Экономическая наука современной России).
66. Ковалев С. "Аграрный вопрос" в России на рубеже XIX - XX вв.: попытка институционального анализа / С. Ковалев, Ю. Латов // Вопросы экономики. - 2000. – № 4. – С.102-118.
67. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/orhus.htm>.
68. Концепція державної регіональної політики. – Режим доступу : <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=895>.

69. Коуз Р. Фирма, рынок и право : пер. с англ. / Р. Коуз ; пер. с англ. под ред. Р. Капелюшникова. – М.: Дело, 1993. – 192 с.
70. Костюченко Н. Н. Гармония духовности и экономических целей: об удавшемся социально-экономическом эксперименте Н.Н. Неплюева и его сподвижников / Н. Н. Костюченко, В. Н. Авдасев // Міжнародний науковий журнал «Механізм регулювання економіки, економіка природокористування, економіка підприємства та організація виробництва». - № 4, 2003, С. 158-162.
71. Костюченко Н. М. Ресурсозбереження в контексті сталого розвитку / Н. М. Костюченко // Ресурсозбереження та економічний розвиток України: формування механізмів переходу суб'єктів господарювання України до економічного розвитку на базі ресурсозберігаючих технологій: [монографія / заг. ред. канд. екон. наук, доц. І.М. Сотник]. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 551 с. - С. 421-457.
72. Костюченко Н. М. Інституційні засади інвестиційної привабливості території на шляху до сталого розвитку / Н. М. Костюченко // Інвестиційне забезпечення соціально-економічного розвитку міста: монографія: у 2 т. – Том 1. Системний підхід до інвестиційного забезпечення соціально-економічного розвитку міста / [за заг. редакцією д-ра екон. наук А. О. Єпіфанова і д-ра екон. наук Т. А. Васильєвої].– Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009.– 270 с. - С. 242-253.
73. Костюченко Н. М. Формування нового інституціонального механізму на шляху до стійкого розвитку як основи ефективного використання природних економічних ресурсів / Н. М. Костюченко // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – (Економіка), Частина 1. – Випуск 4 (36), 2006. – С. 93-102.
74. Костюченко Н. Н. Многонаправленность институциональных изменений на пути к устойчивому развитию / Н. Н. Костюченко //

- Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». – Суми: Вид-во СумДУ, 2007. - № 1. - С. 94-102.
75. Костюченко Н. М. Особливості інституційного забезпечення збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку країни / Н. М. Костюченко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. Выпуск № 35 (149). – Донецк, ДонНТУ, 2008. - С.36-47.
76. Костюченко Н. М. Етичний розвиток суспільства як чинник дієвості інституційного механізму сталого розвитку / М. К. Шапочка, Н. М. Костюченко // Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. - №2, том 2. - 213 с. - С. 36-40.
77. Костюченко Н. Н. К вопросу об оценке эффективности институтов устойчивого развития / Н. Н. Костюченко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-3 (156). – Донецьк, ДонНТУ, 2009. – 222 с. - С. 37-42.
78. Костюченко Н. М. Особливості формування інституційної моделі екологічно сталого розвитку: міжнародний аспект / Н. М. Костюченко, М. В. Брюханов, В. В. Лапшин // Механізм регулювання економіки. – 2009. – Т.2.- № 3. – С. 150-156.
79. Костюченко Н. М. Економічне обґрунтування прийняття інституційних рішень в сфері природокористування / Н. М. Костюченко // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. – Випуск 258: В 4 т. – Т. IV. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 304 с. – С. 948-955.
80. Костюченко Н. Н. Институциональный фактор как необходимая составляющая устойчивого развития / Н. Н. Костюченко, Д. О. Смоленников // Управління розвитком соціально-економічних систем: глобалізація, підприємництво, стале економічне зростання: матеріали шостої Міжнар. наук. конф. студентів та молодих учених. - Частина 1. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 313 с. - С. 31-34.

81. Костюченко Н. Необхідність інституційних змін на шляху до сталого розвитку / Н. Костюченко // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації: тези доповідей третьої Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 23-24 лютого 2006 р. - Частина 2. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. - 640 с. - С. 391-393.
82. Костюченко Н. Н. Институциональная составляющая устойчивого развития / Н. Н. Костюченко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: тези VI щорічної Всеукр. наук. конф., 19-20 квітня 2006 р. – Суми: Вид-во СумДУ, 2006. - 190 с. – С.72-75.
83. Костюченко Н. Н. Многофакторность институциональных изменений на пути к устойчивому эколого-экономическому развитию / Н. Н. Костюченко, Д. О. Смоленников, Ю. Н. Петрушенко // Екологія. Людина. Суспільство: тези доповідей IX Міжнар. наук.-практ. конф. Студентів, аспірантів та молодих вчених, 17-19 травня 2006 р. – Київ: НТУУ «КПІ», 2006. – 172 с. - С. 158-159.
84. Костюченко Н. Трансформація інституційної системи України на шляху до стійкого розвитку / Н. Костюченко // Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 8-10 вересня 2006 р. / за заг. ред. А. А. Ткача. – Мелітополь: МІДМУ ГУ «ЗІДМУ», 2006. - 207 с. - С. 22-23.
85. Костюченко Н. М. Інституційний механізм сталого розвитку як основа національної політики / Н. М. Костюченко // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації: тези доповідей четвертої Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 22-23 лютого 2007 р. - Частина 2. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. - 608 с. - С. 404-406.
86. Костюченко Н. Н. Моделирование институционального механизма обеспечения устойчивого развития / Н. Н. Костюченко // Екологічний

- менеджмент у загальній системі управління: тези VII щорічної Всеукр. наук. конф., 24-25 квітня 2007 р. – Суми: Вид-во СумДУ, 2007. - 155 с. - С. 44-45.
87. Костюченко Н. Н. Определение качества институтов при формировании институциональной системы устойчивого развития / Н. Н. Костюченко // Господарський механізм екологічно збалансованого розвитку: тези доповідей Всеукр. наук. конф., 22-24 травня 2007 р. - Суми: Вид-во СумДУ, 2007. - 208 с. - С. 76-80.
88. Костюченко Н. М. До питання класифікації інститутів сталого розвитку / Н. М. Костюченко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: тези VIII щорічної всеукр. наук. конф., 22-23 квітня 2008 р. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. - 179 с. - С. 50-54.
89. Костюченко Н. М. Інституційний механізм сталого розвитку як основа забезпечення збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку / Н. М. Костюченко // Стратегія забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20 травня 2008 р. – у трьох частинах. - К.: РВПС України НАН України, 2008. – Ч.1. – 308 с. - С. 93-95.
90. Костюченко Н. М. Корупція як інституційний бар'єр на шляху країни до сталого розвитку / Н. М. Костюченко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: тези IX щорічної всеукр. наук. конф., 21-22 квітня 2009 р. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009.- Частина 1.- 188 с. – С. 124-127.
91. Костюченко Н. Н. Институты устойчивого развития / Н. Н. Костюченко // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: [учебник / ред. проф. Л.Г. Мельника, проф. Л. Хенса]. - Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с. – С. 982-989.
92. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец.

- 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / В. С. Кравців. – Київ, 2007. – 43 с.
93. Кронрод Я.А. Законы политической экономии социализма / Я. Я. Кронрод. – М.: Мысль, 1966. – 174с.
94. Кузьминов Я. Институты: от заимствования к выращиванию (опыт российских реформ и возможность культивирования институциональных изменений) / Я. Кузьминов, В. Радаев, А. Яковлев, Е. Ясин // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 5-27.
95. Кузьминов Я.И. Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты: учебник для студентов вузов / Я.И. Кузьминов, К.А. Бендукидзе, М.М. Юдкевич. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. – 442 с.
96. Кучерявий В. П. Озеленення населених місць: підручник / В. П. Кучерявий. – Львів: Світ, 2005. – 456 с.
97. Кучерявий В. П. Фітомеліорація: навчальний посібник / В. П. Кучерявий. – Львів: Світ, 2003. – 540 с.
98. Латов Ю. В. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалев. – М.: Норма, 2006. – 336 с.
99. Латов Ю. В. Новая экономическая история Гражданской войны в Америке и ликвидация плантационного рабства / Ю. В. Латов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2004. – Т.2. – № 1. – С. 97-116.
100. Лебедева Н.Н. Институциональный механизм экономики и его трансформация в России : дис. ... доктора экон. наук : 08.00.01 / Лебедева Надежда Николаевна. – Волгоград, 2002. – 385 с.
101. Левин М.И. Коррупция и технологические инновации /М. И. Левин. – М.: ЦЭМИ РАН, 1998. – 36 с.
102. Липов В. В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці : монографія / В. В. Липов – Х.: Вид-во НФаУ, 2004. – 184 с.
103. Лоцихін О.М. Інституціональні фактори трансформації перехідної

- економіки // Економіка та підприємництво : зб. наук. праць молодих учених та аспірантів. – К.: КНЕУ, 1999. – Вип. 3. – С. 3-10.
104. Лук'янихін В. О. Екологічний менеджмент у системі управління збалансованим розвитком : монографія. / В. О. Лук'янихін. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. – 314 с.
105. Ляшенко В. І. Регулювання розвитку економічних систем: теорія, режим, інститути / В. І. Ляшенко. – Донецьк: ДонНТУ, 2006. – 668 с.
106. Марченко Н. Ю. Учет экологических факторов при экономической оценке городских территорий : дис. ... канд. экон. наук : 08.08.01 / Марченко Наталья Юрьевна. – Сумы, 1999. – 196 с.
107. Мау В. Российские экономические реформы глазами западных критиков / В. Мау // Вопросы экономики. – 1999. – № 11. – С. 4-24.
108. Мау В. А. Экономика и революция: уроки истории / В. А. Мау // Вопросы экономики. 2001. – № 1. – С. 124-137.
109. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2007. – 342 с.
110. Методи оцінки екологічних втрат / Л. Г. Мельник, М. К. Шапочка, О. І. Карінцева та ін. ; за ред. Л. Г. Мельника і О. І. Карінцевої. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 288 с.
111. Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Державна екологічна інспекція. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/cgi-bin/go?node=ecoinsp>.
112. Могилюк С.В. Необходимость институциональных изменений для достижения устойчивого развития : (материалы шестого научного семинара «Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе») [Електронний ресурс] / С. В. Могилюк. – Режим доступу : <http://pozdnyakov.tut.su/Seminar/a0102/a038.htm>.
113. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль : пер. с англ. / Ф. Х. Найт. – М.: Дело, 2003. – 360 с.
114. Національна екологічна політика України: загальні оцінки і ключові

рекомендації. – Режим доступу :
http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&ct=res&cd=1&ved=0CBcQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.undp.org.ua%2Ffiles%2Fua_72259national-color.pdf&ei=fJ3oS5CBG4WsmwPE3ujIBA&usg=AFQjCNGhQe0rAAy4UxNuuhs3QL01pRp2zw&sig2=4cVrmnFy7gPds45nHlJLTA.

115. Национальный доклад Украины о гармонизации жизнедеятельности общества в окружающей природной среде / под ред. П. Н. Гвоздецкого. – Киев: Новый друк, 2003.
116. Нестеренко А. Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории / А. Нестеренко // Вопросы экономики. – 1997. - № 3, С. 42-57.
117. Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. А. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.
118. Новицький В. Є. Економічні ресурси цивілізаційного розвитку: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / В. Є. Новицький. – К. : НАУ, 2004. – 268 с.
119. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение / Д. Норт // THESIS. – 1993. – Вып.2. – С.69-90.
120. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки : пер. з англ. / Д. Норт ; пер. с англ. під ред. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
121. Носова О. В. Институциональные противоречия переходной экономики / О. В. Носова // Экономическая теория. – 2004. – № 3. – С. 52-59.
122. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики : учебник для вузов / Р.М. Нуреев. — 2-е изд., изм. — М.: Издательство НОРМА, 2002. — 572 с.
123. Нуреев Р. Теории развития: институциональные. концепции становления рыночной экономики / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С. 126-145

124. Овчинников В. Н. Социальная ориентация социалистического хозяйственного механизма / В. Н. Овчинников, А. И. Тарасюк; Сев.-Кавказ. науч. центр высш. школы. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1989. – 253 с.
125. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учебное пособие / А. Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 416 с. – (Высшее образование).
126. Олейник А. Роль государства в установлении прав собственности (к вопросу о теореме Коуза) / А. Олейник // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 7. – С. 52-61
127. Осипов Ю. М. Основы теории хозяйственного механизма / Ю. М. Осипов. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 368 с.
128. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : підручник / [Л. Г. Мельник, М. К. Шапочка, О. Ф. Балацький та ін.] ; за заг. ред. Л. Г. Мельника, М. К. Шапочки. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 759 с.
129. Основи стійкого розвитку : навчальний посібник / [Л. Г. Мельник, О. Г. Білявський, С. М. Бобильов та ін.] ; за заг. ред. Л. Г. Мельника. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
130. Пестель Э. За пределами роста: глобальные проблемы современности и деятельность международной организации Римский клуб : пер. с англ. / Э. Пемтель ; пер. с англ. под ред. Д.М. Гвишиани. – М. : Прогресс, 1988. – 268 с.
131. Політична економія: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / за ред. д.е.н., проф. К.Т.Кривенка. - К.: КНЕУ, 2002. – 467 с.
132. Полтерович В.М. Факторы коррупции / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы, 1998. – Т. 34. – № 3. – С. 30-39.
133. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. –

1999. – № 2. – С. 1-37
134. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» [Електронний ресурс] / від 5 березня 1998 року, №188-98-ВР. – Режим доступу : <http://uazakon.com/big/text1340/pg1.htm>
135. Постсоветский институционализм : монографія / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк : Каштан, 2005. – 480 с.
136. Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України : Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України : від 10 квітня 2006 року, № 105. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=z0880-06>.
137. Правове регулювання відносин в сфері довкілля в Європейському Союзі та в Україні / за заг. ред. к.е.н. В.Г. Дідика. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 580 с.
138. Правове регулювання енергозбереження в Європейському Союзі та в Україні (порівняльно-правове дослідження) / за заг. ред. к.е.н. В.Г. Дідика. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 168 с.
139. Правопорушення : Державний комітет статистики України. – 2009. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/pp_rik/pp_u/90-2002.html.
140. Пределы роста / Д. Медоуз, Д. Медоуз, Й. Рандерс, В. Бернс. – М.: Изд.во МГУ, 1991. – 206 с.
141. Пресняков В. Ф. Предмет и задачи институциональной теории организации / В. Ф. Пресняков // Вестник Государственного университета управления. Серия «Институциональная экономика». – 2001. – № 1(2). – С. 103–123.
142. Пріоритети національної стратегії збалансованого (сталого) розвитку України: погляд НУО. – Режим доступу : <http://www.necu.org.ua/prioriteti-nacionalnoyi-strategiyi/>.

143. Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / [Коуз, Рональд Г., Демзетц, Гарольд, Харт, Олівер Д. та ін.]; за ред. Олівера Е.Вільямсона, Сіднея Дж. Вінтера; пер. з англ. А.В.Куликова; наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. – К.: А.С.К., 2002. – 335 с.
144. Програма охорони навколишнього природного середовища м. Суми на 2006-2010 роки. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2006. – 76 с.
145. Программа действий: Повестка дня на 21 век и др. документы конференции в Рио-де-Жанейро / сост. М.Китинг. – Женева : Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
146. Проект Закону України «Про Концепцію сталого розвитку України» : від 24 січня 2001 року. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=3234&skl=4.
147. Прокоп'єва А. А. Інституційне регулювання процесів системної трансформації економіки України в контексті міжнародного досвіду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / А. А. Прокоп'єва. – Київ, 2004. – 19 с.
148. Процес „Довкілля для Європи” (за матеріалами ЄЕК ООН). – Режим доступу : http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&ct=res&cd=1&ved=0CBcQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.menr.gov.ua%2Fdocuments%2FProtces_Dovkilla_dlya_Evropy.doc&ei=wpvoS4GoGIqwnQOhnbHSBA&usg=AFQjCNHka44tr6vTWHkxVtW4614A6J-_8A&sig2=duQ_TTCjEGLr-iPuAxyWrQ.
149. Прутська О. О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці / О. О. Прутська. – К.: Логос. – 2003. – 266 с.
150. Пустовійт Р. Ф. Інституціональне середовище підприємництва в трансформаційній економіці : монографія / Р. Ф. Пустовійт. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 372 с.

151. Реймерс Н. Ф. Экология: Теории, законы, правила, принципы и гипотезы / Н. Ф. Реймерс. - М.: Россия молодая, 1994. – 367 с.
152. Решетило В. П. Институты как самоорганизующиеся коды синергетических социально-экономических систем / В. П. Решетило // Научные работы Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2007. – Вып. 31-1 (117). – С. 162-167.
153. Розроблення та впровадження стратегічного плану розвитку регіону: Практичний посібник / Б. Боврон, А. Вігода, Г.Девідсон, В. Мамонова, І. Федів, І. Санжаровський / за ред. І. Санжаровського. – К. : Вид-во К.І.С., 2008. – 214 с.
154. Розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» від 17 жовтня 2007 р., N 880-р. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=880-2007-%F0>.
155. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 535 с.
156. Садченко Е.В. Институциональные аспекты международного экономико-экологического права / Е. В. Садченко, С. К. Харичков, Н. В. Скорик, Н. В. Андерсон // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2007. – Вып. 31-2. С. 135-140.
157. Сафонова О. Н. Развитие институциональной среды согласования экологических и экономических интересов хозяйствующих субъектов : дис. ... кандидата экон. наук : 08.00.01 / Сафонова Олеся Николаевна. – Пенза, 2008. – 163 с.
158. Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. – Режим доступу : <http://wdc.org.ua/uk/data>.
159. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998.

– 688 с.

160. Соколовський Д. Б. Підхід до визначення базових понять інституціонального дискурсу / Д. Б. Соколовський // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2007. – Вып. 31-1. – С. 87-93.
161. Состояние и охрана окружающей среды г. Перми в 2000 г. : справочно-информационные материалы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://centreco.narod.ru/files/FreeLit/Perm_Eco/2000/Collection_2000.pdf.
162. Социально-экономический потенциал устойчивого развития : учебник / под ред. Л. Г. Мельника, Л. Хенса. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с.
163. Стан навколишнього природного середовища в Сумській області у 2008 році : доповідь. – Суми: ПКП «Еллада S», 2009. – 84 с.
164. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора : пер. з англ. / Дж. Е. Штігліц ; пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільського. – К. : Основи, 1998. – 854 с.
165. Стан навколишнього природного середовища в Сумській області у 2007 році (доповідь). – Суми, 2008. – С. 116.
166. Статистичний щорічник України за 2001 рік / За ред. О. Г. Осауленка ; Держ. комітет статистики України. – Київ : Техніка, 2002. – 644 с.
167. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : монографія / С. В. Степаненко. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.
168. Стратегія соціально-економічного розвитку Сумської області на період до 2015 року. – Режим доступу : http://state-gov.sumy.ua/docs/strat_2007.pdf.
169. Сухарев О.С. Институциональная теория и экономическая политика к новой теории передаточного механизма в макроэкономике / О.С. Сухарев; РАН, ин-т экон. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007.

- Кн. I: Институциональная теория. Методологический эскиз. – 516 с.
- Кн. II: Экономическая политика. Проблемы теоретического описания и практической реализации. – 804 с.
170. Тамилина Л. В. Исследование роли институциональных детерминантов экономического роста в странах с переходной экономикой / Л. В. Тамилина // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2005. – Вып. 89-3. – С. 309-325.
171. Тарушкин А. Б. Институциональная экономика : учебное пособие / А. Б. Тарушкин. – СПб. : Питер, 2004. – 368 с. – (Серия «Учебное пособие»).
172. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка : пер. с англ. / Я. Тинберген. – М. : Прогресс 1980. – 416 с.
173. Ткач А. А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: Навчальний посібник / А. А. Ткач. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.
174. Ткач А. А. Інституціональні основи ринкової інфраструктури: Монографія / А. А. Ткач. – К. : НАН України. Об'єднаний ін-т економіки, 2005. – 295 с.
175. Толковый англо-русский словарь «Экономика, социология, политология». Новая серия англо-русских толковых словарей Economicus. – Режим доступа : <http://ecsocman.edu.ru/db/dict/4693/dict.html?wd=954>.
176. Україна: проблеми сталого розвитку : наукова доповідь / [Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Лібанова Е. М., Шевчук В. Я.] – К. : РВПС України НАН України, 1997. – 57 с.
177. Усачева В. В. Оценка состояния организационной культуры микросистемы / В. В. Усачева // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2005. – Вып. 89-2. – С. 108-115.

178. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / под ред. Л. Г. Мельника. – Сумы : Университетская книга, 2009. – 1216 с.
179. Формування на території Сумської області екополісу – науково-виробничо-освітнього комплексу з виробництва і реалізації товарів екологічного призначення (концептуальні положення). – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2003. – 36 с.
180. Форрестер Д. Мировая динамика / Д. Форрестер. – М. : АСТ, 2003. – 152 с.
181. Фофонов А. А. Генезис новой институциональной экономической теории : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.02. «История экономических учений» / А. А. Фофонов. – СПб, 1998. – 21 с.
182. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування: пострадянський формат : монографія / М. А. Хвесик. – К. : Кондор, 2007. – 788 с.
183. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів : монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2007. – 480 с.
184. Хвесик М. А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика : монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2006. – 260 с.
185. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты : Манифест современной институциональной экономической теории : пер. с англ. / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
186. Хоменко Я. В. Інституційне середовище як основа сталого економічного зростання / Я. В. Хоменко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. – 2007. – Вып. 31-3. – С. 164-168.
187. Царенко О. М. Економіка та менеджмент екологізації АПК: монографія / О. М. Царенко, В. П. Щербань, П. В. Тархов. – Суми:

- ВТД «Університетська книга», 2002. – 256 с.
188. Шаститко А. Е. Внешние эффекты и транзакционные издержки / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 1997. – 47 с.
189. Шаститко А. Е. Неинституциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 1998. – 424 с.
190. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 2002. – 591 с.
191. Шаститко А.Е. Новая теория фирмы / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 1996. – 134 с.
192. Шаститко А.Е. Предметно-методологические особенности новой институциональной экономической теории / А. Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 2003. – № 1. – С. 24-41.
193. Шлапак А.В. Фінансово-економічний механізм використання і відтворення природно-заповідного фонду України : дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01 / Шлапак Альвіна Володимирівна. - Львів, 2005. — 285 с.
194. Шубалий О. М. Механізми забезпечення інституціональних перетворень у лісовому секторі регіонального рівня / О. М. Шубалий // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – 2007. – Вып. 31-2. – С.243-249.
195. Экология и экономика природопользования / Э. В. Гирусов, С. Н. Бобылев, А. Л. Новоселов, Н. В. Чепурних. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
196. Экономика природопользования : учебник / Хенкс Л., Мельник Л. Г., Бун Э. и др. / под ред. Хенса Л., Мельника Л. Г., Буна Э. – К.: Наук. думка, 1998. – 481 с.
197. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ) / Р. М. Нуреев, А. В. Алексеев, Е. С. Балабанова и др.; под ред. Р. М. Нуреева. – М. : Моск. общ. научн. фонд, 2001. – 804 с.
198. Экономическая энциклопедия / под ред. Л.И. Абалкина. – М.: ОАО

- Экономика, 1999. – 1055 с.
199. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці / В. Д. Якубенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 252 с.
200. Яременко О. Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект / О. Яременко. – Харьков: Основа, 1998. – 180 с.
201. Campbell J. L. Institutional Change and Globalization. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004.
202. Commons J. R. Institutional Economics / J. R. Commons // The American Economic Review – 1931. – Vol. 21, No. 4. – P. 648–657.
203. Environmental performance index. – Режим доступа : <http://epi.yale.edu/>.
204. Environmental Sustainability index. – Режим доступа : <http://sedac.ciesin.columbia.edu/es/esi/>.
205. Furubotn E. G. Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics / E. G. Furubotn, R. Richter. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997. – 541 p.
206. Governance matters 2009. Worldwide Governance Indicators 1996-2008. – Режим доступа : <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>.
207. Hagedorn K. Institutions for sustainability [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.indiana.edu/~workshop/seminars/papers/y673_fall_2002_hagedorn.pdf. — Дата доступа : 10.10.09. — Заголовок з екрану.
208. Hagedorn K. Institutional arrangements for environmental co-operatives: a conceptual framework / K. Hagedorn, K. Artz, U. Peters. – Cheltenham: Edward Elgar publishing, Inc., 2002. – 398 p.
209. Hamilton W. Institutions. Encyclopedia of the Social Sciences / W. Hamilton. – N.Y., 1932. – v.VIII.
210. Hamilton W. The Institutional Approach to Economic Theory / W. Hamilton // American Economic Review. – 1919. – No. 9. – P. 309-318
211. Index of Economic Freedom [Электронный ресурс] — Режим доступа :

- <http://www.heritage.org/index/>. — Дата доступу : 15.05.08. — Заголовок з екрану.
212. Institutions and sustainability. Political Economy of agriculture and the environment – Essays in Honour of Konrad Hagedorn / edited by Volker Beckmann and Martina Padmanabhan. – Berlin: Springer Science + Business Media B.V., 2009. – 387 p.
213. Kasper W. Institutional Economics: Social Order and Public Policy / W. Kasper, M. E. Streit – Cheltenham : Edward Elgar, 1998. – 517 p.
214. Kohlberg L. Stage and Sequence: The Cognitive Developmental Approach to Socialization / L. Kohlberg, D. A. Goslin (ed.) // Handbook of Socialization Theory and Research – Chicago : Rand McNally, 1969. – P. 348–480.
215. Kohlberg L. Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach / L. Kohlberg, T. Lickona (ed.) // Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues. – New York : Rinehart and Winston, 1976. – P. 31–53.
216. Kostyuchenko Nadiya Estimated approach for effectiveness of sustainable development institutions / Nadiya Kostyuchenko, Tetyana Holets // Environmental Economics and management. Young scholars perspective / edited by Petr Sauer, Jana Shauerova. – Prague, 2009. – 252 p. - P. 174-184.
217. Kostyuchenko Nadiya Reforming institutions on the way to sustainable development / Nadiya Kostyuchenko // Економіка для Екології: матеріали 12-ої Міжнар. конф. студентів та молодих вчених, присвяченої 15-річчю факультету економіки та менеджменту, 3-7 травня 2006 р. – Суми, 2006. - 200 с. – С. 70-73.
218. Kostyuchenko Nadiya The institutional ecology principle and its role for understanding institutional system for sustainable development / Nadiya Kostyuchenko // Економіка для екології: матеріали XIII Міжнар. наук. конф., 3-7 травня 2007 р. - Суми: Вид-во СумДУ, 2007. - 202 с. - С. 83-85.

219. Kostyuchenko Nadiya The Role of Institutions in Economics on the Way to Sustainable Development / Nadiya Kostyuchenko, Dmytro Vikhrov // Papers of 8th Seminar of Postgraduate students, young scientists and researches “Environmental Economics, Policy and International Environmental Relations”. – The University of Economics, Prague, Czech Republic, 2006. - 254 p. – P. 205-218.
220. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 245 p.
221. Parson E. A. A summary of major documents signed at the Earth Summit and the Global Forum [Електронний ресурс] / E. A. Parson, P. M Haas, M. A. Levy // Environment 34 (4). – Режим доступу : <http://www.ciesin.org/docs/003-312/003-312.html>. — Дата доступу : 15.06.09. — Заголовок з екрану.
222. Rao P. K. Sustainable Development: Economics and Policy / R. K. Rao. – Malden: Blackwell Publishers, 2000. – 398 p.
223. Saleh R. Maria. The institutional Economics of water. A cross-country analysis of institutions and performance / R. Maria Saleh, Ariel Dinar. – Cheltenham: Edward Elgar publishing, Inc., 2004. – 365 p.
224. Sauer Petr. Introduction to Environmental Economics and Policy With Economic Lab Experiments and Class Exercises / Petr Sauer. – Prague: Nakladatelstvi a vydavatelstvi litomyslskeho seminare, 2007. – 224 p.
225. Sharp B. Institutions and Decision Making for Sustainable Development / B. Sharp. – Режим доступу : <http://www.treasury.govt.nz/publications/research-policy/wp/2002/02-20/twp02-20.pdf>
226. The Ukraine competitiveness report 2008. – Режим доступу : http://www.feg.org.ua/docs/final_en.pdf.
227. The Global competitiveness report 2008-2009. – Режим доступу : <http://www.docstoc.com/docs/2016464/The-Global-Competitiveness->

- Report-2008-2009/.
228. The Global competitiveness report, 2009-2010. – Режим доступу : <http://gcr.weforum.org/gcr09/>.
229. Transparency International. Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi. — Дата доступу : 15.05.08. — Заголовок з екрану.
230. Trends and Needs of Environmental and Sustainable Development Policy in Ukraine [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.undp.org.ua/files/en_67004policy_paper.pdf.
231. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / T. Veblen. – N.Y.: Huebsch, 1919. – 511 p.
232. Volosevych I. Survey on Climate Change Perceptions in Ukraine / I. Volosevych, O. Prochuhanova, T. Yablonovska. – Kyiv: “Engineering” LLC, 2009. – 56 p.
233. World Commission on Environment and Development, WCED (1987). Report of the Commission on Environment and Development – Our Common Future. – Режим доступу : <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Аналіз інституційного середовища України

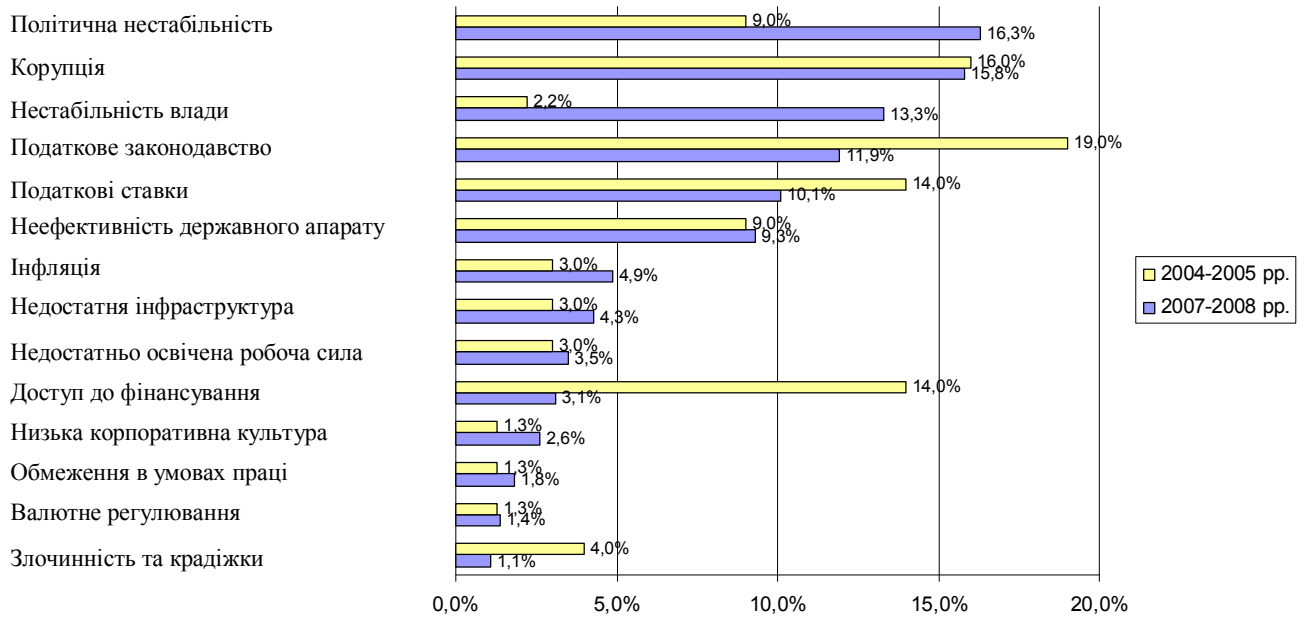

Рис. А.1. Найбільш проблематичні фактори для ведення бізнесу в Україні

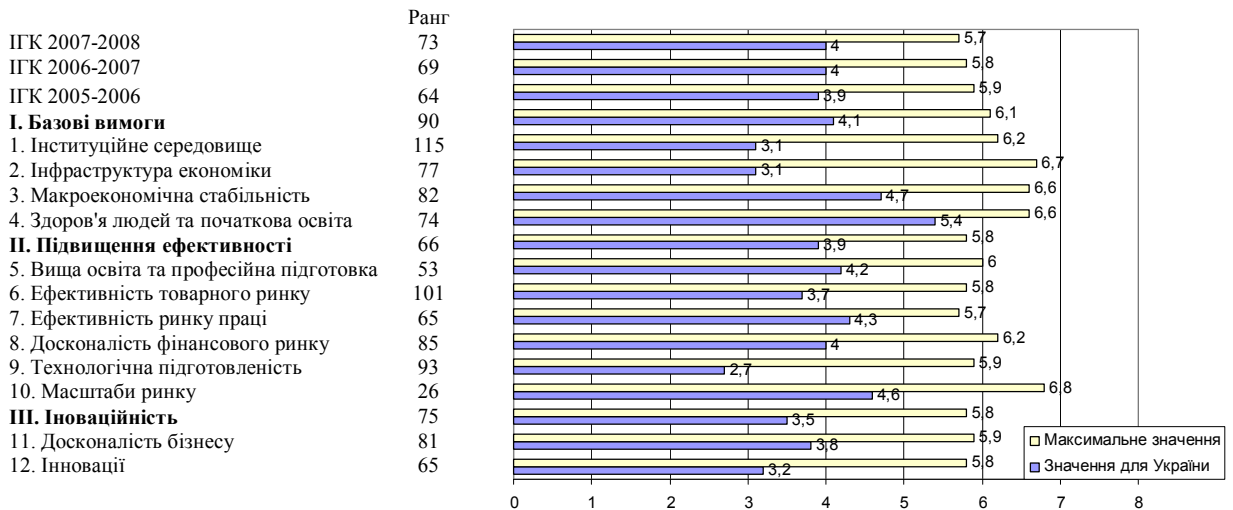

Рис. А.2. Складові індексу глобальної конкурентоспроможності (ІГК) України 2007-2008 pp.

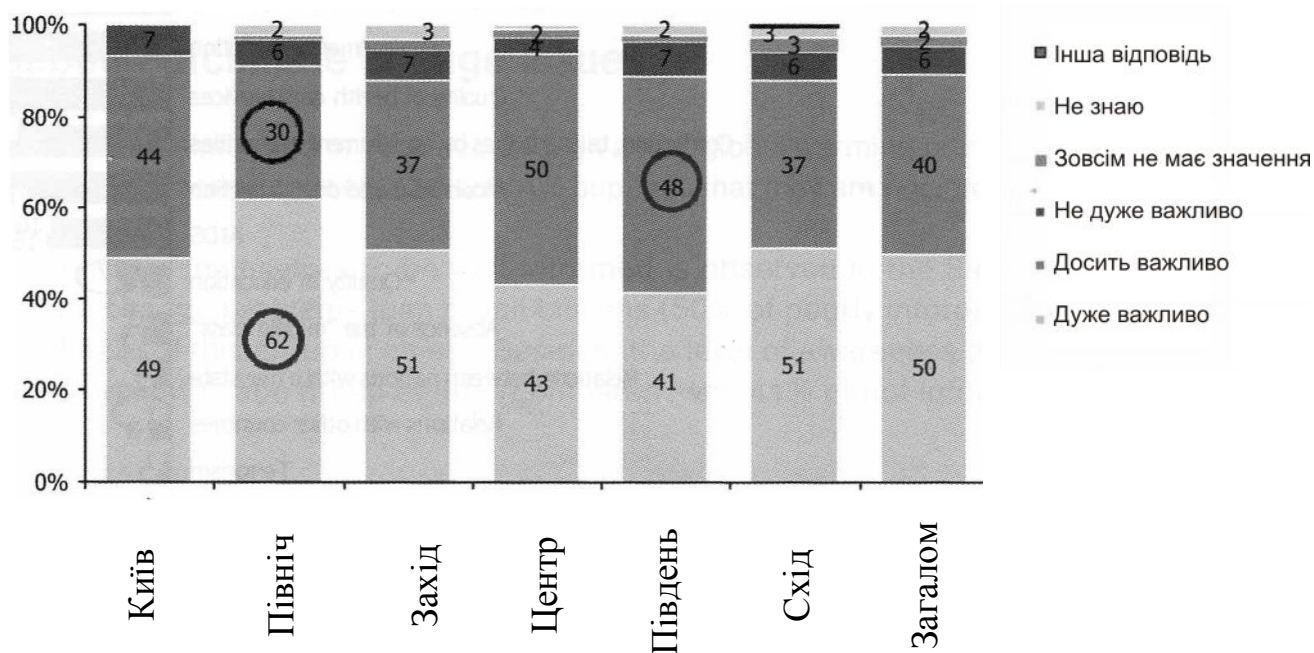

Рис. А.3. Важливість охорони навколишнього середовища за регіонами (2009 р.) [232]

Економічний спад, зростання цін, безробіття

Політична нестабільність

Кримінальна активність, відсутність легітимності

Забруднення навколишнього середовища

Якість медичного обслуговування

Корупція

Алкоголізм, наркотична залежність

СНІД

Якість освіти

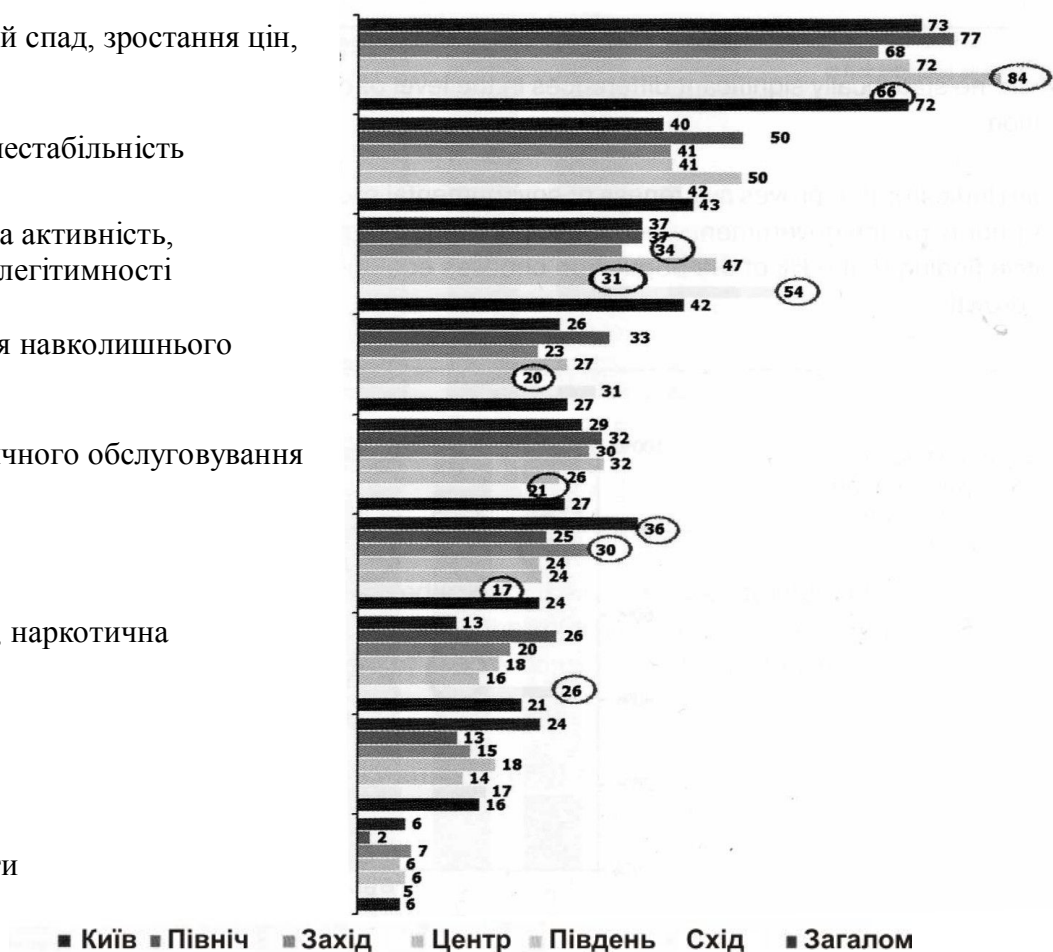

Рис. А.4. Найбільші проблеми за регіонами (2009 р.) [232]

Пріоритетні базові індикатори сталого розвитку України

Проблема	Індикатор	Значення індикатора (2001 р.)	Динаміка індикатора	Оцінка динаміки
1	2	3	4	5
Споживання природних ресурсів. Структура економіки. Технологічний рівень.	1. Енергоємність	0,716 кг у. п./грн. ВВП	Зменшення в 4,76 рази до рівня 1995 р., і в 2,88 рази до рівня 1996	Позитивна
Аварії й катастрофи. Екологічний збиток. Відновлення основного капіталу. Технологічний рівень.	2. Коефіцієнт оновлення основних фондів	2,36%	Значне зменшення відносно рівня 1990 р.	Негативна
Забруднення навколишнього середовища. Здоров'я населення. Технологічний рівень.	3(а).Викиди забруднюючих речовин у повітря на одиницю ВВП	30 кг/тис. грн. ВВП	Зменшення в 4,58 рази до рівня 1995 р.	Позитивна
	3(б).Викид твердих речовин від стаціонарних джерел	18080,1 тис. т.	Зменшення в 2,22 рази до рівня 1990 р., і в 1,39 рази до 1995 р.	Позитивна
	4.Скидання забруднюючих речовин у воду на одиницю ВВП	0,0105 м ³ /тис. грн. ВВП	Скорочення в 8,1 рази до рівня 1995 р.	Позитивна
Відходи. Технологічний рівень.	5(а).Кількість невикористаних, не знешкоджених токсичних відходів	45411,0 тис. т. в 2001 р., і 46052,3 тис. т. в 2002 р.	Зниження в 2,41 рази в 2001 р. до рівня 1995 р., і в 2,38 рази в 2002р. до рівня 1995 р.	Позитивна
	5(б).Кількість невикористаних і не знешкоджених токсичних відходів на одиницю ВВП	0,225 т/грн. ВВП	Скорочення в 8,9 разів до рівня 1995 р.	Позитивна

Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5
Збереження екосистемних функцій і біорізноманіття	6. Площі природних територій, які особливо охороняються	970,8 тис. га в 2001 р.	Зростання в 2001 р. в 2,69 рази до рівня 1991 р., і в 2,32 рази до рівня 1995 р.	Позитивна
		1013,6 тис. га в 2002 р.	Зростання в 2,8 рази в 2002 р. до рівня 1991 р., і 2,43 у разі до рівня 1995 р.	
Глобальна зміна клімату (ринок квот на викиди парникових газів)	7. Викиди парникових газів	3106,5 тис. т. в 2001 р.	Зменшення в 2,36 рази до рівня 1990 р.	Позитивна
		3254,7 тис. т. в 2002 р.	Приріст на 5% в 2002 р. до рівня 2001 р.	

Джерело: складено автором на основі [45])

Таблиця А.2

Базові проблеми й індикатори сталого розвитку України

Проблема	Індикатор	Значення індикатора (2001 р.)	Динаміка індикатора	Оцінка динаміки
1	2	3	4	5
ЕКОНОМІЧНІ				
Економічне зростання	1. ВВП	201927 млн. грн.	Ріст в 3,7 рази до рівня 1995 р., в 2,48 рази до рівня 1996р.	Позитивна
	2. Основний капітал (коефіцієнт оновлення основного капіталу)	2,36%	Значне зменшення до рівня 1990 р.	Негативна
	3. Продуктивність праці	274,9% до 1996 р.	Значне зниження до 1990 р.	Негативна
Фінансова стабільність	4. Інфляція	106,1%	Надвисока до 1995р., помірковано висока	Негативна, з позитивною тенденцією за останні 5 років
	5. Державний борг у % до ВВП	30% ВВП		Негативна

Продовження табл. А.2

1	2	3	4	5
Торгівля	6. Торговельний баланс	Сальдо 3362 млн. грн.	Зростання із «-2081» в 1996 р.	Позитивна
Науково-технічні досягнення	7. Інвестиції в НДР як частка у ВВП	2432,5 млн. грн.	Зростання в 3,73 рази проти рівня 1995 р.	Негативна з переломом на позитивну
Зайнятість	8. Безробіття	2707,6 тис. чол. у 2000р., 2516,9 тис. чол. у 2001 р.	Збільшення з 1995р., в 2001 р. незначне зниження – на 7% до рівня 2000 р.	Негативна, з позитивною тенденцією в 2001 р.
Споживання ресурсів	9. Споживання енергії на одиницю ВВП	0,716 кг у.п./ грн. ВВП	Зниження в 4,76 раз до рівня 1995р., і в 2,88 рази до рівня 1996 р.	Позитивна
ЕКОЛОГІЧНІ				
Стан природних ресурсів	10. Ерозія ґрунтів	2,2 тис га проти 17,0 в 1990 р. й 3,5 в 1995 р.	Зниження в 7,7 рази до рівня 1990 р. й в 1,59 рази до рівня 1995 р.	Позитивна
	11. Повторне використання води стосовно забору води	2,35; в 2002 р. - 2,53; в 1990 р. - 1,9.	Збільшення в 2001 р. на 24% до рівня 1990 р., і в 2002р. - на 33% до рівня 1990 р.	Позитивна
	12. Використання розрахункової лісосіки	570,3 тис га (перевищення рівня 1990 р.)	В 2002 р. скорочення на 29% від рівня 2001 р.	Негативна, з позитивною тенденцією в 2002 р.
	13. Посадка й посів лісу	34,3 тис. га	Зниження до 2001 р., в 2002 р. зростання на 15% до рівня 2001 р.	Негативна з позитивом в 2002 р.
Біорізноманіття	14. Площа особливо охоронюваних природних територій	970,8 тис. га в 2001 р. 1013,6 тис. га в 2002 р.	Зростання в 2001 р. в 2,69 рази до рівня 1991 р., і в 2,32 рази до рівня 1995 м Зростання в 2,8 рази в 2002 р. до рівня 1991 р., і у 2,43 рази до рівня 1995 р.	Позитивна

1	2	3	4	5
Якість повітря й води	15. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу на одиницю ВВП	30 кг/тис. грн. ВВП	Зниження в 4,58 рази до рівня 1995 р.	Позитивна
	16. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу від стаціонарних джерел	18080,1 тис. т.	Зменшення в 2,22 рази до рівня 1990 р., і в 1,39 рази до 1995 р.	Позитивна
	17. Скидання забруднених стічних вод у поверхневі водойми	0,0105 м ³ /тис. грн. ВВП.	Скорочення в 8,1 рази до рівня 1995р.	Позитивна
	18. Інвестиції в основний капітал природоохоронного призначення	303,5 млн. грн.	Зростання до 2001 р. на 31% до рівня 1990 р., і падіння на 26% в 2002 р. до рівня 2001 р.	Позитивна , з негативною тенденцією в 2002 р.
Відходи	19. Утворення, використання й знешкодження токсичних відходів:			
	а) Кількість невикористаних і не знешкоджених токсичних відходів	45411,0 тис. т. в 2001 р., і 46052,3 тис.т. в 2002р.	Зниження в 2,41 рази в 2001 р. до рівня 1995 р., і в 2,38 рази в 2002 р. до рівня 1995 р.	Позитивна
	б) Кількість невикористаних і не знешкоджених токсичних відходів на одиницю ВВП	0,225 т./грн. ВВП	Скорочення в 8,9 разів до рівня 1995 р.	Позитивна
Глобальні кліматичні зміни	20. Порушені й рекультивовані землі	Порушено 2,2 тис. га, рекультивовано 2,6 тис. га	Зменшення порушених в 7,73 рази до рівня 1990 р., рекультивованих - в 8,64 рази до рівня 1990 р.	Позитивна
	21. Викиди парникових газів	3106,5 тис. т в 2001 р. 3254,7 тис. т в 2002 р.	Зменшення в 2,36 рази до рівня 1990р. Приріст на 5% в 2002 р. до рівня 2001 р.	Позитивна Негативна

Джерело: складено автором на основі [45])

Додаток Б

**Регресійний аналіз залежності якості життя від інституційної змінної –
свободи від корупції
(з використанням програмного забезпечення SPSS 15)**

Таблиця Б.1

Включені та виключені змінні

Включені/Виключені змінні*		
Модель	Включені змінні	Метод
1	Freedom from Corruption (свобода від корупції)	Кроковий (критерій: вірогідність F-включення $\leq 0,050$, F-виключення $\geq ,100$).
2	Red waste con (зменшення відходів і тиску споживання)	Кроковий (критерій: вірогідність F-включення $\leq 0,050$, F-виключення $\geq ,100$).
3	Greenhouse gas (викиди парникових газів)	Кроковий (критерій: вірогідність F-включення $\leq 0,050$, F-виключення $\geq ,100$).
4	Red Air pollut (зменшення атмосферного забруднення)	Кроковий (критерій: вірогідність F-включення $\leq 0,050$, F-виключення $\geq ,100$).
5	Red water stres (скорочення недостатності водних ресурсів)	Кроковий (критерій: вірогідність F-включення $\leq 0,050$, F-виключення $\geq ,100$).
* Залежна змінна: Quailty of life Index (Індекс якості життя)		

Таблиця Б.2

Зведення для моделі

Модель	R	R квадрат	Скорегований R квадрат	Стандартна помилка оцінки
1	0,807(a)	0,651	0,647	0,583470
2	0,828(b)	0,686	0,679	0,556403
3	0,838(c)	0,702	0,692	0,544977
4	0,845(d)	0,713	0,701	0,536917
5	0,853(e)	0,728	0,714	0,525737

a Предиктори: (константа) Freedom from Corruption

b Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con

c Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas

d Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas, Red Air pollut

e Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas, Red Air pollut, Red water stres

Таблиця Б.3

Дисперсійний аналіз

Модель		Сума квадратів	Ступені свободи	Середній квадрат	F	Значення
1	Регресія	63,473	1	63,473	186,445	0,000(a)
	Залишок	34,044	100	0,340		
	Всього	97,517	101			
2	Регресія	66,868	2	33,434	107,996	0,000(b)
	Залишок	30,649	99	0,310		
	Всього	97,517	101			
3	Регресія	68,411	3	22,804	76,780	0,000(c)
	Залишок	29,106	98	0,297		
	Всього	97,517	101			
4	Регресія	69,554	4	17,388	60,318	0,000(d)
	Залишок	27,963	97	0,288		
	Всього	97,517	101			
5	Регресія	70,982	5	14,196	51,362	0,000(e)
	Залишок	26,534	96	0,276		
	Всього	97,517	101			

a Предиктори: (константа) Freedom from Corruption

b Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con

c Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas

d Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas, Red Air pollut

e Предиктори: (константа) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas, Red Air pollut, Red water stres

f Залежна змінна: Quality of life Index

Таблиця Б.4

Коефіцієнти регресії

Модель		Не стандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значення
		B	Стандартна помилка	Бета		
1	(Константа)	4,658	0,124		37,672	0,000
	Freedom from Corruption	0,034	0,002	0,807	13,654	0,000
2	(Константа)	4,928	0,143		34,391	0,000
	Freedom from Corruption	0,033	0,002	0,782	13,760	0,000
	Red waste con	-0,577	0,174	-0,188	-3,312	0,001
3	(Константа)	5,139	0,168		30,554	0,000
	Freedom from Corruption	0,031	0,002	0,739	12,566	0,000
	Red waste con	-0,465	0,178	-0,152	-2,616	0,010
	Greenhouse gas	-0,328	0,144	-0,139	-2,279	0,025
4	(Константа)	5,099	0,167		30,547	0,000
	Freedom from Corruption	0,029	0,003	0,687	10,834	0,000
	Red waste con	-0,491	0,175	-0,160	-2,799	0,006
	Greenhouse gas	-0,312	0,142	-0,133	-2,202	0,030
	Red Air pollut	0,235	0,118	0,121	1,991	0,049
5	(Константа)	5,154	0,165		31,192	0,000
	Freedom from Corruption	0,029	0,003	0,692	11,135	0,000
	Red waste con	-0,495	0,172	-0,162	-2,881	0,005
	Greenhouse gas	-0,280	0,140	-0,119	-2,005	0,048
	Red Air pollut	0,374	0,131	0,192	2,863	0,005
	Red water stres	-0,315	0,139	-0,141	-2,274	0,025

a Залежна змінна: Quality of life Index

Виключені змінні

Модель	Бета включення	t	Значення	Часткова кореляція	Статистики колінеарності	
					Толерантність	
1	Air Qual	-0,105(a)	-1,794	0,076	-0,177	0,996
	Biodivers	-0,005(a)	-0,077	0,938	-0,008	1,000
	Land	0,071(a)	1,070	0,287	0,107	0,789
	Water quality	0,051(a)	0,831	0,408	0,083	0,920
	Water quantity	0,025(a)	0,417	0,677	0,042	0,970
	Red Air pollut	0,114(a)	1,759	0,082	0,174	0,810
	Red waste con	-0,188(a)	-3,312	0,001	-0,316	0,983
	Red water stres	-0,075(a)	-1,236	0,219	-0,123	0,950
	Red ecos stres	-0,121(a)	-2,002	0,048	-0,197	0,935
	Greenhouse gas	-0,184(a)	-3,039	0,003	-0,292	0,882
2	Air Qual	-0,081(b)	-1,435	0,154	-0,143	0,978
	Biodivers	-0,021(b)	-0,378	0,706	-0,038	0,992
	Land	0,059(b)	0,929	0,355	0,093	0,786
	Water quality	0,081(b)	1,375	0,172	0,138	0,900
	Water quantity	0,033(b)	0,578	0,565	0,058	0,968
	Red Air pollut	0,128(b)	2,073	0,041	0,205	0,807
	Red water stres	-0,066(b)	-1,140	0,257	-0,114	0,948
	Red ecos stres	-0,099(b)	-1,710	0,090	-0,170	0,922
	Greenhouse gas	-0,139(b)	-2,279	0,025	-0,224	0,814
3	Air Qual	-0,057(c)	-0,991	0,324	-0,100	0,933
	Biodivers	-0,023(c)	-0,407	0,685	-0,041	0,992
	Land	0,081(c)	1,289	0,201	0,130	0,770
	Water quality	0,058(c)	0,987	0,326	0,100	0,868
	Water quantity	0,031(c)	0,549	0,584	0,056	0,968
	Red Air pollut	0,121(c)	1,991	0,049	0,198	0,804
	Red water stres	-0,058(c)	-1,016	0,312	-0,103	0,944
	Red ecos stres	-0,083(c)	-1,445	0,152	-0,145	0,906
4	Air Qual	-0,032(d)	-0,544	0,587	-0,055	0,879
	Biodivers	-0,028(d)	-0,510	0,611	-0,052	0,990
	Land	0,007(d)	0,089	0,929	0,009	0,475
	Water quality	0,064(d)	1,098	0,275	0,111	0,867
	Water quantity	0,017(d)	0,307	0,759	0,031	0,953
	Red water stres	-0,141(d)	-2,274	0,025	-0,226	0,736
	Red ecos stres	-0,108(d)	-1,882	0,063	-0,189	0,875
5	Air Qual	-0,040(e)	-0,703	0,484	-0,072	0,876
	Biodivers	-0,030(e)	-0,560	0,577	-0,057	0,989
	Land	0,057(e)	0,713	0,478	0,073	0,442
	Water quality	0,060(e)	1,057	0,293	0,108	0,866
	Water quantity	0,023(e)	0,423	0,673	0,043	0,950
	Red ecos stres	-0,090(e)	-1,582	0,117	-0,160	0,855

a Предиктори в моделі: (конст) Freedom from Corruption

b Предиктори в моделі: (конст) Freedom from Corruption , Red waste con

c Предиктори в моделі: (конст) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas

d Предиктори в моделі: (конст) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas, Red Air pollut

e Предиктори в моделі: (конст) Freedom from Corruption , Red waste con, Greenhouse gas, Red Air pollut, Red water stres

f Залежна змінна: Quality of life Index

Додаток В
Графічний матеріал до оцінки ступеня озеленення території м. Суми

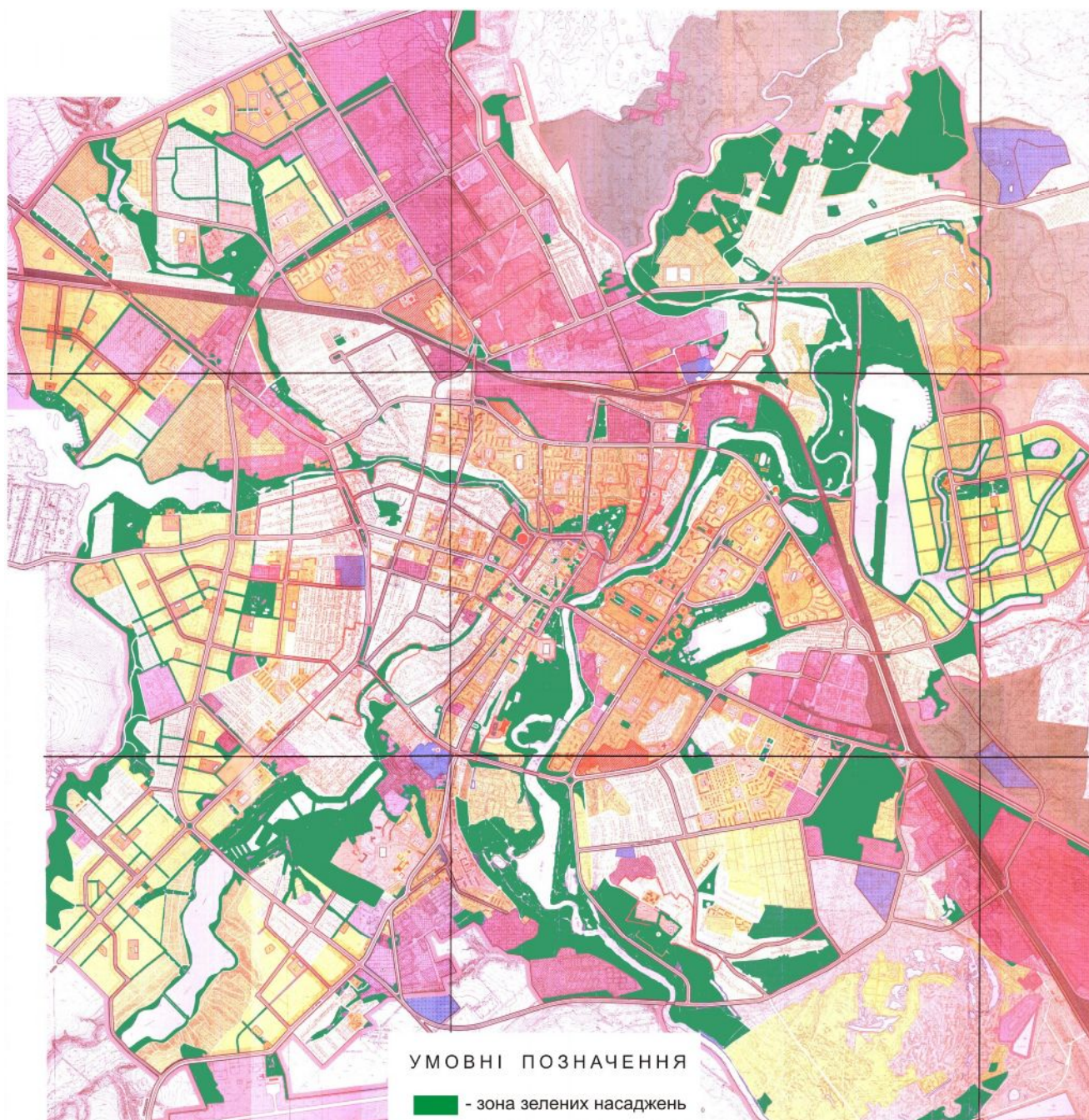
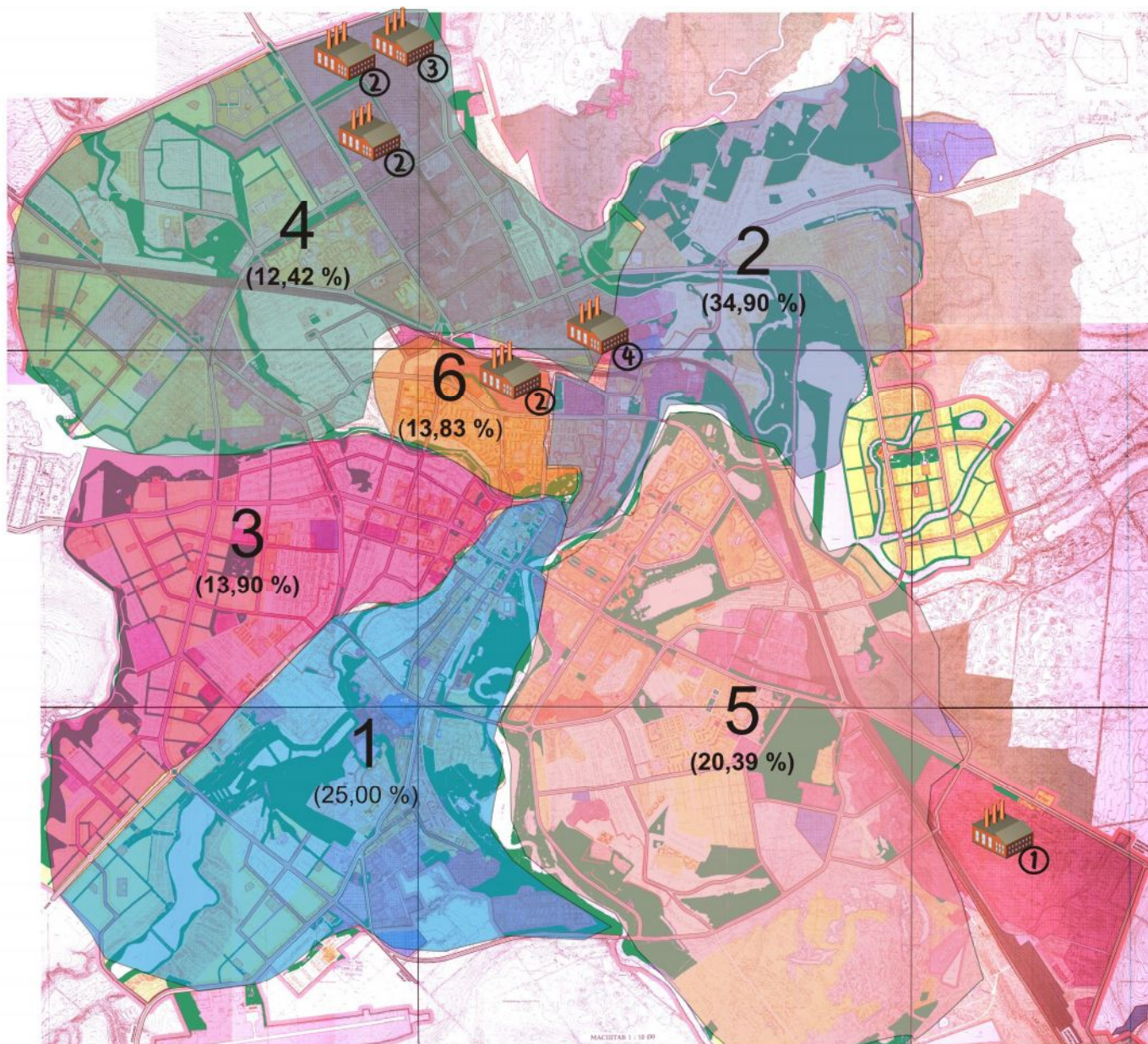

Рис. В.1. Карта зон зелених насаджень міста Суми

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

 - зона зелених насаджень

1 - номер зони обслуговування багатoproфільного медичного закладу
(25,00 %) - ступінь озеленення зони обслуговування багатoproфільного медичного закладу

 - підприємство-забруднювач атмосферного повітря

 - БАТ «Сумихімпром»
 - БАТ СМНВО ім.М.В.Фрунзе
 - БАТ «Центроліт»
 - БАТ «Сумитеплоенерго»

Рис. В.2. Карта озеленення в районах обслуговування багато профільних медичних закладів міста Суми

Таблиця Г.1

Норми озеленення території міської забудови, м²/мешканців [96]

Зелені насадження загального користування	Групи міст*	Природні зони України											
		Полісся		Прикарпаття, Закарпаття		Лісостеп		Центральний Український Степ		Південний Український Степ		Південний берег Криму	
		На I чергу	На перспективі	На I чергу	На перспективі	На I чергу	На перспективі	На I чергу	На перспективі	На I чергу	На перспективі	На I чергу	На перспективі
Внутріміські	I—III	17	20	17	20	17	21	18	22	18	22	19	23
	IV	17	19	17	19	18	20	18	20	18	20	18	21
	V	17	18	17	18	17	18	17	19	17	19	17	20
	VI	16	18	16	18	16	18	16	18	17	18	17	18
	VII	17	19	17	19	18	20	18	20	18	20	18	20
	VIII	18	19	18	19	18	20	18	21	19	21	20	22
В тому числі:													
Загальноміського значення	I-III	8	9	8	9	8	10	9	11	9	11	10	12
	IV	9	10	9	10	10	11	10	11	10	11	10	11
	V	9	10	9	10	9	10	9	11	9	11	9	12
	VI	12	13	12	13	12	13	12	13	13	13	13	13
	VII	13	14	13	14	14	15	14	15	14	15	14	15
	VIII	14	14	14	14	14	15	14	16	15	16	16	17
Житлових районів і мікрорайонів	I-III	9	11	9	11	9	11	9	11	9	11	9	11
	IV	8	9	8	9	8	8	8	9	8	9	8	9
	V	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
	VI-VIII	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5

* Міста поділяють за кількістю населення на такі групи: I — понад 1000 тис. чол.; II — 500—1000 тис. чол.; III — 250—500 тис. чол.; IV — 100-250 тис. чол.; V — 50-100 тис. чол.; VI — 20-50 тис. чол.; VII — 10-20 тис. чол.; VIII — до 10 тис. чол.

Площа озелених територій загального користування (парків, садів, скверів, бульварів), розміщуваних на території забудови міських і сільських поселень [41]

Озеленені території загального користування у межах міста	Групи міст за кількістю населення, тис. чоловік	Площа озелених територій, м ² /чол.			
		Полісся, Прикарпаття, Закарпаття II B-1, II B-4	Лісостеп II B-2 II B-3	Степ III-B, III-B	Південний берег Криму IV B-2
Загальноомські	100-1000 і більше	10	11	12	15
	50-100	7	8	9	11
	До 50	8 (10)	9 (11)	10 (12)	12 (15)
	Сільські поселення	12	13	14	17
Житлових районів	100-1000 і більше	6	6	7	8
	50-100	6	6	7	8

Примітка 1. У містах, де розміщуються промислові підприємства I і II класу шкідливості, наведені норми загальноомських озелених територій загального користування слід збільшувати на 15-20%. У містах, де розміщуються залізничні вузли, наведені норми загальноомських озелених територій загального користування треба збільшувати на 5-10%. У середніх, малих містах і сільських поселеннях, розміщених в оточенні існуючих лісів, у прибережних зонах великих річок і водойм, площу озелених територій загального користування допускається зменшувати, але не більше як на 20%.

Примітка 2. У дужках наведені розміри для малих міст з кількістю населення до 20 тис.чол.

Додаток Д

Акти та довідки впровадження результатів дисертаційної роботи

